

**БУЮК СИЙМОЛАР,
АЛЛОМАЛАР**

БУЮК СИЙМОЛАР, АЛЛОМАЛАР

(Марказий Осиёдаги машҳур мутафаккир ва
донишмандлар)

2-китоб

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ ХАЛҚ МЕРОСИ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ — 1996

19029

~~2119~~

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
ToshDO'TAU
AXBOROT-RESURS MARKAZI

Буюк сиймолар, алломалар: (Марказий Осиёдаги машҳур мутафаккир ва дошмандлар) //Нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир М. М. Хайруллаев/. К. 2.—Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1996. 120 б.

Маълумки, Темур ва Темурийлар даври XIV асрнинг охири XV аср илм-фани ва маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган давр сифатида тарихда қолган.

Қўлингиздаги «Буюк сиймолар, алломалар» мажмуасининг 2-китоби худди шу даврга бағишланган бўлиб, XIV—XV асрларда Мовароуннаҳр ва Хуросонда япаб ижод этган ва ўша давр маданияти ривожига катта из қолдирган машҳур давлат арбоблари, олимлар, шоир ва тарихчилар, буюк алломалар, муҳаддислар ҳаёти, ижоди, улар қолдирган адабий мерос ҳақида муҳим маълумотларни ўз ичига олади.

Китоб олий ўқув юртлари талабаларига ва маданий меросимизга қизиққан кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

ББК 63.3 (5У)

Нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир — академик М. М. ХАЙРУЛЛАЕВ

Тақризчилар: ЎзРФА мухбир аъзоси А. МУҲАММАДЖОНОВ,
фалсафа фанлари доктори О. ФАЙЗУЛЛАЕВ

Муҳаррир — Илҳом ЗОЙИР

Б $\frac{4702620100-117}{Ж361 (04)-96}$ —96

ISBN 5-86484-028-9

© Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1996 йил.

МУҚАДДИМА

Беш йилдирки мамлакатимиз мустақиллик йўлидан бориб, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий масалалар билан бирга маданий-маънавий тараққиётни таъминлаш соҳасида ҳам қатор ишларни амалга оширмоқда. Миллий маданиятимизни ҳар томонлама мустаҳкамлаб, унга узлуксиз ривож бериш, келгуси маънавий юксалишимизни таъминлаш учун тарихий илдизларимизни яхши ўрганиш ва бу орқали ўзига хос хусусиятларни йўқотмаган ҳолда жаҳон маданияти ютуқларини ўзлаштириш каби масалалар борган сари муҳим аҳамият касб этмоқда. «Ўтмишни яхши билиш келажакни тўғри кўра олишнинг кафолатидир», деб айтадилар донолар.

«Буюк сиймолар, алломалар» тўпламининг иккинчи китоби бириччи китобнинг узвий давоми бўлиб, XIV—XV асрда, яъни Темур ва Теурийлар даврида Мовароуннаҳр ва Хуросонда яшаб ижод этган ва маданий ривожланишга катта ҳисса қўшган машҳур давлат арбоблари, олим, шоир, тарихнависларнинг ҳаёти ва ижоди, улар қолдирган ижодий мерос ҳақидаги энг муҳим маълумотларни ўз ичига олади.

1996 йилда Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги халқаро миқёсида кенг нишонланади. Бутун жаҳон жамоатчилигига сир эмаски, Темур ва Теурийлар илм-фан, маданиятнинг ривожига улмаси ҳисса қўшдилар, натижада XIV асрнинг охири ҳамда XV аср Марказий Осиё маданияти ривожига ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга бўлган давр сифатида тарихда муҳрланди. Бу давр ҳам жаҳонга, ҳам халқимиз маънавий ривожига учун буюк сиймоларни берди ва улар жаҳон маданияти тарихидан муносиб ўрин эгаллади.

Ушбу китобда давлат арбоблари, олим ва шоирлар, файласуфлар, тасаввуф вакиллари билан бир қаторда, ўша даврда яшаб ижод этган тарихнависларга кенгроқ ўрин ажратилди. Бу тарихнавислар ёзиб қолдирган асарларда Темур ва Теурийлар давридаги ижтимоий-иқтисодий ва маданий ўзгаришлар, илм-фан, ободчилик, қурилиш, маънавий ҳаёт атрофлича ёритилган бўлиб, улар ҳозирда биз учун XIV—XV асрни илмий ёритиш ва ўрганишда муҳим тарихий манба бўлиб хизмат қилади.

Иккинчи китобнинг дунёга келишида ҳам турли ижтимоий-гуманитар фан вакиллари — мутахассислар иштирок этдилар. Барча ташкилий ишлар Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти олимлари томонидан амалга оширилди.

Китобни яратишда моддий ва маънавий жиҳатдан бемишарат ёрдамлари учун Ўзбекистон Республикаси Фан ва Техника Давлат Қўмитаси ҳамда унинг фидойий ходимларига, шунингдек, муаллифлар жамоасига, тақриз ва муҳокама иштирокчиларига миннатдорчилик ва ташаккуримизни билдирамыз.

М. М. ХАЙРУЛЛАЕВ, академик

XIV АСР ОҲИРИ—XV АСРЛАРДА МОВАРОУННАҲР ВА ХУРОСОНДА МАДАНИЙ ЮКСАЛИШ

(Темур ва Темурийлар даври)

Жаҳон маданиятини Мусо Хоразмий, Исмоил Бухорий, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Замахшарий каби номлар билан безаган Ўрта Осиёнинг IX—XII асрлардаги маданияти — Уйғошиш даври кескин рўй берган тарихий воқеалар туфайли бирдан узилиб қолди.

XIII асрнинг бошида Ўрта Осиёдаги Хоразмшоҳлар давлати Чингизхон қўшинларининг даҳшатли ва аёвсиз ҳужумига учради. Бу ҳужум 1219 йилда Хоразмшоҳларнинг шимолий чегарасидаги Ўтрор қалъасини забт этишдан бошланди ва 1220—21 йилларда Хоразмшоҳ қўшинлари яхши қуролланган бўлишига қарамай, ички низолар ва келишмовчиликларнинг кучайганлиги, қўшиннинг шаҳарлар ҳимояси учун бўлиб юборилганлиги, бирликнинг йўқлиги Чингизхон ҳужумига бардош бераолмай тезда барбод бўлишига олиб келди. Шаҳарлар, маданий марказлар вайрон этилди, аҳоли қирғинга учради. Ўлка тўлиғича мўғуллар мустамлакасига айланди. Ўрта Осиёни турли туманларга бўлиб юборган мўғул хонлари ўртасидаги ўзаро низолар ва курашлар ҳам авж олди — булар ҳаммаси мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволига салбий таъсир кўрсатди, маданият ўчоқлари сўнди. Жуда кўп маданий бойликлар, илм масканлари, мадраса ва кутубхоналар йўқ қилинди, санъат ва илм-фан вакиллари: олимлар, шоир ва ёзувчилар, мунажжимлар, меъмор ва мусаввирлар ўлдирилди, тасодифан омон қолганлари эса Шимолий Ҳиндистон, Ғарбий Эрон ва Хуросоннинг турли вилоятларига қочиб, жон сақлаб қолдилар.

Шундай шароитда мўғуллар ва маҳаллий амалдорларнинг ўзбошимчалиги ва жабру-зулмнинг кучайиб бориши халқ оммасининг кўтарилишига олиб келди. Бу халқ қўзғолонларининг энг йириги — 1337 йилда Сабзавор шаҳрида бошланиб, қарийб 45 йил давом этган сарбадорлар чиқишидир.

Халқ оммасининг ажнабий истилочилар ҳамда маҳаллий ёзувчиларга қарши аёвсиз кураши, Ўрта Осиёда мўғуллар ҳукмронлигини анча заифлаштирди ва уларга қарши кескин кураш кучайиши учун қулай замин яратиб берди. Шундай шароитда Амир Темур (1336—1405) майдонга чиқди ва ижтимоий жараёнда тезда кўзга ташланди ҳамда мамлакат ҳаётида жуда катта роль ўйнади.

Амир Темур тарқоқ ва узоқ урушлардан хонавайрон бўлган

Мовароуннаҳр ва Хуросон ерларини мўғуллар мустамлакасида озод этиб, ягона, мустақил ва мустаҳкам давлатга бирлаштирди. Унинг маркази этиб Самарқанд шаҳри танланди.

Амир Темур давлати ўз даврида Оврупо ва Осиёдаги энг йирик, мустаҳкам ва ривожланган давлат сифатида танилди.

Темур вафотидан сўнг ҳам XVI аср бошига қадар унинг авлодлари мамлакатга ҳукмронлик қилдилар. Темурийлар даврида марказий давлат иккига — Мовароуннаҳр ва Хуросонга ажратилиб идора этилди. Самарқанд ва Хирот бу икки давлатнинг маркази бўлиб хизмат қилди. Айниқса, Темурийлардан узоқ вақт ҳукмронлик қилган Шоҳрух, Улугбек, Хусайн Бойқаро даврларида маданият гуллаб-яшнади.

Мусулмон Шарқи, айниқса, Марказий Осиёнинг маданияти тарихида Темур ва Темурийлар ҳукмронлик даври — XIV асрнинг иккинчи ярмидан XVI асрнинг бошларигача бўлган давр сўнги умумий тарихий ривожланишга жуда катта таъсир кўрсатган ёрқин, сермазмун, самарали давр ҳисобланади.

Бу даврда ўзбек тили адабий тил сифатида узил-кесил шаклланди ва Ўрта Осиёнинг сўнги ривожини белгилаб берди.

Бу юксалиш биринчи навбатида Амир Темур номи ва фаолияти билан узвий боғлиқ бўлса, унинг ўғиллари, набира ва бошқа авлодлари у бошлаб берган ижтимоий-маданий ҳаётдаги йўналишларни давом эттиришга, Темурийлар салтанатининг анъаналарини сақлаб қолишга ҳаракат қилдилар.

Ўрта Осиёдаги IX—XII асрлардаги илм-фан, маданиятнинг гурчираб яшашини Ўрта Осиё халқлари тарихида илк Ўйғониш даврини таъкил этган бўлса, XIV аср охири ва XV аср мўғуллар мустамлакачилигидан қутулиб, мустақил феодал давлатининг шаклланиши ва ривожини асосида маданиятда яна кўтарилиш ва кескин ривож рўй берди. Бу даврни маданиятдаги кескин равишда бўлиниб қолган Ўйғонини даврининг якуни — сўнги Ўйғониш даври деб аташ мумкин. Бу кўтарилиш аввал маданий ютуқларга, уларни янада юксалтириш ва замона маънавий талаблари асосида янги-дан натижасида вужудга келди. Бу даврда араб тили қисман фан тили бўлиб қолса-да, асосан илм ва бадиий адабиёт, санъат тили сифатида туркий ва форсий тилларнинг мавқеи кучайиб, асосий ўрнига чиқди. Давлат ишлари ҳам шу тилларда олиб борилди.

Темур ва Темурийлар давлати деярли бир ярим аср Осиё, айниқса, Марказий Осиё тарихида ниҳоятда кўп, серқирра, ранг-баранг маданий-маънавий бойликларни яратишга, халқ талантиларини учун илқоният яратаолганлиги, туркий халқлар маданияти тарихида тамоман янги, узоқ асрларга озуқа берган қатламлар, янги саҳифалар вужудга келтирилгани билан машҳурдир.

Темур мамлакатнинг иқтисодий қудратини оширишга ҳаракат қилди. У ишғол қилган хорижий мамлакатлардаги илм аҳлини ўз шаҳарига олди. Мовароуннаҳр ва Хуросон шаҳарларини ободончилигини учун жон куйдирди. Рус олими А. Ю. Якубовский Темурнинг бу соҳадаги ишлари ҳақида ёзган эди: «У яхши ҳисоб-китоблик

хўжайин эди. У Мовароуннаҳрга нафақат турли-туман бойликларни, балки ҳунарманд, мусаввир, меъмор ва олимларни ҳам олиб келди. Тўғри, Мовароуннаҳрнинг ўзи мутахассис ва олимларга бой эди. Лекин фақ ва маданият арбоблари, ҳунармандлар қанча кўп бўлса, ҳунармандчилик, маданият ва илм-фақ ҳам шунча тез ривожлалади».

XIV асрнинг охирига келиб Самарқанд Шарқнинг энг кўзал ва обод шаҳарларидан бирига айланди. Бу ерда улкан бинолар, кенг ҳиёбонлар қуришга катта эътибор берилди. XV аср бошида Мовароуннаҳрга келган испан сайёҳи Руи Гаузалес де Клавихоннинг маълумотига қараганда, Самарқанднинг бойлиги фақат озиқ-овқатнинг мўллиги билан эмас, балки, шойи матолари, атласи, мўйнадан қилинган кийимлари, турли мамлакатлардан келтирилган сон-саноқсиз моллари, бозор ва майдонлари, кўчаларининг кенг ва кўркамлиги билан кўзга тапланади.

Айниқса, қишлоқ хўжалигини ривожлантириш борасида мамлакатда ҳар хил қурилиш иншоотлари барпо қилиниб, ирригация шаҳобчалари тузатилиб, Муғон чўли ўзлаштирилди. Хуросонда ва бошқа жойларда каналлар ўтказилди, кўприклар қуришди, йўллар таъмирланди. Турли хил ҳунармандчилик — ип газлама, шойи ва жундан тўқилган матоларни ишлаб чиқариш, кийим-кечак тикиш кенг йўлга қўйилди. Олача, духоба, кимхоб ва бошқа матоларни тўқийдиган ва уларга безак берадиган махсус усталар пайдо бўлди. Бу даврда маҳаллий пахтадан тайёрланган матоларга, хусусан, дағал матолар ва полотноларга бўлган талаб кучли эди. Заргарлик, кулолчилик ҳунарлари кенг ривожланди.

XIV асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Мовароуннаҳр ва Хуросонда ички ва ташқи савдо маркази равишда топабошлади. Самарқанд қадимдан Шарқнинг савдо маркази бўлиб, бу ердан бошқа мамлакатларни боғловчи Ипак йўли ўтар эди. Айниқса, Ҳиндистон, Хитой, Русия, араб мамлакатлари билан савдо алоқаларини ўрнатилиши Темур давлатининг иқтисодий қудратини мустаҳкамлашга хизмат қилди. Амир Темур савдонинг ривожига қарвон йўлларини яхшилаш, уларни турли талон-тароҳлардан ҳимоя қилиш, четдан келтириладиган молларга солинадиган солиқларни тартибга солиш, савдогарларга имкониятлар туғдириш ишларига катта эътибор берган эди. Буларнинг барчаси ишлаб чиқаришнинг ривожига катта таъсир кўрсатди ва моддий бойликларнинг кўпайиб боришига олиб келди. Бу ҳақда Темур «Тузуқлар»да шундай деган эди: «...Агар касбу ҳунар ва маърифат аҳлларидан бўлса, бундайларга салтанат корхоналаридан юмуш берилсин. Булардан бошқа билагида кучи бор фақир мискинлар эса ўз аҳволи ва касбу қорига қараб ип тутсинлар. ...Сармоясини қўлидан кетиб қолган савдогарларга ўз сармоясини қайтадан тиклаб олиш учун хазинадан етарли миқдорда олтин берилсин. Деҳқонлар ва раиятдан қайси бирининг деҳқончилик вилишга қўрби етмай қолган бўлса, унга экин-текин учун зарур уруғ ва асбоб тайёрлаб берилсин. Агар фуқародан бирининг уй-им-

рати бузилиб, тузатишга қурби етмаса, унга ёрдам берилсин» (Тошкент, «Темур тузуклари», 1991, 66—67-бетлар).

XIV асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб қурилиш ва ободончилик ишлари тез тараққий эта бошлади. Хусусан, Самарқандда Биби-хоним, Кўксарой масжиди, Шоҳизинда мақбараси, Кенп (Шаҳри-сабз) шаҳрида Оқсарой, Самарқанд атрофида Боғи Шамол, Боғи Дилқушо, Боғи нав, Боғи Чинор каби боғлар, Амударё ва Сырдарёга кўприклар, карвон саройлари, работлар қурдирилди, кўнлаб мадраса ва хонақоҳлар, ҳаммомлар барпо қилинди.

Улуғбек даврида Самарқандда 1417—1420 йилларда улкан мадраса, шу йилларда Бухорода, 1432—1433 йилларда Гиждуводда мадрасалар барпо қилинди. Булардан ташқари, Улуғбек Темур даврида қурила бошлаган Биби-хоним масжиди, Гўри Амир мақбарасини қуриб битказди. Лекин бу даврдаги энг нодир меъморчилик санъати намунаси — бу Улуғбекнинг фалакиёт расадхонасидир.

Шоҳрух ва Ҳусайн Бойқаро даврида Ҳиротда ва Хуросоннинг бошқа шаҳарларида ҳам катта қурилишлар рўй берди. Хусусан, Ҳиротда «Дорушшифо» шифохонаси, Қурбон Шайх, Ферузшоҳ, Чақмоқ Шоҳ, Алайх Кўкалдош мадрасалари, «Боғи байт ул-имом», «Боғи хамса оройи» каби боғлар бунёд этилди. Тарихчи Хондамирнинг ёзишича Ҳусайн Бойқаро даврида Хуросонда 40 га яқин иншоотлар вужудга келган.

Ўрта Осиёда маданиятнинг ривожланишида қўшни мамкалатлар билан маданий алоқалар муҳим роль ўйнади. Айниқса, Ўрта Осиё Эрон билан қадимдан мустақкам алоқа ўрнатган бўлиб, XIV—XV асрларда бу икки давлат ўртасида иқтисодий, маданий алоқалар ҳам кучая бошлади. Бу даврда Хитой билан ҳам алоқа кучайди. 1420 йили Шоҳрух машҳур rassom Ғиёсиддин Наққош бошчилигида Хитойга элчилар юборди. Улар Хитой халқининг урф-одати, турмуш тарзи, маданий ҳаёти, давлатни бошқариш услуби билан танишиб қайтдилар. Шунингдек, Шоҳрух даврида Ҳиндистон билан ҳам алоқа яхшиланиб, 1442 йилда у томонга элчилар юборилди.

Темурийлар даврида маданият янги босқичга кўтарилиб, Ўрта Осиёда қадимги юнон ва ҳинд олимларининг фалакиёт, ривзиёт, тиббиёт, кимё ва бошқа соҳаларидаги тадқиқотлари кенг тарқалди. Илк ўрта асрларда юнон олимларининг рисолалари араб тилига таржима қилиниб, асарларига кўплаб шарҳлар битилди. Шунинг учун қадимги юнонларнинг араб тилига таржима қилинган асарлари, хусусан Арасту, Афлотун, Птолемей ва бошқаларнинг табиий-илмий ва фалсафий асарлари XIV—XV асрларда ҳам Ўрта Осиё олимлари учун янгилик эмас эди.

XIV—XV асрларда маънавий-маданий ривожланиш ислом диний қарашларининг мустақкамланиб бориши билан узвий боғлиқ бўлиб, ҳукмрон мафкура сифатида мадрасаю masjidларда кенг ўқитилиб, ўрганилиб, қонун-қонда, одат, анъаналар эса шариат асосида олиб борилад эди. «Темур тузуклари»да дин арбоблари, шайх, саййид, уламолар фаолиятига алоҳида ўрин ажратилиб, уларнинг давлат

ишларидаги иштироки махсус ва бир неча бор қайд этилиб ўтилди. Лекин бу даврда шу билан бирга халқ орасида, айниқса, зиёлилар, ақлий меҳнат билан шуғулланувчи илм-фан, санъат, маданият ходимлари ўртасида ўз даврида ислом қоидаларини замона талаблари, ижтимоий юксалиш заруратлари асосида талқин этишга интилиш натижасида юзага келган тасаввуф таълимоти кенг тарқалади.

Ўрта Осиёда XI асрдан бошлаб ёйила бошлаган тасаввуф таълимоти бу даврга келиб Мовароуннаҳр ва Хуросонда тасаввуфнинг яссавия, кубравия, қадирия ва айниқса, нақшбандия тариқати маънавий ҳаётда катта роль ўйнайди.

Нақшбандия тариқати Юсуф Ҳамадоний, Ғиждувоний ва XIV асрга келиб Баҳовуддин Нақшбанд номи билан узвий боғлиқ бўлиб, бу таълимот XV асрда назарий ва амалий жиҳатдан янада ривож топиб, у сарой аҳли, кўп ҳолларда темурийзодалар фаолиятига ҳам таъсир кўрсатди.

Амир Темурнинг ўзи ҳам мутасаввуф олимларга катта ҳурмат билан муносабатда бўлиб, тасаввуфнинг нақшбандия сулуки тарғиботчиларидан Саййид Мир Кулолни (Шамсуддин Фохурий, вафоти 1371 йил) ўзига пир деб билган. Шунингдек, турли ўлкаларидаги йирик мутасаввуфларга ҳам ҳурмат кўрсатган. Унинг Ҳамадония тариқатига асос солган йирик мутасаввуф Саййид Ҳамадоний билан учрашиб суҳбатда бўлганлиги, 1398 йилда Туркистоннинг Ясси шаҳрида йирик мутасаввуф Аҳмад Яссавий қабрини зиёрат этганлиги, уни таъмирлатиб, устига олий бино қуришни буюргани тарихий манбаларда кўрсатиб ўтилган.

«Ўзуқлар»да: «...машойихлар, суфийлар худони таниган орифлардир. Уларнинг хизматларида бўлиб, суҳбатлар қурдим ва охираёт фойдаларини олдим. Улардан тангри таолонинг сўзларини эшитиб қароматлар кўрдим», — деб ёзади Амир Темур.

XIV—XV асрларда Ўрта Осиёда кенг тарқалаётган тасаввуф таълимотининг Суфӣ, Порсо, Чархий, Махдуми Аъзам, Хожа Аҳрор каби йирик вакиллари нақшбандия тариқатига оид қатор ривожланиш билан бирга, жамиятнинг маънавий покланиши ва ривожланиши йўлида фаол хизмат қилдилар, таниқли арбоблар билан мулоқотда бўлиб, уларга таъсир ўтказдилар. Бу жиҳатдан, айниқса, Хожа Аҳрор фаолияти муҳим аҳамият касб этади. Навоий, Жомий, Қосимий, Лутфий, Бобур каби шоирлар тасаввуфни тарғиб қилдилар.

Бу даврда Самарқанд, Ҳирот ва бошқа шаҳарларда мусаввирлик, наққошлик санъатининг моҳир усталари пайдо бўлди. Хусусан, «Шарқ Рафаэли» деб танилган Камолиддин Бехзод ўз ижоди билан бутун Шарқдагина эмас, балки Оврупода ҳам машҳур бўлди. Хаттотлик ва муқовасозлик санъати ҳам тараққий этиб, бу соҳада янги услублар пайдо бўлди. Масалаи, Мир Али Табризий хаттотликнинг настаълиқ услубини ихтиро қилди. Бу услуб кейинчалик бутун Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларига кенг ёйилди.

«Рафиқий» таҳаллуслини олган Мир Али Мажнун ибн Камолид-

дин Маҳмуд, самарқандлик хаттот Хўжа Абдулқодир Руянда, «Хаттотлар султони» номини олган Султон Али Машҳадий ва бошқа хаттотлар ижодини ҳам алоҳида қайд этиш лозим. Устод Шайх Фойий Найи, Мавлоно Қосим Раббоний, Хусайн Удй, Хожа Юсуф Андижоний, Мавлоно Нажмиддин Кавкабий, Шоҳқули Ғижжакий, Дарвиш Аҳмад Қонуний, Устод Шодий каби мусиқашунослар ҳам шу даврда яшаб ижод этганлар. Улуғбек, Навоий, Жомий, Биноий каби буюк мутафаккирлар ҳам музика соҳасида маълум ишларни амалга оширганлар.

XIV—XV асрларда фанларнинг кўп соҳалари: тиббиёт, риёзиёт, ҳандаса, жугрофия, фалакиёт, тарих, мантиқ, адабиёт, фалсафа, ахлоқшунослик ва бошқа фанлар тараққий этди. Адабиёт ва адабиётшунослик юксалиб, шеърят, пазм соҳасида ижод қилувчи машҳур шоирлар етишиб чиқди. Йирик шоирлар Давлатшоҳ Самарқандий, Сақкокий, Бисотий Самарқандий, Жавҳарий, Хўжа Суғдий Самарқандий, Мирзабек, Восифий, Ниёзийлар Самарқандда, Исмоил Бухорий, Ҳофиз Хоразмий, Яқиний, Хилолий, Ғалбий, Атоий, Сухайлий, Хусайн Али Туфайлий, Биноий, Сайфий Бухорий, Мулло қабилар Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг турли шаҳарларида яшаб, ижод этиб, бир қанча шеърӣ ва насрий асарлар яраддилар.

XV асрда ўзбек тили ва адабиёти, шеърят, буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий тимсолида ўзининг юқори чўққисига кўтарилди. Навоий ўзбек адабий тилининг фазилатларини ҳар томонлама очиб, асослаб берди. Жомий ва Навоийдан ташқари, тил муаммолари билан шуғулланган Хожа Жалолуддин Фазлуллоҳ Абу-л-Лайсий, Абу-л-Қосим ибн Абу Бакр Лайсий Самарқандий ҳамда Исомуддин Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Арабшоҳ Исфароийий каби йирик олимларнинг номларини келтириш мумкин.

XIV асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Ўрта Осиёда фалакиёт ва риёзиёт фанлари ривож топди. Улуғбек асос солган фалакиёт мактаби бунга ёрқин мисол бўлиб, бу мактабдан жуда кўп иқтидорли олимлар етишиб чиқди. Улар Мансур Қоний, Мирам Чалабий, Абдуали Биржандий, Али Қушчи, Ғиёсиддин Жамшид ва бошқалардир.

Бу даврда тиббиёт илми ҳам ўзининг йирик намоёндаларига эга эди. Самарқандга келиб ижод қилган табобат илмининг йирик вакилларида Бурхониддин Нафис ибн Эваз ҳаким ал-Қирмоний, Султон Али табиб Хуросоний, табиб Хусайн Жарроҳ шулар жумласидандир.

XIV—XV асрларда Ўрта Осиёда мантиқ ва фалсафа фанлари билан шуғулланган йирик олимлар пайдо бўлди. Бу фанларнинг ривож, асосан икки йирик мутафаккир Саадиддин бил Умар Тафтазоний ва Мир Саййид Жўржоний номлари билан боғлиқдир. Жўржоний ва Тафтазонийлардан ташқари, Самарқандда ўша даврда Мавлоно Абдужаббор Хоразмий, Мавлоно Шамсиддин Муниий, Мавлоно Абдулла Лисон, Мавлоно Бадриддин Аҳмад, Мавлоно Нурмониддин Хоразмий, Хожа Афзал, Жалол Ҳоқий ва бошқа олимлар яшаб ижод этганлар. Ўз даврининг илгор ижтимоий ва ахлоқий

фикрлари бадиий адабиётда, тасаввуф шеъриятида, назм ва насрда, газал ва рубоийларда муфассал баён қилина бошланди. Навоий, Жомий, Лутфий, Биноий, Қосими Анвар ва бошқаларнинг бадиий асарлари бой фалсафий ва ахлоқий мазмунга эгадир.

Бу даврда ахлоқ ва таълим-тарбия муаммоларига багишланган махсус рисолалар пайдо бўлдики, уларнинг орасида Хусайн Вонз Кошифий ва Жалолиддин Давонийларнинг мероси алоҳида ўрин эгаллайди.

Темур ва Темурий шаҳзодалар ўз даври тарихи эзиб қолдириш, Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг мўғуллар зулмидан озод этилиши тарихини ўрганиш ва ёритишга катта эътибор бердилар. Низомиддин Шомий, Али Яздий, Абдуразоқ Самарқандий, Ҳофиз Аbru, Натанзе, Фосиҳ Хавофий, Муйиниддин Исфизорий, Мирхонд, Хопдамир каби тарихчилар Темурийлар даври тарихини эзиб қолдирдиларки, улар эзиб қолдирган асарлар ҳозирда биз учун ўша давр ҳодисаларини, маданий юксалишни ўрганишда муҳим маъна бўлиб хизмат қилиш келмоқда.

Мовароуннаҳр ва Хуросонда XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV асрда рўй берган маданий юксалиш бутун мусулмон Шарқинигина эмас Оврупо мамлакатларини ҳайратга солди. Бу юксалиш Ўрта Осиёнинг сўнги маданий-маънавий ривожинигина белгилаб бермай, қўшни мамлакатлардаги маданий тараққиётга ҳам катта туртки берди. Темурий шаҳзода Заҳириддин Муҳаммад Бобур Ҳиндистонни 1425—26 йилларда ўзига қаратиб, «Мўғуллар империяси» деб ном олган давлатга асос солди ва бу давлатда XV асрдаги Ўрта Осиё маданиятининг анъаналарини давом эттирди ва ривожлантирди.

* * *

Темур ва Темурийлар давридаги маданий юксалишнинг умумий омилларини аниқлаш шуни кўрсатадики, улар ўзаро узвий боғланган ва яхлит бир бутун ҳолдагина қисқа вақт ичидаги маданий-маънавий юксалишни юзага келтира олган.

Булардан биринчи навбатда сиёсий-иқтимоий омилни кўрсатиш мумкин. Мовароуннаҳр ва Хуросонда тарқоқ, ўзаро низо ва урушлар натижасида турли вилоят, амирликларга бўлиниб кетган ва келгичида ҳукмронлар — мўғуллар томонида аёвсиз эзилган халқнинг мустамлакачиликдан қутилиши, мамлакатда ягона бирлашган давлатнинг барпо этилиши, ягона давлатчилик асосида бошқариш қоидаларининг жорий этилиши, зўравонликлар, ўзбилармонлик каби иллатларнинг тугатилиши иқтимоий юксалишни таъминлади.

Иккинчи — иқтисодий омил — Мовароуннаҳр ва Хуросонда ягона идора тизимининг жорий этилиши иқтисодий осойишталик ва феодал муносабатлари, феодал ишлаб чиқаришининг сўнги ривожланишига олиб келди. Давлат томонидан деҳқончилик, ҳунармандчилик, савдо-сотиқнинг ривожига эътибор берилиши ва бу соҳада қатор тадбирларнинг амалга оширилиши мамлакатнинг маънавий-маданий тараққиёти учун ниҳоятда муҳим аҳамият касб этди.

Учинчи — маънавий омил — аввалги маданий мерос, маънавий қадриятлар, бойликлардан кенг фойдаланиш, улар асосида ривожланишни амалга оширишдан иборат бўлди. Ўрта Осиёда аввалги асрларда, хусусан IX—XIII асрларда яратилган маънавий-маданий бойликлардан, Хоразмий, Форобий, Ибн Сино, Беруний, Чағминийлар меросидан; араб, форс ва туркий тилларда яратилган Фирдавсий, Низомий Ганжавий, Румий, Тусий, Аттор каби алломалар меросидан; мусулмон Шарқи маънавий меросида кенг аҳамият касб этган қадимги юнон илмий-маънавий бойликларидан кенг фойдаланилди.

Бу даврда Амир Темури давлатининг таъсирида бўлган ва бўлмаган бошқа мамлакатлар ўртасида маданий алоқалар тез ривожландики, бундай алоқалар маънавий бойликларни ўзаро алмашишга кенг йўл очиб берди. Эрон, араб мамлакатлари, Ҳиндистон, Хитой каби мамлакатлар билан бўлган алоқаларда маданий бойликлар алмашинуви ҳам муҳим аҳамият касб этди.

Тўртинчи — ғоявий омил — бу омил маънавий омилнинг узвий давоми бўлса-да, унинг муҳим аҳамиятга эга бўлганлиги ва ўз даври маънавий ҳаётида катта роль ўйнаганиги учун алоҳида ажратиб кўрсатиш мақсадга мувофиқдир. Бу XV асрга келиб Мовароуннаҳр ва Хуросонда кенг тарқалган тасаввуф таълимотидир.

Бу каби омиллар Темури ва Темурийлар даври маданияти ва маънавиятининг тез ва юксак даражада кўтарилишига олиб келдики, унинг ютуқлари сўнгги узоқ асрлар давомида маданий ривожланиш учун озуқа бўлди.

АМИР ТЕМУР

(1336—1405)

Амир Темури ибн амир Тарағай 1336 йил 8 апрелда Кеш (Шаҳрисабз) вилоятининг Хўжа Илғор қишлоғида дунёга келган. Унинг отаси амир Муҳаммад Тарағай барлоқ улусига мансуб беклардан, баҳодир жангчи, уламою фўзалого ихлосманд, илм аҳлига ҳомий ва иштиёқманд киши бўлган.

Амир Темурининг ёшлиги ҳақида маълумотлар кам учраса-да, айрим манбаларга қараганда, у ёшлигида хат-савод чиқариб, ўз даврининг тиббиёт, риёзпёт, фалакиёт, меъморчилик ва тарих илмларини ўрганган. Амир Темури билан суҳбатлашиш шарафига муяссар бўлган буюк араб файласуфи Ибн Халдун жаҳонгир турк, араб, форс халқлари тарихини, диний, дунёвий ва фалсафий билимларнинг мураккаб жиҳатларигача яхши ўзлаштирганини таъкидлайди.

Амир Темури сиёсат майдонига кириб келган пайтда, Мовароуннаҳр мўғуллар истибодоти остида бўлиб, Чингизхон ва Ботухон бошиб ўтган шаҳар ва қишлоқлар вайронага айланган, сув шишоот-

лари бузиб ташланган ёки ишга яроқсиз ҳолга келтирилган, Чингизхон Мовароуннаҳрни ўзининг иккинчи ўғли Чигатойхонга суяргол сифатида инъом қилган эди.

Амир Темурнинг ҳаёти ва фаолиятида икки давр яққол кўзга ташланади. Биринчи даври (1360—1385) Мовароуннаҳрни мўғул хонлигидан озод қилиб, ягона марказлашган давлат тузиш, ўзаро урушларга барҳам бериш. Иккинчи даври (1386—1405) эса икки йиллик, уч йиллик, беш йиллик, деб аталувчи бошқа мамлакатларга юришлари билан характерланади.

1360 йиллардан бошлаб Амир Темур Мовароуннаҳрдаги ички низо, урушларда иштирок эта бошлади ва Мўғулистон ҳукмдори Туғлуқ Темурхон, унинг ўғли Илёсхўжага қарши курашлардан сўнг, Амир Ҳусайн устидан галаба қозонгач, 1370 йилда Мовароуннаҳр тахтининг ҳақиқий соҳиби бўлди ва Самарқандни ҳокимият пойтахти этиб белгилади.

Амир Темур тахтга ўтиргач, Чигатой улусининг барча ерларига ўзини ворис деб билди ва Сирдарёнинг қуйи ҳавзасидаги ерларни, Тошкент вилоятини, Фарғона водийсини, Хоразмни ўз ҳукмронлиги остига киритди. Натижада, Мовароуннаҳр ва Хуросонда йирик марказлашган давлат вужудга келди. Соҳибқирон сўнгги йилларда Эрон, Ироқ, Закавказье мамлакатлари, Ҳиндистон, Олтин Ўрда ва Туркия билан бўлган жангларда ғолиб чиқиб, салтанат ҳудудини шарқда Хитой деворига қадар, ғарбда — Ўрта денгизига, жанубда эса Ҳиндистон чегараларига қадар кенгайтирди.

Темур фаолиятида муайян сиёсий йўл — майда феодал ҳукмронлигини тугатиш, муҳим халқаро қарвон йўлларида устунлик қилиб турган Олтин Ўрда, Эрон ва бошқа мамлакатларнинг рақобатини енгиб Мовароуннаҳрнинг сиёсий-иқтисодий қувватини таъминлай оладиган марказлашган давлат ташкил этиш эди. Амир Темур авваламбор мамлакатда давлат тизимини мустаҳкамлаш, бошқа-ришдаги тартиб-иптизом, қонунчиликни кучайтириш, савдо-сотик, ҳунармандчиликни кенгайтиришга имконият яратиш, солиқларни тартибга солиш, мамлакат ҳимоясини таъминлаш йўлида қўшчининг қудратини ошириш қабиларга катта эътибор берди.

Амир Темурнинг ҳар бир ҳарбий юришларига туртки бўларлик сабаб бор эди. Бу сабаблар — ўз давлатининг чегараларини мустаҳкамлаш, ташқи душманлардан ҳимояланиш, қарвон йўлларини турли йўлтўсарлардан тозалаш, хиёнатчи, сотқин, алдамчиларни жазолаш, бўйсунмаганларни итоат эттириш, ўзининг сиёсий таъсирини кенгайтириш қабилардан иборат бўлганлигини тарихий манбалардан билиб олиш мумкин. Масалан, Амир Темурнинг Тўхтамишхонга қарши юришини олсак, Темур Тўхтамишхонга кўн илтифотлар, ёрдамлар кўрсатиб, 1379 йилда Ўрусхонни енгиб, Оқ Ўрда тахтига Тўхтамишхонни ўтқазган эди. Аммо Тўхтамишхон Амир Темурнинг умидларини пучга чиқарди.

У Мовароуннаҳрда бир неча бор талончилик ниятида бостириб кирганидан сўнг, Темурда ҳам унга қарши курашиш мажбурияти вужудга келди ва 1395 йил 15 апрелда Қундузчада Амир Темур

билан Тўхтамишхон ўртасида ҳал қилувчи ҳаёт-мамонт жанги бошланди. Жанг фақат Тўхтамишхоннинг тақдирини ҳал қилиб қўй-қолмай, балки бутун Олтин Ўрда тақдирини ҳам ҳал қилди.

Тарих Темур зиммасига Олтин Ўрдадек қудратли мўғул империясининг асосини емиришдек улкан вазифани қўйган экан, Соҳибқирон бу вазифани ҳам буюк жасорат билан адо этиб, Рус князликлари ва Шарқий Оврупо халқларини мўғуллар асоратидан халос бўлишларига йўл очиб берди. Йирик рус олими А. Ю. Якубовский: «Темурнинг Тўхтамиш устидан қозонган бу галабаси нафақат Урта Осиё ва Шарқий Оврупо, балки Русия учун ҳам катта аҳамиятга молик бўлди», — деб ёзди.

Темур давлатни бошқаришга катта эътибор бериб, янги давлат тизими бўйича Девони бузургдан ташқари, ҳар бир вилоятда Девон деб аталувчи бошқарма тузиб, бу бошқармалар солиқ йиғиш, тартиб сақлаш, ижтимоий бинолар — бозорлар, ҳаммомлар, йўллар, ирригация тармоқларига қараб туриш ва аҳолининг хулқий-ахлоқий ҳаракатларини назорат остида олиш каби ишлар билан шуғулланган. Ҳар бир Девонда кириш ва чиқимларни ҳисобга олиш, қайд этиш турк-ўзбек ва форс-тожик тилларида олиб борилган.

Темур тарихчилар тасвирича, ўрта асрнинг атоқли давлат ва ҳарбий арбобларидан бўлиб, Овруно олимлари ўз асарларида унинг салбий томонлари билан бирга муҳим фазилатларини ҳам таъкидлаб ўтганлар. Немис олими Ф. Шлоссер ўзининг «Жаҳон тарихи» (III-том) асарида: «Бахтиёр жангчи, жаҳонгир, узоқ Шарқда қонуншунос бўлиш билан бирга ўзида, Осиёда кам учрайдиган тактик ва стратегик билимларни ифодалади», — деб ёзса, атоқли немис олими ва тарихшуноси М. Вебер: «Темур ўз душманларига нисбатан жуда бераҳм эди, лекин саркардалик, давлатни бошқариш ва қонунчилик соҳасида буюк талантга эга эди», — деб таърифлайди. Шунингдек, «Тузуки Тимур» — «Темур тузуклари»да ҳам Темурнинг жамиятга, ижтимоий-сиёсий ҳаётга қараши, бирлашган қудратли феодализмнинг сиёсий ва ахлоқий қоидалари ҳақида гап боради.

«Темур тузуклари»да давлат тизими, давлатдаги турли лавозимларнинг вазифаси, ундаги турли тоифалар ва уларга муносабат, давлатни бошқаришга асос бўлган қоидалар, қўшинларнинг тузилиши, тартиби, уни бошқариш, таъминлаш, рағбатлантириш, қўшин турларининг тутган ўрни ва ўзаро муносабати каби масалалар баён этилади. Давлат ишларини ҳар доим ислом ва шариат ҳукмлари асосида олиб борилганлиги бир неча бор таъкидланади. «Салтанатим мартабасини, — деб таъкидлайди Амир Темур, — қонун-қоидалар асосида шундай сақладимки, салтанатим ишларига аралашиб, зиён етказишга ҳеч бир кимсанинг қурби етмасди». Бундан ташқари, асарда жамият ишларидаги одамларнинг 12 тоифага бўлиниши, салтанатни бошқаришда 12 қоидага амал қилинганлиги, салтанат 4 қатъий қоидага асосланиши каби масалалар ҳам тартиб билан баён этилган («Темур тузуклари»га қаралсин. — М. Х.).

Шаҳарлар ва шаҳар атрофи аҳолисидан на жон солиғи ва на

бож олинарди. Бирорта ҳам аскарнинг доимий туриш учун шахсий кишилар уйини эгаллашга ёки фуқароларнинг молини ва бойлигини ўзлаштириб олишга ҳаққи йўқ эди. «Барча ишларда, — деган эди Амир Темур, — бу ишлар қайси ўлка халқига тааллуқли бўлмасин, ҳокимларнинг адолат томонида қаттиқ туришларига буйруқ берилган. Қашшоқликни тўлатиш мақсадида бошпаналар ташкил қилдимки, камбағаллар улардан нафақа олиб турардилар». Бундан ташқари, Темурнинг солиқлар ҳақидаги қондаси жуда муҳим аҳамиятга эгадир. Темур ёзади: «Солиқлар йиғишда халқни оғир аҳволга солишдан ёки ўлкани қашшоқликка тушириб қўйишдан эҳтиёт бўлиш зарур. Негаки, халқни хонавайрон қилиш давлат хазинасининг камбағаллашининга олиб келади, хазинанинг беқувватлиги ҳарбий кучларнинг тарқоқланишига, бу эса, ўз навбатида ҳокимиятнинг кучсизланишига сабаб бўлади...»

Амир Темур ҳарбий салоҳиятда жаҳонга машҳур саркарда ва ўз замонасининг энг қудратли ҳукмдори бўлиши билан бирга, унинг ҳарбий назарияси ва амалий ҳарбий санъати, тактика ва стратегияси, армия таркибининг тузулишга ўз даврининг нодир мўъжизаси эди. Унинг ҳарбий маҳорати турли йўналишларда — аскарний қисмларни қайта ташкил этишда, душманга ҳужум қилишда турлитуман усуллардан фойдаланишда, ҳужумдан олдин душман жойлашган ерларни ўбдон ўрганиб чиқишда ҳамда лашкарбоши — қўмондонликда намоён бўлди.

Адабиётларда Темур ҳақида бир-бирига зид фикрлар мавжуд бўлиб келди, лекин уларнинг кўпларида Темур фаолиятига ўз даври нуқтаи назаридан эмас, балки муаллифлар яшаган давр нуқтаи назари асосида баҳо берилган.

«Темур тузуқлари»ни инглизчадан француз тилига таржима қилиб, 1787 йилда нашр этган француз олими Лянгле Темур ҳақида шундай ёзади: «Темур хони (Темур) сиёсий ва ҳарбий тактика ҳақида рисола ёзган ва ўз авлодларига жуда доно тизим қолдирган. Биз буни тасаввур ҳам қилмаган эдик ва унинг урушларини босқинчилик ва талон-тарож қилиш деб баҳолаб келган эдик. Деярли енгиб бўлмайдиган икки тўсиқ — биздаги таассуб ҳамда тарихий ноҳақлик Темурни билишимизга ва тўғри баҳолашимизга халақит бериб келди».

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Амир Темур давлат, жамият ҳаётида бўлиб ўтадиган ҳар бир муҳим режа олдидан кенгаш ўтказар ва бу кенгашга нафақат давлат арбоблари, саркардалар, темурзодаларни, балки саййидлар, шайхлар, илм-фан арбобларини ҳам таклиф этган ва ўзининг ҳар бир юришлари олдидан бундай кенгашларни ўтказиб туришни одат тусига киритган.

Амир Темурнинг ободончилик ишлари тўғрисида таниқли шарқшунос олим, академик В. В. Бартольд: «Темур гўё Самарқанддан бошқа ҳамма ерда вайронгарчилик билан шуғулланган, деган фикр муболағали: у Кобул водийси ва Муған чўли каби Самарқанддан узоқ бўлган жойларда улкан сугорини ишлари олиб борди», — деган тарихий жиҳатдан гоят қимматли фикрни айтиб ўтган. Бу фикрга

муқояса қилиб, Али Яздийнинг ёзишмасини келтириш мақсадга мувофиқдир. «Бир йил мобайнида, — деб ёзади ўрта аср тарихчиси Али Яздий. — Бағдод шахрини тиклаш ҳақида буйруқ берилди, токи шаҳар яна ўз қиёфасини олсин, унда ҳунарамандчилик ривожлансин, теварақ-атрофида деҳқончилик ўссин, савдо-сотиқ ва маданий ҳаёт кенг тармоқ ёйсин, ислом билими илгаричадай ёйилсин. Бу вазифа амирзода Абу Бакирга топширилди».

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Мовароуннаҳрда мўғулларнинг қарийб 140 йиллик ҳукмронлик даврида бирорта ҳам кўзга кўринарли қурилиш ёки сув иншоотлари вужудга келмаган. Амир Темурнинг ташаббуси билан 1365 йилда Қарни, 1370 йилда Самарқанд, 1380 йилда эса Кешининг атрофи қайтадан мудоффа деворлари билан ўралган. Шунингдек, халқ фаровонлигию, мамлакат ободончилиги йўлида сув омборлари, тўғонлар қуришга, ариқлар қазилшга, янги ерларни ўзлаштиришга алоҳида эътибор берилган. Мамлакатнинг иқтисодий аҳволини кўтаришда савдонинг аҳамияти беқиёс эканлигини туптупган ҳукмдор бозорлар, расталар ва тимлар, турли-туман устахоналар барпо этиб, халқ ҳунарамандчилиги саъياتини тараққий этдирган.

Амир Темур илм-фан, маънавият аҳлига эътибор, меҳрибонлик кўрсатиб, улардан жамият маданий ҳаётида фойдаланишга интилар экан, тарихчи Ибн Арабшоҳ ёзганидек, «Темур олимларга меҳрибон, саййиду шарифларни ўзига яқин тутар эди. Уламо ва фузалого тўла иззат-ҳурмат кўрсатиб, уларни ҳар қандай одамдан тамом муқаддам кўрарди. Уларнинг ҳар бирини ўз мартабасига қўйиб, иззату икромини унга изҳор қиларди».

Амир Темур саройида кўплаб илм-маърифат алломалари Мавлоно Абдуҷаббор Хоразмий, Мавлоно Шамсуддин Муниши, Мавлоно Абдулло Лисон, Мавлоно Вадриддин Аҳмад, Мавлоно Пуъмониддин Хоразмий, Хожа Афзал, Мавлоно Алоуддин Коший, Жалол Хокийлар Соҳибқироннинг марҳаматидан баҳраманд бўлиб, унинг хизматида бўлдилар. Амир Темур илм-фаннинг риёзиёт, ҳақдаса, меъморчилик, фалакиёт, адабиёт, тарих, мусиқа каби соҳалари раванқига катта эътибор бериб, соҳибӣ ҳунарлар билан қилган суҳбатлари ҳақида француз олими Лянглэ шундай ёзади: «Темур олимларга серилтифотли эди. Билимдорлиги билан бир қаторда софдиллигини кўрган кишиларга ишонч билдирарди. У тарихчилар, файласуфлар, шунишгдек, илм-фан, идора ва бошқа ишларда истеъдодли бўлган барча кишилар билан суҳбатлашиш учун кўпинча тахтдан тушиб, уларнинг ёнига келарди. Чунки Темур бу соҳаларга ғамхўрлик қилишга асосий эътиборини берарди».

Амир Темур ўзини моҳир дипломат сифатида ҳам намоён қилган. Унинг Византия, Венеция, Генуя, Испания, Франция, Англия, бошқача айтганда, ўша вақтда кўпроқ маълум ва машҳур бўлган Оврупо давлатлари билан иқтисодий алоқалар ўрнатиш ва уни мустаҳкамлаш соҳасидаги фаолиятини француз ва инглиз қиролларининг унга ёзган мактублари билан далиллаш мумкин.

Манбаларда соҳибқирон Амир Темур — ёрқин хислатларга эга

эканлиги, хотираси ўткир, шижоатли ва қатъиятли, бирсузлик, зўр руҳий қудрат эгаси, саловатли инсон сифатида таърифланади.

Амир Темурнинг Осиё, умуман жаҳон тарихидаги хизматлари ва тутган ўрни ҳақида хулоса қилиб қуйидагиларни таъкидлаб ўтиш жоиздир: Амир Темур Ўрта Осиёни мўғуллар исқанжасидан озод этишда барча юртпарвар кучларни уюштириб, уларни мустақиллик учун курашга йўналтирган етакчи раҳбар, ерли халқнинг бу соҳадаги орзу-умидларини рўёбга чиқишига улкан ҳисса қўшган саркардадир; Амир Темур кўп йиллар давомида мустамлака бўлиб, чет эллик ҳукмдорларга бўйсуниб келган Мовароуннаҳр ва Хуросонда ўз юрти, халқининг куч-қудратига таянган мустақил ва ягона давлат барпо этаолди; Амир Темур ҳам ўз даврига хос бўлган турли сабабларга биноан бошқа мамлакатларга юришлар қилди ва Оврупо мамлакатларининг ривожланишига тезлаштиришга ўз ҳиссасини қўшди. Россияни Олтин Ўрда зулмидан, Оврупони Туркия тажаввузидан сақлаб қолди; Амир Темур ўз сиёсатида маданият, ободончилик ҳунармандчилик ҳомийси бўлиб тапилди. Ўз сиёсати билан маданий юксалишга ва туркий тилининг ривожига кенг йўл очиб, нафақат Марказий Осиёнинг маданий-маънавий оламида, балки бутун мусулмон олами тарихида ўчмас из қолдирди ва сўнгги ривожланишига катта таъсир кўрсатди; Амир Темур қатор Шарқ мамлакатлари ва айниқса, Оврупо мамлакатлари билан дипломатик алоқалар ўрнатиб, улар билан турли савдо-сотиқ, маданий алоқаларга янада кенг йўл очиб берди.

Собиқ советлар мафқураси, пролетар дунёқараши ҳукмронлик қилган шароитда, Темур фаолиятига нисбатан салбий муносабатда бўлинди, ўша давр адабиётларида ҳар доим қораланиб келинди. Лекин мафқуравий тўсиқ, тақиқлашларга қарамай айрим илмий асарларда Темур ҳақида баъзи тўғри фикрлар ҳам билдирилди.

Бу жиҳатдан Ўзбекистонда 1968 йили академик И. М. Мўминовнинг «Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли» рисоласининг нашр этилиши муҳим воқеа бўлди. Рисола Темур шахсига бирёқдамали қарашларга қарши ташланган илмий асар сифатидаги дастлабки қадам эди. Лекин бу қадам Москвадаги юқори идоралар ва матбуот органлари томонидан қораланди ва асар муаллифи бир қанча азиятлар чекди.

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришуви, эски мафқура сиқувида кутулиш, тарихимизга тўғри муносабатда бўлиш имконини яратди. Сўнгги йилларда Амир Темур ва унинг даврини ўрганишга бағишланган қатор манбалар, китоблар, жумладан, Бўрибой Аҳмедовнинг Амир Темур ҳақидаги катта роман-хроникаси нашр этилди. Ўзбекистон Президентининг фармони билан 1996 йил — Амир Темур йили деб эълон этилиши ва бу сана жаҳон миқёсида нишонланиши Амир Темур номи оқланиб, ўзбек халқига бутунлай қайтганига ёрқин далилдир.

ШОҲРУХ МИРЗО

(1377—1447)

Шоҳруҳ Мирзо Амир Темурнинг туртинчи ўгли бўлиб, 1377 йил 20 август, пайшанба куни оламга келган. Тарихчи Хондамирнинг берган маълумотига қараганда, Шоҳруҳнинг онаси Тағой Туркон ого соҳибқироннинг хос канизакларидан бўлиб, Амир Темур кейинчалик уни ўз никоҳига киритган. Шундай бўлса ҳам Шоҳруҳни Сароймулк хоним тарбиялаб вояга етказган.

Шоҳруҳ Мирзо ёшлигиданоқ аҳкоми шариатга қаттиқ риоя қилиб, диний китобларга қизиққан. У 20 ёшигача отаси Соҳибқирон қаватида бўлиб, ҳарбий юришларда, жумладан, Фаластин юришида ҳам фаол қатнашган. Амир Темур 1397 йилда унга Хуросон, Сеистон ва Мозандарон ҳокимлигини бергач, то 1405 йилгача Хуросон ҳукмдори деган ном билан кифояланади.

Фасиҳ Хавофийнинг ёзишига қараганда, Шоҳруҳ Мирзо Ҳиротнинг нуфузли хўжазодалари раҳнамолигида Хуросон ҳокимлигини бошқарган.

Амир Темур вафотидан сўнг Шоҳруҳ Мирзо тахтга даъвогарлар қаторида валиаҳд Нир Муҳаммад Мирзо билан иттифоқ тузиб, Самарқанд ҳукмдори Халил Султонга қарши курашади. 1407 йили Нир Муҳаммад Мирзонинг фожиали ўлиmidан сўнг, яқка ўзи курашини давом эттириб, 1409 йили Халил Султон устидан қўли баланд келиб, тахтни қўлга киритгач, Мовароуннаҳрни тўнғич ўгли Улуғбек Мирзога, Балхни иккинчи ўгли Султон Иброҳим Мирзога, Хисорни марҳум Муҳаммад Султон Мирзонинг ўгли Муҳаммад Жаҳонгир мирзога, Фарғонани эса марҳум акаси Умаршайх мирзонинг ўгли Аҳмад Мирзога инъом қилиб, ўзи Ҳиротга қайтиб кетади.

Шоҳруҳ Мирзо аста-секин ўз акалари Жаҳонгир, Умаршайх ва Мироншоҳларнинг авлодини ҳар хил йўллар билан ўзига тобе қилиб, Мовароуннаҳр, Озарбайжон, Ироқ, Хуросон ва Шимолий Афғонистондан иборат катта бир давлат жиловини ўз қўлига киритиб, Ҳиротни ўзининг пойтахти деб эълон қилади ва «улуғ хоқон» сифатида салтанатни бошқаришга киришади.

Шоҳруҳ Мирзо кўн вақтини тоат-ибодат ва китоб мутолаасига сарфларкан, девон ва салтанатни бошқаришда ўктам ва тадбиркор хотини Гавҳаршод бегим фаол иштирок этган.

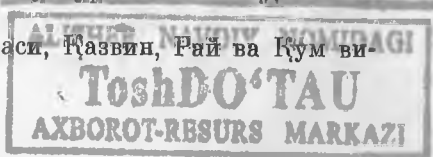
Шоҳруҳ Мирзо ихлос ва ниёмандлик юзасидан дарвешлар ҳамда гўшанишинларга илтифотлар кўрсатиб, Ҳиротнинг Жомеъ масжидида жума намозини халойиқ билан бирга ўқирди. Жума намозларининг бирида (1427 йил 21 феврал) Аҳмад номли кимса масжид ичида Шоҳруҳ Мирзога пичоқ санчади. Аҳмад ўша заҳоти қатл этилади. Табибларнинг жонбозлиги билан қилинган муолижадан сўнг заҳм битиб, Шоҳруҳ Мирзо тузалиб кетади.

Шоҳруҳ Мирзо умрининг охиригача ўз ўрнига валиаҳд тайинлашга иккиланиб юради.

1446 йили Шоҳруҳ Мирзо ўз набираси, Қазвин, Гай ва Қум ви-

190297

~~2219~~

лоятлари ҳукмдори Султон Муҳаммадга қарши юриш бошлайди. Чунки Султон Муҳаммад бобоси Шоҳрух Мирзога қарши бош кўтариб, Ҳамадон ва Исфаҳонни босиб олиб, Шерозни қамал қилган эди. Шоҳрух Мирзо кўшини ғарбий Эронда ҳеч қандай қаршиликка учрамайди. Нимагаки, бобосининг келаётганини эшитган Султон Муҳаммад Шероз қамалини бўшатиб, тоққа қочган эди. Қўзғолон айбдорлари аёвсиз жазоланадилар.

Мазкур ҳарбий юришдан қайтаётганда Шоҳрух бетобланиб, 1447 йили Рай вилоятида, 70 ёшида вафот этади.

Хуросон Шоҳрух Мирзо даврида сиёсий-ижтимоий, иқтисодий ва маданий жиҳатдан анча ривожланди, кўплаб хайрли ишлар амалга оширилди. Масжидлар, мадрасалар, хонақоҳлар, работлар, сардобалар, қишлоқ ва қўрғонлар қурилиб, мазкур қурилишлар вақф мулклари билан таминланди. Шоҳрух Мирзонинг мўътадил ички ва ташқи сиёсати Хуросонда тинчликни барқарор бўлишига олиб келди. Бу даврда тижорат, ҳунармандчилик, деҳқончилик юқори даражага кўтарила бошлади. Айниқса, ҳунармандчилик, тўқимачилик, меъморчилик, ўймакорлик, хаттотлик, муқовасозлик, ҳамда қоғоз ишлаб чиқаришга катта эътибор берилди. Шунингдек, металлни қайта ишлаш, қурилиш асбоб-ускуналарини тайёрлаш, кулолчилик санъати ўсди. Булардан ташқари заргарлик, каштадўзлик, кандакорлик, шоҳи ва бошқа хил пафис матолар тўқиб чиқаришга эътибор кучайди. Жумладан маҳаллий ва хориждан олиб келинган хомашёлардан банорас, атлас каби матолар ишлаб чиқарила бошланди. Шу касбнинг моҳир усталари етишиб чиқди. XIV—XV асрларда Хуросонда кулолчилик санъати сонол буюмлар билан бир қаторда сув иншоотларида, улкан бинолар қурилишида ишлатиладиган сонол қувурлар, хилма-хил шакл ва ранглар билан жиловланган сонол кошинлар ишлаб чиқариш кенг йўлга қўйилди.

Шоҳрух Мирзо мамлакат истиқболини кўзлаб Хитой ва Ҳиндистон ҳукмдорлари билан дипломатик муносабатларни яхшилашга ҳаракат қилди. Мазкур мамлакат элчилари Самарқанд ва Ҳиротда, ўз навбатида Ғиёсиддин Паққош раҳбарлигида Хитойда, Абдураззоқ Самарқандий бошчилигидаги элчилар Ҳиндистонда бўлдилар. Шоҳрух Мирзо Ҳирот шаҳар қалъасининг жануб томонида (1410—1411) мадраса ва хонақоҳ бино қилдирди. Бу пайтда пойтахт Ҳирот ва умуман Хуросонда маданий ва маиший қурилишлар кенг қулоч ёзади.

Ҳиротда бир неча шифохоналар мавжуд бўлиб, буларнинг қаторида яна иккита «Дорушшифо» қурилади. Бу шифохоналарнинг биттаси Шоҳрухнинг учинчи хотини Мулкат ого (Мулк ого) тарафидан, иккинчиси эса Шоҳрухнинг набираси Алоуддавла (1417—1460) томонидан қурдирилган эди. Мулкат ого ҳам Гавҳаршод бегим каби Ҳиротда «Дорулҳадис» номли хонақоҳ, иккита ҳаммом, Ҳиротдан 8 фарсах нарида, Амударёга борадиган йўл устида битта работ, Балх шаҳрида бир мадраса қурдирди.

Шоҳрух даврида Ҳиротда қурилган энг катта ёдгорликлардан бири малика Гавҳаршод бегим тарафидан қурдирилган улкан мад-

раса ва мазкур мадраса ёнида қад кўтарган хонақоҳдир. Мазкур бинолар 1417 йилда бошланиб, 1437 йилда қуриб битказилган. Мазкур мадраса ва хонақоҳ ҳозирги кунгача етиб келган бўлиб, мазкур хонақоҳга унинг айрим ўғиллари, Гавҳаршод бегим ва бошқа Темурий шаҳзодалар ва маликалар дафн этилган. Шохрух Мирзо саройида хизмат қилувчи амалдорлар, беклар, саркардалар ўз номларини абадийлаштириш мақсадида бир қатор маданий ва маиший бинолар қурдиришган. Чунончи, Ҳиротнинг Хиёбон мавзеида Қурбон Шайх, Ферузшоҳ, Чақмоқ Шох, Алайх Кўкалдош мадрасалари қад ростлаган эди. Бу мадрасаларда диний билимлар билан бир қаторда тилшунослик, адабиёт, тарих, жуғрофия, ҳақдаса, риёзиёт, фалакиёт каби илмлар ўқитиларди. Булардан ташқари, фалсафа, маънавий ва мусиқа илми ҳам анча ривожланган эди.

Ҳирот қадим замонлардан турли-туман диний ва илмий китобларга бой шаҳарлардан ҳисобланган. Шохрух Мирзонинг ўзи ҳам китобга ўч киши бўлиб, ўзининг бой шахсий кутубхонаси, ўғли Бойсунғур Мирзонинг ҳам ажойиб кутубхонаси бўлган. Бу кутубхоналар қимматли асарларга бойлиги ва хилма-хиллиги билан шуҳрат қозонган.

Умуман соҳибқирон Амир Темур вафотидан кейин Мовароуннаҳр ва Хуросон Шохрух Мирзонинг ҳукмронлик даврида нисбатан осойишталик ҳукм сурди. Бинобарин, Амир Темур бошлаб берган иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳаёт ўз ривожини топди.

УЛУҒБЕК

(1394—1449)

Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонида биноан 1994 йил Мирзо Улуғбек таваллудининг 600 йиллиги муносабати билан мамлакатимизда катта тантаналар ва халқаро илмий анжуманлар ўтказилди. Парижда ҳам ЮНЕСКО қарори билан учрашувлар ва конференциялар бўлиб ўтди.

Улуғбек 1394 йилнинг март ойида Эроннинг гарбидаги Султония шаҳрида, бобоси Темурнинг ҳарбий юриши пайтида туғилди. У Шохрух Мирзонинг тўнғич ўғли бўлиб, унга Муҳаммад Тарағай исми берилган, лекин болалигидаёқ у Улуғбек деб аталабошлаб, бу атама кейинчалик унинг асосий исми бўлиб қолди.

Улуғбекнинг болалик йиллари бобоси Темурнинг ҳарбий юришларида ўтди. 1405 йил Хитойга қилинаётган юриш бошида Темур вафот этгач, икки йил давомида унинг авлодлари ўртасида тахт учув кураш давом этди ва бу курашда Темурнинг кенжа ўғли Шохрухнинг қўли банд келди. Лекин Шохрух ўзига пойтахт қилиб Ҳиротни танлаб, Мовароуннаҳр пойтахти Самарқандни эса ўғли Улуғбекка топширди. Шундай бўлса ҳам Шохрух Эрон ва Туроннинг ягона хоқони деб ҳисобланарди.

Шохрух тўнғич ўғли Улуғбекни 1411 йили Мовароуннаҳр ва

Туркистоннинг ҳоқими этиб тайинлайди. Улуғбек 17 ёшида ҳоқим бўлиб, бобосидан фарқли ўлароқ ҳарбий юришлар билан қизиқмас, лекин кўпроқ илм-фанга мойил эди. Афсуски, Улуғбекнинг бошланғич маълумоти ва мураббий ҳамда устозлари ҳақида аниқ маълумот сақланмаган. Улуғбек болалик йилларида бувиси Сароймулк хоним тарбиясида бўлган. Албатта биз бу аёл ўзининг сеvimли набирасига ўқув-ёзувни ўргатгани ҳамда тарихий мавзудаги ҳикоя ва эртакларни сўйлаб берганлигини тахмин қилишимиз мумкин. 1405—1411 йилларда амир Шоҳ Малик ёш мирзонинг отабеги бўлган. Лекин у Улуғбекка асосан ҳарбий ва сиёсий тарбия бера олиши мумкин эди.

Улуғбекнинг устозларидан бири мунажжим Мавлопо Аҳмад бўлганлигини тахмин қилиш мумкин, чунки бу киши Темурнинг саройидаги энг йирик олимлардан бўлиб, сайёраларнинг келажак икки юз йиллик тақвимлари жадвалларини туза олган. Лекин Улуғбекнинг ўзи кейинчалик асосий асари бўлмиш «Зиҷ»да фақат Қозизода Румийни «устозим» деб атайди. Ҳақиқатан ҳам Қозизода 1360 йилларда туғилган бўлиб, 20—25 ёшларида, яъни Улуғбек туғилмасиданоқ Темурнинг сарфига ўтади. Натижада Улуғбек умрининг илк даврида ноқ Мавлопо Аҳмад ва Қозизода Румий каби астроном ва математиклар таъсирида улғаяди. Шу сабабли унинг ҳаётида аниқ фанлар муҳим аҳамият касб этади.

Улуғбек йигирма ёшларида ўз даврининг йирик олимларидан бўлиб, унинг ҳоқимлиги давридаги муҳим янгилликлар бутун ўрта аср маданияти тарихида улкан аҳамият касб этди. Улуғбекнинг ходими бўлмиш Ғиёсиддин Жамшид Қоший 1417 йили Самарқанддан Қошонга отасига ёзган мактубида Улуғбекнинг фаолияти ва билимдонлигини қуйидагича таърифлайди: «Аллоҳга ва унинг неъматларига шукроналар бўлсунким, етти иқлимнинг фармонбардори, Ислом подшоҳи (яъни Улуғбек — А. А.) донишманд кишидирлар. Мен бу нарсани одоб расми юзасидан айтаётганим йўқ. Ҳақиқат шуки, аввало у киши Қуръони каримнинг ~~асарини қисмини~~ ёддан биладилар. Тафсирларни ва муфассирларнинг ҳар бир оят ҳақидаги сўзларини ақлда сақлайдилар ва ёддан биладилар ва арабчада гоёт яхши ёзадилар. Шунингдек у киши фикҳдан ~~анича~~ хабардорлар, мантиқ маъноларининг баёни ва усулларидан ҳам хабардорлар.

У киши риёзиёт фанининг барча тармоқларини мукаммал эгаллаган ва шундай жиддий маҳорат кўрсатганларки, кунлардан бир кун итда кетаётиб, 818 йил ражаб ойининг ўнинчи ва ўн бешинчи кунлари орасидаги (мелодий 1415 йил 15—20 сентябр) душанба кун ил мавсумининг қайси кунига муносиб келишини аниқлашни айтадилар. Шунга кўра отда кетаётиб, хаёлий ҳисоб билан Қуёшнинг тақвими ўша кун ил бир даража ва икки дақиқа эканлигини тонтилар. Кейин отдан тушгач, ҳисоб тўғрилигини бу банди бечорадан (Қошийдан — А. А.) сўраб, аниқлаб олдилар.

бунақа Куёш кунбула буржиндан тикка бориб, мезон буржинга кира бошлагани кун ил ...

Ҳақиқатан ҳам, ҳаёлий ҳисобда кўп миқдорларни ёдда тутмоқ ва бошқа миқдорларни буларга асосланиб топмоқ керак. Лекин инсоннинг ёдлаш қуввати заифдир ва у даража дақиқаларини у қадар аниқ тополмайди. Инсон бино бўлганидан бери шу қулгача ҳали ҳеч кимса бу қадар аниқ ҳисоблай олмаган эди.

Қисқа қилиб айтмоқчиманки, у киши бу фан соҳасида ғоят катта маҳоратга эришганлар, юлдузшуносликка тааллуқли амалларни яхши бажарадилар ва чуқур далиллар билан худди керагидек исботлайдилар. «Тазкира» ва «Тухфа»дан шу қадар зўр дарс ўтадиларки, уларга ҳеч қандай қўшимча қилишнинг ҳожати қолмайди.

Улуғбекнинг илмга қизиққанлиги ва мамлакатнинг равнақини кўзлаганлиги туфайли янги усулдаги билим юрти — мактаб ва мадрасалар барпо қилишга қарор қилиб, деярли бир вақтнинг ўзида Самарқанд, Бухоро ва Ғиждувонда учта мадраса барпо этади.

Самарқанддаги мадраса қурилиши 1417 йили бошланиб, уч йилдан ниҳоясига етказилади. Тез орада Улуғбек мадрасага мударрис ва олимларни тўплай бошлайди ва шу тариқа унинг Самарқанддаги астрономик мактаби шаклланади. Бу мактабнинг асосий мударрислари илмий ишларига қулай шароит ва паноҳ излаб Темур давридаёқ Самарқандга келган Тафтазоний, Мавлоно Аҳмад ва Қозизода Румий каби олимлар эди. Қозизоданинг маслаҳати билан Улуғбек Хуросоннинг Қошон шаҳридан Ғиёсиддин Жамшид Қошийни чақиртиради. Самарқандга Мовароуннаҳрнинг турли шаҳарларидан ва Хуросондан тўпланган олимларнинг сони, 1417 йилга келиб 100 дан ортиб кетади. Улар орасида адиблар, муаррихлар, хаттотлар, рассомлар, меъморлар бор эди. Лекин астрономия ва математика соҳасидаги олимлар шарафлироқ ва обрўлироқ эди. Улар орасида Қозизода билан Қоший энг салобатли ва нуфузли эдилар.

1420 йили Самарқанд мадрасасининг таянанаги очилиши бўлди. Зайниддин Восифий «Балоиъ ул-вақоиъ» китобида айтишгача биринчи мударрис этиб мавлоно Шамсуддин Муҳаммад Хавофий тайинланади. Мадрасада асосий маърузаларни Қозизода, Улуғбек, Қоший ва кейинроқ Али Қунчи ўқийдилар.

Улуғбек барпо этган Самарқанд мадрасаси ва илмий тўғараги Шарқ маданияти ва фани тарихида ниҳоят улкан аҳамият касб этди, мамлакат равнақига, шунингдек, кўп халқларнинг маданий ривожланишига катта таъсир кўрсатди. Бу ерда кўплаб буюк сиймонлар шаклланди. Жумладан, Хуросоннинг Жом шаҳрида 1414 йили туғилган бўлажак улкан люйр Жомий Улуғбекнинг Самарқанд мадрасасида таҳсил кўрди. Бу ерда у Қозизода, Улуғбек ва Али Қунчи каби улкан олимларнинг маърузаларини эшитди ва уларнинг тарбиясида бўлди.

Улуғбек атрофида тўпланган Самарқанд олимлари катта аҳамият берган энг муҳим илмий йўналишлардан бири астрономия фани эди. Исломдаги энг аввалги астрономик асарлар «Зиж» деб аталиб, улар асосан жадваллардан иборат бўлган. Улуғбекдан ав-

вал ёзилган энг мукаммал «зиж»лар Берунийнинг «Қонуни Масъудий»си ва Насириддин Тусийнинг 1256 йили ёзиб, Хулашхонга тақдим этган «Зижи Элхоний» асари эди. XV аср бошларида ёзилиб, Шохрухга аталган Жамшид Қошийнинг «Зижи Хоқоний» асари асосан хитой ва мўғул анъаналарига асосланган бўлиб, Ислоом мамлакатлари учун деярли аҳамиятга эга эмас ва илмий жиҳатдан ҳам анча сайёз эди. Мовароуннаҳрда эса мўғул истилосидан кейин бирорта «зиж» ёзилмаган эди. Ана шу сабабларга кўра Улуғбек энг аввало астрономик изланишларни йўлга қўйиши, бунинг учун расадхона барпо этиши керак эди. Бу ҳақда Абу Тохирхўжа бундай хабар қилади: «Мадрасага асос солинганидан тўрт йил кейин Мирзо Улуғбек Қозизода Румий, Мавлоно Ғиёсиддин Жамшид ва Мавлоно Муиниддин Қошонийлар билан маслаҳатлашиб, Қўҳак тепалигида Оби Раҳмат ариғининг бўйида расадхона биносини қурдиради. Унинг атрофида эса баланд ҳужралар барпо этади».

Расадхона қурилиши 1424 йилдан 1429 йилгача давом этади. Расадхона битиши билан астрономик кузатишлар бошланиб кетади. Расадхона билан мадрасанинг биргаликдаги фаолияти Улуғбек илмий мактабида астрономия ва математикани ўрта асрлар даврида энг юқори поғонага кўтариш имконини берди.

Давлат ишлари билан боғлиқ бўлган юриш-кўчишлар, расадхонадаги кузатишлар ва мадрасадаги дарслар, ундан ташқари илмий ишларга умумий раҳбарлик қилиш ҳам Улуғбекнинг кўп вақтини оларди. Шунинг учун бўлса керак, бевосита Улуғбекнинг қаламига маъсублиги маълум бўлган илмий асарлар сон жиҳатдан кўп эмас — улар тўртта.

Улуғбек илмий меросининг энг асосийси, маълум ва машҳури унинг «Зиж»и бўлиб, бу асар «Зижи Улуғбек», «Зижи жадиди Гурагоний» деб ҳам аталади. «Зиж»дан ташқари унинг қаламига маъсуб математик асари «Бир даража синусини аниқлаш ҳақида рисола», астрономик асар «Рисолайи Улуғбек» (ягона нусхаси Хиндистонда Алигарх университети кутубхонасида сақланади, ва тарихга доир «Тарихи арбаъ улус» («Тўрт улус тарихи») асари-дир.

Улуғбек «Зиж»и ўз таркибига кўра VIII—IX асрларда бошланган астрономик анъанани давом эттирса ҳам илмий даражаси уларга нисбатан бекиёс балаандидир. Бу асар икки қисмдан: кенг муқаддима ва 1018 собита юлдузнинг ўрни ва ҳолати аниқлаб берилган жадваллардан иборат бўлиб, муқаддиманинг ўзи мустақил тўрт қисмни ташкил қилади. Муқаддиманинг бошида Қўрғондан юлдузлар ва сайёраларга тааллуқли оятлар келтирилади. Улуғбек бу билан астрономик кузатишларнинг зарурлигини гоёвий асосламоқчи бўлади. Муқаддиманинг кейинги қисмида Улуғбек ушбу сўзларни битган: «Сўнг, парвардигор бадаларининг фақиру ҳақири, улардан Аллоҳга энг ивтилувчиси Улуғбек ибни Шохрух ибни Темур Қурагон бундай дейди...» Бу сўзлардан кўринадики, «Зиж»-

нинг муаллифи Улугбекнинг ўзи бўлган. Бироқ бу ишда унга ёрдам берганларни Улугбек куйидаги сўзлар билан одилона тақдирлайди: «Ишнинг бошланиши олимлар алломаси, камолот ва ҳикмат бийроғини ўрнатган, таҳлил ва таҳқиқ маслакида бўлган Қозизода Румий деб шуҳрат қозопмиш жаноби ҳазрат Мавлоно Салоҳ ал-милла ваддин Мусонинг, унга раҳмат ва рағронлар бўлсун, ва ҳазрат Мавлоно Аъзам, оламдаги ҳукамоларнинг ифтихори, қадимги билимларда мукамал, масалалар мушқилотларини ҳал этувчи Мавлоно Ғиёс ал-милла ваддин Жамшид, Аллоҳ таоло унинг қабрини салқин қилсун, иккисининг қўллаши ва ёрдамида бўлди...

Аҳвол бошида ҳазрат Мавлоно марҳум Ғиёсиддин Жамшид: «Ажибу доъи Аллоҳ» чақирғини эшитиб, тоат билан ижобат этди ва бу жаҳон дорулгурурдан у жаҳон дорулсурурга рихлат этди. Иш асносида, ҳали бу муҳим асар бажарилиб тугатилмасидан, ҳазрат устоз Қозизода, Аллоҳ таоло уни раҳмат қилсин, парвардигор раҳматига пайваста бўлди.

Бироқ фарзанди аржуманди Али ибни Муҳаммад Қушчи болалик йилларидан фанлар соҳасида илғорлаб борди ва унинг тармоқлари билан машғул. Умид ва ишонч комилки, унинг шуҳрати шишооллоҳ, яқин ва замон ва тез онларда жаҳон атрофлари ва мамлакатларга тарқалади. Ва бу муҳим китоб тамомила ёзилиб бўлди. Юлдузларнинг сифатларидан кузатилган барча нарсалар имтиҳон қилиниб, бу китобга киритилиб собит этилди».

Бу келтирилган катта парчадан кўринадики, Қозизода Улугбекнинг устози бўлган ва «Зиж»нинг анча қисми унинг иштирокида ёзилган. Бундан яна шу нарса кўринадики, Улугбек Самарқанддаги яна бир йўриқ олим Жамшид Кошийни устоз демайди, балки унинг ўрни Румийдан катта бўлгани учун Мавлоноий Аъзам дейиш билан чекланади. Ҳақиқатан ҳам, у китоби Самарқандга 1416 йили, яъни Улугбек 22 яшар навқирон йигит ва олим сифатида танилганда келади ва у расадхонадаги кузатишлар бошланиши биланоқ вафот этади. Бироқ фан тарихидан шу нарса маълумки, Коший «Зиж»нинг назарий қисмини араб тилига таржима этган ва ҳозир бу таржиманинг нусхалари мавжуд. Демак, бундан кўринадики, Улугбек аввал «Зиж»нинг назарий қисмини ёзган, сўнги жадвалий қисми узоқ кузатишлар натижасида тузилган. Коший эса назарий қисм ёзилиши билан уни арабчага ағдарган ва жадваллар устида ишлар бошланишида вафот этган.

Яна бир диққатга сазовор нарса, бу Улугбек Али Қушчинин «фарзанди аржиманд» дейишидир. Аслида Али Қушчи унинг фарзанди эмас, шогирди бўлиб, илм соҳасида устозига Абдуллатиф ва Абдулазизлардан, яъни ўз фарзандларидан ҳам содиқ ва вафодор эди. Шунинг учун ҳам Улугбек унга ўз ўғлидек қарар эди ва унинг ёрдами билан «Зиж»ни «фарзанди аржиманд Али ибн Муҳаммад Қушчи... иттифоқлигида» поёнига етказди.

Энди «Зиж»нинг мазмуни ҳақида тўхталайлик. Асарнинг биричи — «Таърих, яъни хронологиянинг маърифати» деб номлап-

ган мақоласи (китоби) етти бобдан иборат бўлиб, у эралар ва календар масалаларига бағишланган. Бу бобларда Ислонда қўлланадиган асосий эра — ҳижрий эраси, суръёний-юпоний эраси, «жалолоий» эраси, хитой ва уйғур эраси, форсий-қадимий эраси ва бу эраларда келтирилган саналарни биридан бирига мослаштириб кўчириш, ҳамда бу эралардаги машҳур кунлар ҳақида баҳс юритилади. Бундан ташқари ушбу мақолада туркий мучал йиллари ҳақида ҳам муфассал баён этилади.

Иккинчи — «Вақтлар ва унга тааллуқлик нимарсалар» деб номланган мақола 22 бобдан иборат. У асосан математика ва сферик астрономия масалаларига бағишланган. Иккинчи ва учинчи бобларда ўрта асрлар учун энг аниқ бўлган синуслар ва тангенслар жадваллари келтирилади. Мақоланинг тўртинчи бобида Улуғбек эклиптиканинг (фалак ул-бурж) осмон экваторига (муъаддал унаҳор) оғиш бурчагининг миқдорини келтиради. Бу ҳақда у бундай дейди: «Бизнинг кузатишимизча энг катта оғиш (яъни ~~экинчи~~ ^{фалак буржсини} ~~талак буржсини~~ осмон экваторига оғиши) бурчагини йигирма уч даража ўттиз дақиқа ўн етти сония топдик». Улуғбек топган бу миқдор ўрта асрлар даври учун анча аниқ эди. Шуни ҳам айтиш керакки, бу бурчакнинг миқдори барча давр астрономлари учун катта аҳамиятга эга эди, чунки ёритгичлар ва яшаш жойларининг аниқ координатларини топиш шу бурчак миқдорига боғлиқ эди.

«Зиж»нинг учинчи мақоласи 13 бобдан иборат бўлиб, фақат астрономия масалаларига бағишланган. Бунда Қуёш, Ой ва беш сайёранинг ҳаракатлари ҳақида баҳс юритилади. Асарда келтирилган жадвалларнинг аксарияти шу мақолага тааллуқлидир. Бу жадваллар орасида энг аҳамиятга эга бўлгани 13-бобда келтирилган ва «Турғун юлдузларнинг узунлама ва кенглама бўйича ҳолатларини аниқлаш» деб аталган юлдузлар жадвалидир. Улуғбек «Зиж»нинг бошқа «зиж»лардан фарқини кўрсатиш учун шу ерда мазкур жадвал бошидаги унинг сўзларини келтирамиз. У айтади: «Птолемейгача бўлган астрономлар бир минг йигирма икки юлдузнинг ҳолатини аниқладилар. Птолемей эса уларни олти катталиқ бўйича тартиблаб, ўз «Алмажистий»сида келтирди. Уларнинг энг каттаси — биринчи катталиқда, энг кичиги эса олтинчи катталиқдадир. Ҳар бир катталиқни у уч қисмга ажратди. Уларни бир-биридан фарқ қилиш учун қирқ саккиз юлдуз туркумига жойлаштирди. Уларнинг йигирма биттаси фалак ул-бурждан (эклиптика) шимолда, ўн иккитаси фалак ул-буржда ва ўн бештаси фалак ул-бурждан жаубда жойлашади. Бу юлдузлардан айримлари шу юлдуз туркумларининг ўзида, айримлари эса туркумдан ташқарида жойлашади. Бу кейингиларни юлдуз туркумларининг тапқи юлдузлари деб ҳисобланади.

Абдурахмон Сўфий турғун юлдузларни аниқлаш тўғрисида махсус китоб ёзган, барча кишилар унга мурожаат қиладилар ва уни қабул этадилар.

Биз эса юлдузларнинг осмон кураидаги ҳолатини кузатиши-

Биттаси
Сўфий

мизга қадар улар ҳақида Абдурахмоннинг китобидагига асосланардик. Бироқ ўзимизда кузатганимиздан кейин баъзи юлдузларнинг ҳолати унинг китобидагига мос келмаслигини кўрдик. Аллоҳ бизнинг кузатишларимизга таовун берганидан сўнг, бу юлдузлар ва бошқа юлдузларнинг ҳолатлари Абдурахмоннинг айтганига зид эканлигининг шохиди бўлдик. Биз бу юлдузларни ўз кузатишимизга мос келган ҳолда қуррага жойлаштирганимизда эса кузатганимизга ҳеч зид келмаганлигини кўрдик. Биз бунга имонмиз. Биз барча юлдуз туркумларидаги юлдузларни кузатдик. Лекин бундап йигирма етти юлдуз мустасно, чунки уларнинг жанубий масофаларининг катталиги туфайли улар Самарқандда кўринмасди. Бу Самарқандда кўринмайдиган юлдузлардан еттитаси Мижмара («Қурбонгоҳ») юлдуз туркумидан, саккизтаси Сафина («Кема») туркумидан — булар 36-нчи юлдуздан 41-нчигача ва 44, 45-юлдузлар; ўн биттаси Кентаврус («Кентавр») туркумидан — булар 27-нчидан охиригача ва яна битта Сабъ («Хайвон») юлдуз туркумидан — бу 10-нчи юлдуз.

Шу йигирма етти юлдузни биз китобимизга Абдурахмон Сўфий санаси билан келтирамиз. Қолган саккиз юлдуз ҳақида Абдурахмон Сўфий ўз китобида уларни Птолемей кўрган ерда ҳеч қандай юлдуз топмаганлигини айтган. Биз ҳам ҳар қанча ҳаракат қилсакда, ўша жойларда ҳеч қандай юлдузни топмадик. Шунинг учун биз ҳам у саккиз юлдузни бу китобимизда келтирмаймиз. Бу юлдузлар Мумоик ал-айнна («Жилов ушловчи»)нинг 14-нчи, Субънинг 11-нчи юлдузи ва Хутдан тапқарида, жанубдаги олти юлдуздир».

Келтирилган нарчадан кўринадики, Улуғбекнинг юлдузлар жадвали ўрта асрлар давридаги энг нодир ва мукамал жадвал бўлган. Бу парча Улуғбек расадхонасида юлдузлар глобуси ясалган деган хулосага ҳам олиб келади.

«Зиж»нинг охириги — «Юлдузларнинг доимий ҳаракати» деб номланган тўртинчи мақоласи фақат икки бобдан иборат ва у асосан илми нуҷумга бағишланган.

Улуғбек «Зиж»и ўрта асрлардаги энг мукамал астрономик асар бўлиб, теъда замонадошларининг диққатини ўзига жалб этди. Энг аввал бу асар Самарқандда Улуғбек атрофида тўпланган олимлар ижодига таъсир кўрсатди. «Зиж»ни ўргалиш шунини кўрсатадики, у асосан амалий қўлланишга мўлжалланган бўлиб, назарий масалаларни баён этишни Улуғбек олдига мақсад қилиб қўймаган. Шунинг учун бўлса керак, «Зиж»ни биринчи бўлиб Самарқанд олимларининг ўзи, хусусан Али Қушчи шарҳлайди. Ундан кейинги шарҳларни Мирам Чалабий ва Хусайн Биржаидийлар ёзади.

1449 йили Улуғбекнинг фожияли ҳалокатидан сўнг Самарқанд олимлари аста-секин Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари бўйлаб тарқалиб кетадилар. Улар ўзлари борган ерларга Самарқанд олимларининг ютуқларини ва «Зиж»нинг нусхаларини ҳам етказдилар. Хусусан Али Қушчи 1473 йили Истанбулга бориб, у ерда расадхона қуради. Шу тариқа Улуғбек «Зиж»и Туркияда тарқалади ва Туркия орқали Оврупо мамлакатларига ҳам етиб боради.

Ҳозирги кундаги маълумотларга кўра «Зиж»нинг 100 га яқин форсий нусхаси ва 15 дан ортиқ арабий нусхаси мавжуд. Ўрта асрларда ёзилган ҳеч бир астрономик ёки математик асар бунчалик оммавий ва кенг маълум бўлмаган. «Зиж» мусулмон мамлакатларининг деярли барчасида ўрганилган ва шарҳланган. Уни шарҳлаган олимлардан қуйидагиларнинг номларини эслатиш мумкин: Шамсиддин Муҳаммад ибни Абул Фатҳ ас-Сўфий ал-Мисрий (ваф. тах. 1495), Абулқодир ибни Рўёний Лаҳижий (ваф. 1519), Мирам Чалабий (ваф. 1525), Абдулалӣ Биржандий (ваф. 1525), Гийёсиддин Шерозий (ваф. 1542).

Улугбек «Зиж»и айниқса Ҳиндистон олимларига кучли таъсир кўрсатди. Самарқанд олимларининг илмий анъаналарини Ҳиндистонга Бобурнинг ўзи етказган деган маълумот бор. Бобурнинг ворислари ўтмишдаги шоҳларга ўхшаб атрофига олимларни тўплайдилар ва уларнинг илмий изланишларига шароит яратдилар. Ҳинд олимлари кўп тарафдан Самарқанд олимларига тақлид қиладилар. Масалан, Шоҳ Жаҳоний Аввал замонида Лаҳор ва Деҳлида ишлаган Фаридиддин Масъуд ал-Деҳлавий (ваф. 1629) «Зиж»и Шоҳ Жаҳоний» номли асар ёзади: ундаги мақола ва бобларнинг сони худди Улугбек «Зиж»идагидек ва жадвалларнинг ҳам кўп қисми Улугбекдан олинган. Йирик ҳинд олими Савой Жанг Синг (1686—1743) ҳам ўзининг «Зиж»и Муҳаммадшоҳий» асарини Улугбек «Зиж»ининг катта таъсири остида ёзган.

«Зиж»нинг Фарбий Оврупо фанига ҳам таъсири катта бўлди. Умуман олганда Фарбий Оврупо Темур ва унинг фарзандларини, айниқса Улугбекни XV асрданоқ биларди. Али Қушчининг Истамбулдаги фаолияти туфайли Улугбекнинг олимлиги ҳақидаги хабар ҳам Оврупога тарқалади.

1638 йили Истамбулга инглиз олими ва шарқшуноси, Оксфорд университетининг профессори Жон Гривс (1602—1652) келади. Қайтишида у ўзи билан Улугбек «Зиж»ининг бир нусхасини Англияга олиб кетади. 1648 йили аввал «Зиж»даги 98 юлдузнинг жадвалини чоп этади. Ўша йилнинг ўзида Гривс «Зиж»даги географик жадвални ҳам нашр этади. 1550 йили эса у «Зиж»нинг биринчи мақоласининг лотинча таржимасини нашр этади. Гривс 1652 йили мазкур охириги икки ишни қайта нашр этади.

Яна бир инглиз олими ва шарқшуноси Томас Ҳайд (1636—1703) «Зиж»даги турғун юлдузлар жадвалини 1665 йили форсча ва лотинчада нашр этади. Шуниси диққатга сазоворки, Ҳайд Гривснинг ишларидан бутунлай беҳабар эди. Демак, «Зиж»нинг нусхалари қандайдир йўллар билан унга ҳам етиб келган.

Ҳайднинг нашридан 15 йил кейин поляк олими Ян Гевелий (1611—1687) Данцигда «Зиж»нинг айрим жадвалларини нашр этади. Бундан кейин XVIII ва XIX асрларда қатор Оврупо олимлари «Зиж»нинг айрим қисмларини нашр этадилар. Француз шарқшуноси Л. А. Седийо (1808—1876) «Зиж»нинг тўрттала мақолалари олдидаги сўзбошилари ва муқаддимасининг французча таржи-

масини 1847—1853 йиллар нашр этади. Ва ниҳоят XX аср бошларида америкалик олим Э. Б. Нобл «Зиж»нинг Англия кутубхоналарида сақланадиган 28 қўлёмаси асосида юлдузлар жадвалининг инглизча таржимасини нашр этади (Вашингтон, 1917).

Шундай бўлишига қарамай Улуғбек «Зиж»и умуман олганда сулиқ равишда ўрганилмаган ва бирор замонавий тилга тўла таржима этилмаган.

1994 йили Улуғбек таваллудининг 600 йиллиги муносабати билан «Зижки жадиди Гурагоний»нинг биринчи бор тўлиғича рус тилига таржимаси босиб чиқарилди.¹ Шу йили яна Улуғбекнинг «Та-рихи арбаъ улус» асари ҳам ўзбек тилида Тошкентда нашр этилди.²

ТАФТАЗОНИЙ

(1322—1392)

Соҳибқирон Амир Темур Марказий Осиё ва унга қўшни бўлган юрتلарни бириктириб, феодал тарқоқликка барҳам бергач, Самарқандга тасарруф этилган барча минтақа ва вилоятлардан машҳур олим ва ҳунармандларни тўплай бошлаган. Унинг мақсади IX—X асрларда бўлгани каби ислом дунёсининг илмий марказлари сифатида танилган Хоразм, Бухоро ва Бағдоддаги «Байт ул-ҳикма» илмий мактаблари анъаналарини Самарқандда тиклаш бўлган. Пойтахт Самарқандга келган барча олимларга ижод қилишлари учун барча қулайликлар яратилган. Саройда — Амир Темур ҳузуринда эркин илмий баҳслар бўлиб, голиб чиққан олим ва шоирлар рағбатлантирилган, синовдан ўтган йирик олимлар янги қурилган мадрасаларга мударрисликка юборилган. Илм-фанга, маърифатга эътибор баландлиги боис ўша замоннинг кўпгина олимлари Самарқандга боришни ўзлари учун шараф деб билишган. Шундайлардан бири Ўрта Осиё фалсафий тафаккури тарихида ўчмас из қолдирган файласуф Саъдуддин Тафтазонийдир. У 722 ҳижрий (1322) йилнинг сафар ойида ҳозирги Ашхабод шаҳри яқинидаги Нисо музофотидаги Тафтазон қишлоғида туғилган. Ун олти ёшигача илоҳиёт фанларини, араб тили, нутқ санъати ва мантиқ илмини ўша даврнинг машҳур олимлари ал-Ижзий ва мантиқшунос Қутбиддин ар-Розий ат-Тахтонийдан (1290—1365) ўрганган, унинг биринчи илмий асари эса Серахс (Эрон) олимлари ора-

¹ Мирзо Улуғбек Муҳаммед Тарагай. Зиджи джадиди Гурагони. Новые Гурагановы астрономические таблицы. Вступительная статья, перевод комментариев и указатели А. А. Ахмедова. Т. Изд. «Фан». Академии Наук Республики Узб. 1994.

² Мирзо Улуғбек. «Тўрт улус тарихи». Б. Ахмедовнинг кириш сўзи, ишқлари ва таҳрири остида, форсчадан Б. Ахмедов, Н. Норқулов, М. Ҳасановлар таржимаси.

сида машхур бўлиб, шу асари орқали мадраса мударриси ҳуқуқини қўлта киритган. Шу даврдан бошлаб у, қарийб 30 йил давомида Мовароуннаҳр ва Хуросон бўйлаб кўчиб юриб, турли мадрасаларда фалсафа ва мантиқдан дарс берган. Сўнгра Темур даъватига биноан Самарқандга келиб, умрининг охиригача шу шаҳарда ижод этиб, Темур саройидаги кўнсонли илмий баҳсларда фаол қатнашган. Манбаларда қайд этилишича, Самарқандда яшаган машхур файласуф Мир Саййид Шариф Журжоний ва Тафтазоний ўртасидаги илмий баҳслар жуда кескин ва қизиқарли ўтган.

Тафтазонийнинг ислом фалсафаси, калом, мантиқ, хандаса, лезгия ва араб тили грамматикаси соҳасидаги катта асарлари Мовароуннаҳр ва Хуросон шаҳарларида кенг тарқалган бўлиб, энг машхур асари «Таҳзиб ал-мантиқ ва-л-калом» бизгача Жалолиддин Давоний ва Қурдистонийларнинг шарҳлари орқали, «Мақосид фи илм ал-калом» ёки «Мақосид ат-толибин фи усул ад-дин» («Дин асосларини изловчиларнинг мақсадлари») асари эса муаллифнинг ўз шарҳлари билан биргаликда этиб келган. Тафтазоний 1392 йилнинг 12 августида вафот этган.

Тафтазонийнинг илмий мероси ўрта асрлар фанининг барча соҳаларини ўз ичига олган бўлиб, Қуръон тафсиридан бошқа асарлари араб тилида ёзилган. Бу асарлардан XIV—XVI асрнинг иккинчи ярмигача Мовароуннаҳр ва унинг атрофидаги мадрасаларда ўқув қўлланмаси сифатида фойдаланилган.

Тафтазоний қирқдан ортиқ асар ёзган бўлиб, бизгача «Таҳзиб ал-мантиқ ва-л-калом» («Мантиқ ва каломга сайқал бериш»), «Ас-Саъдия» (XIII аср охири ва XIV аср биринчи ярмида яшаган Котибийнинг мантиққа оид «Аш-Шамсия» рисоласига ёзилган шарҳ), «Ал-мутавол» («Кенг талқин»), «Мухтасар ал-маоний» («Қисқача маънолар»), «Ал-иршод ал-ходий» («Йўл бошловчи раҳбар»), «Ал-мақосид ат-толибин» («Толиби илмларнинг мақсадлари»), «Рисола фи завое ал-мусаллас» («Учбурчакнинг бурчаклари ҳақида рисола») каби асарларидан ташқари ўзи билан олдин ўтган мутафаккирлар асарларига ёзган шарҳ ва ҳошиялари этиб келган.

Тафтазоний ўз фалсафий қарашларида табиат ҳодисалари ўртасида сабаб-оқибат муносабатлари мавжудлигига шубҳа қилмай, борлиқнинг ана шундай муносабатларини диққат билан таҳлил этиб, сабаб ва оқибатнинг муайян турларини ажратиб кўрсатади. «Сабаб — бу шундай нарсаки, нарсанинг мавжуд бўлиши унга боғлиқдир. Сабаб ички ва ташқи кўринишларга эга. Агар сабабнинг муайян белгилари оқибатга кўчиб ўтса, унда ички сабаб намоён бўлган бўлади, агарда буниги акси бўлса, унда ташқи сабаб ўзлиги кўрсатган бўлади».

Тафтазоний ўзининг «Таҳзиб ал-мантиқ ва-л-калом» асарида инсоннинг хулқ-атворидаги ирода эркинлиги масаласига кенгроқ тўхталди. Унинг фикрича ҳар қандай олижаноблик ва хайрли ишлар ўз табиатига кўра худонинг моҳиятидан келиб чиқади ва у ҳамма нарсанинг холиқи сифатида хайр ва шарофатнинг яратил-

ғиплиги сабадан инсонларни ёмон хулқ-атвордан тийилиб туришга чорлайди. Ёмон хулқлар, гуноҳлар инсонга хос нарсалар бўлмасдан, улар фақат кишиларни синаш учун яратилган. Шундай қилиб, унинг фикрича, худо ўз бандаларига икки йўлни «таклиф» этади, яъни шарафли, хайрли фаолият кўрсатишни ёки номатлуб амнигулотлар билан гуноҳга ботишни, гуноҳга ботиш эса жазога тортилишни келтириб чиқаради. Мутафаккирнинг таъкидлашича, худо томонидан кўпроқ инсонларга хайрли ишлар қилиш буюрилган, гайришаръий ишлар инсоннинг ўз иродасига боғлиқдир. Шунинг учун худо ёмон хулқ-атворли инсонларни жазолайди. Ёмон хулқ-атворни қоралаш худонинг иродасига қарши борлиш эмас, чунки ёмонликни ер юзида мавжудлиги инсонларни покликка чорловчи синовдир.

Билиш назариясида Тафтазонийни қарашлари ибн Синониқидан фарқ қилади. Ибн Сино нарса, ҳодисалар ҳақидаги маълумотларни билим деб қабул этган бўлса, Тафтазоний уларни алоҳида ҳис-туйғу ва билим ўртасидаги воситавий босқич деб тушунади. Билиш жараёни уч шартни тақозо этади: 1) Ҳис-туйғу органлари ва ашёлар ўртасида ўзаро таъсир; 2) Бу омилларнинг инсон руҳи томонидан қабул этилиши; 3) Ақлий билиш.

Ҳис-туйғуни эса ташқи ҳиссиёт деб атаб, ички ҳис-туйғу ҳам ташқи ҳиссиёт асосида пайдо бўлишлитини таъкидлайди. Нарсалар тўғрисида бирор тушунча ҳосил қилиш ҳис-туйғу уйғотган қиёфа орқали амалга ошишини кўрсатиб ўтади. Ашёлар ва ҳодисалар мавжудлиги туфайли улар уйғотган ҳис-туйғу шаклларида билим шаклланади. Чунки ҳиссиёт модддан, унинг зарурий сифатлари ва алоқалари билан биргаликда ташқи қиёфасинигина қабул қилиб олади. Шу сабадан мутафаккирнинг фикрича, ҳиссий тасаввурга эга бўлиш учун модданинг бўлишлиги шартдир. Лекин ақлий, мантиқий билиш эса моддий асосдан анча узоқлашган бўлиб, ҳиссий билимларга қараганда юқорироқ босқичда ҳосил бўлади.

Тафтазоний фикрича, мантиқ-тафаккурдаги хатоликлардан халос қиладиган восита бўлиб, янги билимлар ҳосил қилиш учун зарминдир. Мантиқий билиш шакллари тасаввур ва тасдиқдир. Бирор ашё ёки ҳодисани тасаввур этиш ва унинг тўғрисида ҳукм чиқаришда асосий ўринни тил бажаради. Онг ва унинг белгиси нутқ билан бевосита боғлангандир. Бирор ашё ёки ҳодиса белгиси бўлган сўзлар, бирор бир мазмун туфайлигина қандайдир маъно касб этади. Тафтазоний фикрича, мантиқ фани мавҳум мантиқий онг билан боғланган бўлиб, тушунча ва ҳукмини ифодаловчи сўзлар ва ғипларни таҳлил этади.

Ақл қуроли орқали ашёларни акс эттирадиган тушунчаларни таърифлаб, Тафтазоний ўз олдига шундай савол қўяди: Тушунчалар қандай келиб чиқади ва шаклланади? Тафтазоний ақлнинг таҳлилий — хулосавий қобиляти (таҳлилот) ва шуурий истеъдоди (мафҳумот) тушунчалар шаклланиши учун асосий йўл деб ҳисоблайди. Унинг таъкидлашича: «Фақат таҳлилот ва мафҳумот воси-

тасидагина ашёлар ҳақида муайян тушунчалар ҳосил этиш мумкин».

Тафтазонийнинг илмий мероси Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари ижтимоий-сиёсий тафаккури тарихида муносиб ўрин тутган қадимги юнон файласуф ва мантиқшунослари мактабига мансубдир. Аммо эрамиздан олдинги илмий ютуқлар билан чегараланмасдан шарқ Уйғониш даври юксакликларидан туриб уни ривожлантирилганлиги ва янги ғоялар билан бойитганлиги диққатга сазовордир. Тафтазоний Темур давридаги Самарқанд илмий муҳитида ўша замон олимлари билан биргаликда самарали ижод этиб, кейинчалик жаҳоншумул аҳамият касб этган Улугбек мактабини вужудга келишига замин ҳозирлаган мутафаккирлардан бири бўлиб тарихда қолди. У ислом фалсафаси бўлган каломга мантиқий хулосаларни тадбиқ этиб, уни кучайтирди ва илоҳиётни ҳам жозибали фан сифатида ривожланишига катта ҳисса қўшди. Унинг асарларининг илмий қиммати ҳозирда ҳам ўз кучини йўқотгани йўқ. Тафтазонийнинг илмий меросини ўрганиш тафаккуримиз тарихининг зарқал саҳифаларини бойитиш имконини беради.

ЖУРЖОНИЙ

(1339—1413)

Соҳибқирон Амир Темур томонидан Самарқанднинг шон-шўхратини ошириш ва уни жаҳон илмий марказларидан бирига айлантириш ниятида ўз пойтахтига тўплаган олимларидан бири Мир Саййид Шариф Журжонийдир. 1387 йили Шероз фатҳ этилгандан кейин машҳур кишилар қаторида Журжоний ҳам Самарқандга жўнатилган. Темур вафот этгандан кейингина Шерозга қайтиб, 1413 йилда оламдан қўз юмди.

Али ибн Муҳаммад ибн Али Хусайн Журжоний Астробод яқинидаги Тоғу қишлоғида 740 ҳижрий (1339) йилда туғилган. Ёшлик давридан бошлаб барча фанлар қатори фалсафа, мантиқ ва тилга жуда ҳам қизиққан. 1365 йили Журжоний Ҳиротга машҳур файласуф Қутбиддин Муҳаммад ар-Розий ат-Тахтонийдан таълим олиш учун боради. Лекин Тахтоний ўзининг қариб қолганлигини айтиб, Мисрдаги шогирди Муборакшоҳ олдига боришни маслаҳат берган. Лекин Журжоний 1368 йилгача Ҳиротда бўлган. Сўнгра турк файласуфи Муҳаммад Оқсаройидан таълим олиш учун Қорамон шаҳрига жўнаган. Муҳаммад Оқсарой шўхрати ва унинг асарлари Журжонийнинг эътиборини жалб этган бўлиб, у машҳур файласуф ва мантиқшунос бўлиб етишган Оқсаройнинг шогирди Муҳаммад Мулло Фанорий билан учрашиб, дўст тутинди ва биргаликда 1370 йилда Мисрга жўнашади. Журжоний Қоҳирада 4 йил давомида машҳур мантиқшунос Муборакшоҳ ва Акмалиддин ал-Бобартийлар маърузаларини тинглаб, ўз савиясини оширгач, 1374 йилда Истамбулда илмий изланишларини давом эттирди. У ердан Ватанига қай-

тиб, 1387 йилгача Шероз мадрасаларида дарс берди. Сўнг Самарқандда 20 йилдан ортиқ вақт яшади. Самарқандда яшаган даври Жўржоний ижодида жуда баракали бўлди. Илму-фаннинг барча соҳаларига бағишланган бир қатор рисолалар, ўтмиш мутафаккирларнинг асарларига шарҳлар ёзди.

Жўржоний умри давомида 50 дан ортиқ асар ёзиб, бу асарларнинг деярли барча соҳаларини қамраб олган. Аммо Улугбекка бевосита таъсир этгани, шубҳасиз унинг XII—XIII асрларда Хоразмда яшаб ўтган Маҳмуд ал-Чағминийнинг астрономияга оид асарига ёзган «Шарҳ мулаҳхас ал-хайа» («Астрономияга оид сайланимга шарҳ») ва Насириддин Тусий асарига бағишланган «Шарҳе тазкиратул Насирийат» («Астрономия ҳақида эслатмага шарҳ») асарларидир.

Жўржоний билиш назарияси ва мантиққа доир «Ат-таърифот» («Таърифлар»), «Усули мантиқийа» («Мантиқ усули») ва илмий баҳс фанига бағишланган «Одоб ул-мунозара» («Мунозара олиб боришнинг қоидалари ҳақида рисола») каби араб тилида ёзилган асарларнинг муаллифи ҳамдир. Бундан ташқари Жўржонийнинг форс тилида ёзилган мантиққа оид бир неча асарлари ҳам бизгача етиб келган. Булардан «Сугро» («Кичик далил бўла оладиган ҳукм»), «Кубро» («Катта далил бўла оладиган ҳукм»), «Авсат дир мантиқ» («Мантиқда ўрта хулоса») ва бошқаларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Унинг «Шарҳе фароизе Сарожийа» («Мерос бўлиш мажбуриятларининг Сарожий таърифига шарҳ») асари ҳуқуқшунослик масалаларига бағишланган бўлиб, фақиҳ Сажовандий асарларига жавоб тариқасида ёзилган.

Жўржоний XIV аср файласуфи Эзиддин Абдурахмон ал-Ижзий (1300—1356)нинг «Мавоқиф фи илм ал-калом» («Калом илмидаги минзиллар») асарига ёзган «Шарҳе мавоқиф фи илм ал-калом» шарҳи унинг замондошлари ва ундан кейинги авлод олимлари учун фалсафа ва мантиқ бўйича ўзига хос қомус мақомига эга бўлди.

Шарҳлардан ташқари Жўржоний жуда кўп фалсафий асарларга ҳошиялар ёзди. Унинг Абу Али ибн Синонинг «Ишорат» («Кўрсатмалар») асарига ёзган шарҳи, Насириддин Тусийнинг «Тажрид» («Абстракция») асарига шарҳ ёзган шайх Шамсуддин Маҳмуд Исфаҳоний (1294—1349)га жавоб тариқасида ёзилган Жўржоний ҳошияси диққатга сазовордир.

Жўржоний дунёқараши, ундан олдин ўтган салафлариникидек, ўрта асрлардаги бутун фалсафий масалаларни, чунончи, борлиқ ҳақидаги таълимот, коинот жумбоқлари, модда ва унинг шакллари, инсонизм ва жонли дунёнинг хусусиятлари, жисмоний ва руҳий муносабатлар, билиш муаммолари, мантиқий фикрлаш таълимоти, тил мутафаккур алоқалари ва бошқаларни ўз ичига олади. У коинот, инсон ва ақлни қамраб олувчи дунёнинг умумий манзарасини яратишга ҳаракат қилди. Жўржоний ақидасига хос бўлган нарса борлиқ манзарасини босқичма-босқич тартибда тушунтиришдан иборат эди. Беш бобдан иборат бўлган «Дунёни акс эттирувчи кўзгу» рисоласи-

нинг биринчи бобини вожиб ул-вужуд ва мумкин ул-вужуд мавжуд эканлигини асослашга бағишлайди. Журжоний шундай таъриф беради: «Йўқ бўлиш мумкин бўлмаган, бор бўлиши эса зарур бўлган нарса вожиб ул-вужуд деб аталади. Масалан, холиқнинг ўзлиги каби тушунча. Борлиги ҳам, йўқлиги ҳам зарур бўлмаган нарса эса мумкин ул-вужуд деб аталади»¹.

Журжоний фикрича, вожиб ул-вужуд худо бўлиб, мумкин ул-вужуд моддий оламдир. У борлиқнинг биринчи сабаби сифатида вожиб ул-вужудни, яъни худонинг борлигини тан олади. Унингча, мумкин ул-вужуд ўзининг бор бўлиши учун қандайдир тарзда бўлса ҳам, бирор-бир сабабга эҳтиёж сезади. У бирор-бир нарса туфайли, яъни биринчи сабаб қимматига кўра вожиб ул-вужуд даражасига кўтарилади.

Журжоний табиатдаги ҳеч бир ҳодиса сабабсиз келиб чиқмайди, деб таъкидлайди. Ҳамма мавжуд ашёлардаги бутун ҳаракат ва ўзгаришлар фақат макон ва замондагина рўй беради. Журжоний дунёқарашига хос хусусият, унинг бутун борлиқни бир-бирига қонуний равишда боғланган бўлақчалардан иборат яғоца тана сифатида таърифлашдир. Унинг фикрича, моддий дунёни ташкил этган нарсалар асосида тўрт унсур, яъни олов, ҳаво, сув ва тупроқ ётади. Уч унсурдан иборат бошқа жисмлар, яъни металллар, ўсимликлар ва ҳайвонлар эса, юқорида айтилган тўрт унсурнинг бир-бирлари билан қоришишининг ҳосиласи сифатида келиб чиққандир. Тўрт унсур доимо ҳаракатда эканлигидан ўзгарувчан бўлиб, бири иккинчисига айланиб қолиши мумкин. Ҳаво сувга, сув тупроққа ва ҳоказо.

Журжоний фалсафасида моддийлик гоёларигина эмас, балки диалектик дунёқараш мавжуд. Унинг фикрича, моддийликдан холи бўлган бўш жой йўқ. Бу ҳақда у шундай ёзади: «Самовий гумбаз буюқ доирадир. У барча жисмларни қамраб олган бўлиб, моддий дунёни чегаралаб туради. Аммо у бўшлиқ эмас, чунки уни модданан ташқарида бўлган тушунча ёки бирор ўлчов билан тушунтириб бўлмайди. Бундан ташқари бир-бири билан ўзаро ёпишиб, айни вақтда бошқа жисм билан ҳам боғланиб турган нарсанинг ўзи бўлиши мумкин эмас. Ҳар бир атрофдаги дунё, ўзи турган нарсага тегиб туриши зарур ва бир-бирининг кетидан юқоридагидек тартибда жойлашиши лозим, чунки бўшлиқнинг бўлиши мумкин эмас. Мапа шундай жисмлар, унсурлар, самовий доиралар, бутун сайёралар ва моддий бўлақчаларнинг таркибий мажмуаси олам деб аталади»².

Журжоний Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлар

¹ ЎзРФА Беруний номидаги Шарқшунослик институти. Қўлёзмада фонди: «Ойнаёе гитинамо», 1-саҳифа.

² Журжоний. Шарҳе мулаххас ал-хайа ал-Чағминий. ЎзРФА Беруний номидаги Шарқшунослик институтидаги 2655-рақамли қўлёзма, 225-а ба (араб тилида).

Мантиқий меросининг барча оқимларини таҳлил этиб, уларни янада ривожлантирди.

XV—XVI асрлар давомида мантиқ илмини ўрганиш ва ўқитиш ишлари XIII асрда ёзилган дарсликларга XIV асрда ёзилган шарҳлар, айниқса машҳур мантиқшунос ат-Тахтоний, унинг шогирди ибн Муборакшоҳ, Тафтазоний, Журжоний томонидан ёзилган шарҳ ва ҳошиялар асосида олиб борилди. Бу даврда араб тилига нисбатан форс тилида кўпроқ асарлар ёзилди. Мантиқ илмининг ҳуқуқ, тил ва илоҳиёт соҳасидаги тадқиқотларда ишлатилиш жараёни кўнайки. Журжоний ўз ижодида мантиқни фалсафадан ажратмаган ҳолда, уни кўпроқ ҳуқуқ ва тил соҳаларида қўлланилишини таъминлади.

Журжонийнинг таъкидлашича, назарий билимлар ҳаётий тажрибада ҳосил қилинган бошланғич билимлар ва улар тўғрисида фикрлаш йўли билан киритилади. Бундай фикрлаш жараёнини у хулоса деб атайти ва унинг уч турини кўрсатиб ўтади. Булар: қиёс (силлогизм), эстетро (индукция — бўлакдан бутунга томон ҳукм юриши) ва ҳаде (аналогия — ўхшатиш). Булардан қиёс хулосанинг бош тури ҳисобланиб, назарий билимлар ҳосил қилишнинг асосий воситаси бўлиб майдонга чиқади.

Журжоний тўла бўлмаган индукция фақат тахминий мулоҳазагагина олиб келади деб ўйлайди ва унинг кўрсатишича, биз оловнинг айрим хусусий ҳолатларини кўзатсак, ҳар қандай олов иссиқлик чиқаради деган айрим хусусиятга эга бўлган билимдан, яъни дедуктив (бутундан бўлакка ўтадиган) ҳолатга ўтадиган хулоса келиб чиқиши мумкин¹. Шу билан бирга унинг таъкидлашича, индуктив йўл билан ҳосил қилинган билимлар ҳамма вақт ҳам ҳақиқатга тўғри келавермайди. Чунки инсон тажрибаси ҳеч вақт тўла мукамалликни бермайди.

Журжонийнинг индуктив ва дедуктив хулосалар ҳақидаги фикри Арасту ва унинг Шарҳдаги издошлари фикрини эслатади. Аммо бу фикрга ноёб хулосалар қўшилиб, такомиллаштирилган.

Журжонийнинг илмий фаолияти туфайли мантиқ Темурийлар даврида инсон билимларининг барчасига қўлланиладиган ҳолда ва мезош қонунига айланди. У ҳар бир юритилаётган ҳукмнинг тўғрилигини тортувчи фанларнинг тошу-тарозиси сифатида намойн бўлди. Натижада тез орада вужудга келган Улуғбек расадхонасининг илмий тадқиқотларида кенг қўлланилди.

Журжоний Улуғбекни мадрасада бевосита ўқитибгина қолмай, унинг Академиясини вужудга келишига ҳам катта ҳисса қўшди. Чунки унинг шогирдлари бу илмий марказнинг негизини ташкил этар эди. Шунинг учун ҳам унинг илмий меросини тўлалигича ўрганиш мустақил Республикамиз маънавиятига салмоқли ҳисса бўлиб қўшилиши шубҳасиздир.

¹ Қаранг: Мир Сайид Шариф Журжоний. Ат-таърифот, Стамбул. «Дору-и тобоате омера», 1818 й., 11-бет.

ҚОЗИЗОДА РУМИЙ

(XIV аср охири — XV аср боши)

XV аср бошларида Мовароуннаҳрда шуҳрат қозонган улкан математик ва астрономлардан бири Қозизодадир. Олимнинг тўлиқ номи Салоҳиддин Мусо ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд.

Қозизода аслида ҳозирги Туркиянинг шимоли-ғарбидаги Мармара денгизидан жануброқдаги Бурсада таваллуд топган. Унинг отаси Муҳаммад «Хожа Афанди» лақаби билан маълум бўлиб, Салоҳиддиннинг болалик йилларида вафот этган. Хожа Афанди анча олим ва комил одам бўлиб, кўп йиллар Бурсанинг қозиси лавозимида хизмат қилган. Салоҳиддиннинг туғилган йили аниқ маълум эмас. Туркча манбаларда у ҳижрий 755—765 (мелодий 1354—1364) йиллар орасида туғилган деб тахмин қилинади.

Қозизода бошланғич маълумотларини Бурсадаги мадрасада олиб, астрономия ва математика билимларини мавлоно Шамсиддин Фанорийидан ўрганади. Лекин у ёшлигидан Мовароуннаҳр ва Хуросонда илм-фаннинг юксак даражада эkanлигини эшитиб, у ерга кетишга тараддуд кўра бошлайди. Бу ҳақда XX аср бошларидаги турк тарихчиси Солиҳ Закий бундай ёзади: «Мавлоно Фанорийидан Хуросон ва Мовароуннаҳр уламосининг улуми риёзиядаки овозаи шуҳратини эшита-эшита, ниҳоят икмоли таҳсил учун у жониба гетмакка қарор вермиш». Ошла аъзолари бу саёҳатга монелик қилишларидан қўрқиб, буни сир тутади. Қозизода XIV аср охирида бир кун тўсатдан Бурсадан гойиб бўлади. Аввалига у Хуросонга бориб, у ерда пойтахт Самарқанднинг шуҳрати ҳақида эшитади ва ўша шаҳар тарафга интилади. Бу орада Амир Темурнинг етти йилик юриши бошланиб қолади. Қозизода йўлда Темурнинг уламолари қаторига қўшилиб қолиб, улар билан орқага қайтиб, юришда иштирок этади ва шу кетишда ўзининг Бурсадаги устози Мулло Фанорийнинг «Анмузажи улум» асарига шарҳ битади. У Хуросон ва Мовароуннаҳрга келиб олимлардан таҳсил олиб, билимини камолотга етказди. Хусусан у Темурнинг сарой астрономи Мавлоно Аҳмаддан астрономия ва математика фанларидан чуқур маълумотлар олади. Амир Темурнинг етти йиллик юриши тугагач, 1404 йил ёзда Салоҳиддин биринчи марта Мовароуннаҳр пойтахти Самарқандга келади. Тез орада Салоҳиддин Мовароуннаҳр ва Хуросон олимлари орасида «Қозизода Румий» (Усмонли турклар мулки бўлиб қолган Кичик Осиё, яъни қадимги Рим империяси ерларини Шарқда Рум дейилар эди) номи билан шуҳрат қозонади.

1405 йил бошида юз берган Соҳибқироннинг вафотидан кейинги Мовароуннаҳрда ҳукм сурган нотиччилик Қозизодани Улуғбек билан биргаликда Ҳиротга кетишга мажбур қилади. Бу ерда у бир неча йил давомида бўлажак буюк олимга астрономия ва математика фанларидан сабоқ беради ва унда шу фанларга нисбатан чуқур ва сўнмас меҳр уйғотади. Улуғбек кейинчалик ўз «Зиж»да Қозизодани миннатдорчилик билан «устозим» деб тилга олади.

Улуғбекнинг ўзи айтганидек, унинг устози Қозизода Румийдир.

Улуғбек Самарқандда 1417—1420 йилларда мадраса таъсис этиб, Қозизодани у ерда раис ул-муаллимин насабига тайинлайди ва аксарият ҳолларда унинг дарсларида ўзи ҳам иштирок этади. Улуғбек мадрасаси квадрат шаклида бўлиб, унинг тўрт тарафида дарсхонаси ва ҳар бир дарсхонанинг ўз мударриси бўлган. Қозизода мадрасада дарсга чиққунча дарсхоналарнинг талабалари ўз мударрислари билан чиқиб, уни кутиб турганлар.

Бир куни қандайдир сабабга қўра Улуғбек ўша тўрт мударрисдан бирини таъзил этади, яъни койиб ишдан четлатади. Буни эшитган Қозизода раддия сифатида дарсга чиқмайди ва бу ҳол бир неча кун давом этади. Улуғбек бундан огоҳ бўлиб, Қозизоданинг ҳузурига боради ва унинг сиҳат-саломатлигини кўриб, унинг дарсга чиқмаётганининг сабабини сўрайди. Шунда Қозизода бундай жавоб беради: «Биз мударрисликнинг ҳеч бир кимсага алоқаси ва муносабати йўқ бир мансаб деб биламиз. Ҳамда мударрислик мансаби таъзил жорий этилмайдиган мансабдир деб ҳисоблардик. Ҳолбуки энди бу мансаб ҳам султонлик тасарруфида эканлигини кўрдик. Ўшобарин биз ҳам энди ўзимизни мударрислик амалидан фориқ этдик».

Улуғбек буни эшитиб, ўша мударрисни дарҳол ўз вазифасида тиклайди ва бундан буён ҳеч бир мударрисни таъзил этмаслиги ҳақида ваъда беради. Қозизодани эса дарсларга яна чиқишини илтимос этади.

Қозизода Улуғбек мадрасасида мударрислик йилларида «саййид не-санад» деб тилга олинадиган Саййид Шариф Жўржоний номли бир мударрис билан мулоқотда бўлади. Қозизода у киши билан кўп мубоҳиса ва мунозара қиларди. Баъзан шундай бўлардики, бу мубоҳисаларда иккала шахс ҳам бир-бирига нисбатан овозини кўтарар ва тафовут, мухолифотга борардилар. Шундай ҳолларда Қозизода Саййид Шарифга нисбатан «математик фанларда қудратсиз» деса, Саййид Шариф Қозизодага «таъби математик фанларга мағлуб ва фалсафийётга мансуб» дер эди. Лекин иккиси ҳам бир-бирининг асарларини таҳрир қилар ва тортишувга сабаб бўлган масалаларни талабалар олдига қўяр эдилар.

Улуғбек Жамшид Қошийдан «Зижи Элхоний» ҳақида ва Мароғидаги кузатишлар ҳақида кўп эшитиб, ўзи расадхона барпо этиш ни янгидан астрономик кузатишларни бошлашга ташаббус кўрситади. Расадхона қурилишини Қозизода билан бирга Жамшид Қоший бошқаради. Қурилиш тугатилиб, кузатишлар бошланиши биланоқ Қоший вафот этади. Бундан сўнг ишларга илмий раҳбарлик Қозизоданинг зиммасига юкланади. У ҳам кузатишлар охирига етказилмасдан вафот этади. Энди кузатишларни давом эттириш ишбати Али Қўшчиға келади ва у бу ишда катта жонбозлик кўрсатиб, устози Улуғбек билан ишни ниҳоясига етказилади.

Қозизода билан Жамшид Қошийлар, шубҳасиз XV аср биринчи ярмида Шарқ ва Ғарбнинг энг буюк олимларидан эдилар. Улар иккисининг ўзаро муносабатлари дўстона эди ва улар бир-бирига

катта ҳурмат билан қарар эдилар. Хусусан Қозизода Қошийга «биродари аъзам» деб мурожаат этарди. Қозизода Самарқанддалигида жуда кўп шогирдлар етиштирди. Буларнинг аввали ва энг буюғи Улуғбекдир. Иккинчи шогирди Фатхуллох Шервоний бўлиб, у 1449 йили Улуғбек ўлдирилиши билан дарҳол Кичик Осиёга кетади ва Қастамону шаҳрида мударрислик билан шуғулланади. Қозизода Самарқандда уйланиб, Шамсиддин Муҳаммад исмли бир ўғил кўради. Бу ўғил Али Қушчининг қизига уйланиб, бу никоҳдан бўлажак йирик олим Мирам Чалабийнинг отаси Қутбиддин дунёга келади.

Қозизоданинг вафот этган йили маълум эмас. Лекин бу воқеа 1426—1436 йиллар орасига тўғри келади деб тахмин қилинади.

Олимнинг қаламига мансуб асарлар қуйидагилардир:

1. «Рисола фи-л-ҳисоб» («Ҳисоб ҳақида рисола»). Арифметикага доир араб тилида ёзилган рисола бўлиб, унда каср ва бутун сонларнинг ўнлик услубларидаги ҳисоби баён этилган. Рисола 1382 йили Бурсада ёзилган. Иккита қўлёзмаси Машҳадда имом Ризо кутубхонасида ва Истамбулда Алппошшо кутубхонасида сақланади.

2. «Шарҳи мулаххис фи-л-ҳайъа» («Астрономия ҳақида қисқача рисоланинг шарҳи»). Асар Маҳмуд ибн Муҳаммад ибн Умар ал-Хоразмий ал-Чағминийнинг (XIII аср) «Мулаххис фи-л-ҳайъа» номли асарига араб тилида ёзилган шарҳидан иборат. Шарҳ ҳижрий 1412 йили Улуғбек учун Самарқандда ёзилган. Рисоланинг 150 дан ортиқ қўлёзма нусхалари дунёдаги турли кутубхоналарда сақланади.

3. «Шарҳи ашкол ат-таъсис». Бу рисола XV асрда яшаган математик Шамсиддин Самарқандийнинг «Ашкол ат-таъсис» («Асосланган жумлалар») номли геометрияга доир рисоласига арабчада ёзилган шарҳидир. Бу ҳам 1412 йили Самарқандда Улуғбек учун ёзилган. Бу рисоланинг ҳам 70 дан ортиқ қўлёзмалари бўлиб, турли кутубхоналарда мавжуддир.

4. «Рисола ал-жайб» («Синус ҳақида рисола»). Бу рисолада бир даражанинг синусини аниқлашнинг янги бир усули баён этилган, араб тилида Самарқандда ёзилган. Унинг икки қўлёзмаси Истамбулда Султон Муҳаммад кутубхонасида сақланади.

5. «Дар баёни истироҳати жайби йак даража» («Бир даража синусни аниқлаш усулининг баёни ҳақида»). Бу рисола ҳам олдинги рисола мавзусига бағишланган ва форс тилида Самарқандда ёзилган.

6. «Дастур ал-амал ва тасҳиқ ал-жадвал» («Амал дастури ва жадвалларини тузатиш»). Арабчада ёзилган ва Улуғбек «Зиж»идаги бир математик масаланинг шарҳига бағишланган. Биргина қўлёзмаси Тбилисида сақланади.

7. «Мисоха» («Ўлчаш»). Араб тилида ёзилган, юзларни ўлчашга бағишланган рисола. Бир нусхаси Машҳадда Мавлавий кутубхонасида сақланади.

8. «Рисола фи-л-ҳайъа ва-л-ҳандаса» («Астрономия ва геометрия

ҳақидаги рисола). Биргина нусхаси Туркияда Бурса шаҳрида сақланади.

9. «Шарҳ ат-Тазкира». Носириддин Тусийнинг «Ат-Тазкира» номли араб тилидаги рисоласига шарҳ.

10. «Шарҳ Таҳрир ал-Мажистий». Араб тилида ёзилган. Астрономияга доир рисола, икки қўлёзмаси Берлин ва Лондонда сақланади.

11. «Рисола фи илм ал-ҳайъа» («Астрономия илми ҳақида рисола»). Биргина қўлёзмаси Санкт-Петербургда сақланади.

12. «Рисола фи рубъ ал-мужайаб» («Синус квадрат ҳақида рисола»). Араб тилида. Қўлёзмалари Санкт-Петербург, Машҳад ва Тохрон кутубхоналарида сақланади.

13. «Лима кана ҳалла кавпи нисба иртифаъ аъзам ал-жибол ила қутри ал-арз катисба субъ ард шаъира ила зираъ» («Нима учун тоғларнинг энг баландининг Ер диаметрига нисбати арпа довнининг бир газга нисбати каби эқалиғи қабул қилинган»). Ер ўлчамига бағишланган араб тилидаги рисола. Биргина қўлёзмаси Берлинда сақланади.

14. «Рисола фи самий ал-қибла» («Қибла азимути ҳақида рисола»). Қўлёзмаси Бурсада (Туркия) сақланади.

15. «Шарҳ ҳикмат ал-айн». Ал-Қазвинийнинг «Ҳикмат ал-айн» номли рисоласига шарҳ, араб тилида. Қўлёзмалари Боғчасарой (Ўқрим), Берлин, Душанбе, Қозон, Қоҳира ва бошқа кўплаб шаҳарлардаги кутубхоналарда сақланади.

Улугбек расадхонасининг етук намоёндаларидан саналган ва Улугбекдек буюк олимни тарбиялаган Қозизода Румий қолдириб кетган адабий-илмий мерос бугунги авлоднинг олтин мулки ҳисобланади. Лекин шуни ҳам таъкидлаб ўтиш жоизки, бу олимнинг қатор асарлари ўз тадқиқотчиларини ҳавузгача кутиб ётибди.

ҒИЁСУДДИН АЛ-КОШИЙ

(вафоти — 1429 йил)

Ғамшид ибн Масъуд ибн Маҳмуд Ғиёсуддин ал-Коший, (кўпроқ Ғиёсуддин ал-Коший исми билан машҳур)—XIV—XV асрда Ўзбекистоннинг билимдонлари — риёзиётчилар, табиблар ва ҳунармандлар билан шўҳрат қозонган Кошонда туғилган. Унинг бобоси Маҳмуд ибн Яҳё ибн ал-Ҳасан ал-Коший ҳам ўқимишли бўлиб, 1411 йилда Шерозда риёзиёт ва астрологияга оид рисола — Искандарнинг (Амир Темурнинг набираси) гороскопини тузган.

Ғиёсуддин Кошийнинг таваллуд йили номаълум бўлсада, у ёшлик йилларини Кошонда ўтказиб, риёзиёт ва фалакиёт илмига қизиқиб, қадимги Греция, Эрон ва Ўрта осиелик машҳур олимларнинг асарларини таржима қилиб, уларга шарҳлар ёзган. У табобат, математика, ҳуқуқшунослик, адабиёт фанини яхши билган. Кейинча-

лик Коший Хиротга келиб, Шохрух саройида хизмат қилган ва унга атаб «Элхон зиж»ини тақомиллаштириш учун «Хоқон Зиж» («Зиж Хоқоний дар тақмили «Зиж Элхоний») номли астрономик асарини битган. Унинг бу асари ўз давридаги астрономия соҳасидаги энг етук асарлардан ҳисобланган.

Қозизода Румийнинг маслаҳати билан Улуғбек 1416 йили ал-Кошийни Самарқандга таклиф этган ва у ҳаётининг сўнгги йилларида Самарқандда яшаб, тахминан 1429 йилда вафот этган.

Жамшид Коший XIV—XV асрнинг риёзиёт ва фалакиёт илмининг буюк алломаларидан бири сифатида ажойиб риёзиёт қомуси — «Мифтоҳ ал-ҳисоб» («Ҳисоб қалити») асари билан Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида, шунингдек, Ўрта Осиёда машҳур эди. Ушбу асарда системали равишда баён этилган ўнли касрлар таълимоти ал-Кошийнинг юқори илмий ютуқларидан бири эди.

Риёзиёт фанида тақрибий ҳисоб усулини ривожлантириш борасида ҳам ал-Кошийнинг хизмати каттадир. Ушбу масалага у «Рисола ал-муҳития» («Доира ҳақида рисола»)сини бағишлади ва бу билан ўрта аср математикаси ривожига муҳим ҳисса қўшди. Асарда 17 аниқ ўнли белгига эга II сонининг тақрибий маъноси аслият услуби билан кўрсатиб берилган.

Мирзо Улуғбек ўзининг «Зиж Кўрагоний» асарининг муқаддимасида Коший мазкур асар устида иш бошлаган илк дафъада вафот этди деб маълумот беради. Коший араб тилини жуда яхши билган ва Улуғбек «Зиж»ининг муқаддимасини арабчага ағдарган. Бу ҳақда муқаддима сўнггида шундай дейилади: «Мавлоно султон Улуғбек ибн Султон Шохрух ибн Султон Темур Курагоннинг «Зиж»и тугатилди. У буни Самарқандда кузатган. Арабчага мавлоно ва алломалар шайхи, аллома Саййид Ғиёсуддин Жамшид ағдардилар». Демак, бундан кўринадики, Жамшид Коший Самарқанддаги астрономик кузатишлар тугамасдан олдин қазо қилган бўлса ҳам, «Зиж»ни режалаштириш ва унинг назарий қисминини тузилиш ишларида иштирок этган ва уни арабийлаштирган. Коший Улуғбекка «Зиж»ни яратиш, расадхона қуриш соҳасида маслаҳатлар берганлиги ва бу ишларда иштирок этганлиги табиий ҳолдир. Чунки Насируддин Тусийнинг «Зиж Элхоний»сини мукамаллаштириб, «Зиж Хоқоний»ни ёзган Кошийга «зиж»ларнинг жумбоқлари аввалдан маълум эди. Покистонлик олим Аббос Ризвий айтганидек, «Кошийнинг астрономия ва астрономик асбоблари, қадимги ва яқин ўтмишдаги астрономлар, айниқса, Мароғ ва Шероз расадхоналари астрономлари ишларининг яхши билганлиги уни водир бир шахсга айлантирганди».

Коший ҳижрий 814 (1411—1412) йилда ал-Чағминийнинг «Фалакиёт ҳақида қисқартмалар» асарига ва 1413 йилда эса XIII асрнинг иккинчи ярмидаги самарқандлик олим ва фалакиётчи Шамсуддин Муҳаммад Самарқандийнинг «Ашкол ат-таъсис фи-л-ҳандаса» («Ҳандаса илмида шакллар асоси») геометрик рисоласига ўз шарҳларини тузиб чиққан.

Кошийнинг фурс тилида отасига ёзган мактубларида Улуғбек

ла унинг астрономик мактаби ҳақида қимматли маълумотлар учрайди.

Масалан, Кошийнинг 1421 йиллар атрофида Қопонга юборган мактубида Улуғбек, Қозизода Румий, Ғиёсуддин Кошийнинг ўзини Самарқанд мактабининг бошқа олимларининг илмий фаолиятларида оид қизиқарли маълумотлар ҳамда расадхона қурилишига доир лавҳалар муфассаллиги билан диққатга сазовондир.

Ғиёсуддин хатида Самарқанд Ўрта Осиёнинг маданий маркази сифатида Қопондан афзаллигини, Улуғбекни эса кўзга кўринган дивлат арбоби ва ҳукмдоргина эмас, балки йирик олим эканини тасвирлаб ўтади. Муаллифнинг Улуғбек ҳақида келтирган ушбу далиллари бошқа тарихий манбаларда учрайдиган Улуғбек ҳақидаги маълумотларни, айниқса, унинг етук аллома эканлигини аниқгина тўлдиради.

Самарқандда 1420 йилда қурилган мадраса илм-фаннинг нуфузли маркази бўлиб, унда Улуғбекнинг ўзи маърузалар ўқиган. Мактуб ёзилган пайтида Улуғбек 26—27 ёшларда бўлган ва ўта қизиқини билан фалакиёт ва риёзиёт фанлари билан шуғулланган. Коший ўз мактубида Улуғбекни фалакиёт соҳасидаги фаъулотда қобилиятини қайд этиб, унинг «Насируддиннинг хотираномалари» («Тазкира»)сидан ва «Шоҳ тухфаси» («Тухфа»)дан ўқиган ажойиб маърузаларини эслатиб ўтади. Ғиёсуддин Улуғбекнинг беқирёс хотираси ҳақида ёзаркан, у офтобнинг узунлигини даражалари ва диққаларигача бўлган аниқликда ёддан ҳисоблай олишини таъкидлаб ўтади. У Улуғбекнинг мадрасаларда ва саройда ўтказиладиган ишга илмий кенгашлардаги баҳсларда фаол иштирок этишини ва шу муносабат билан Улуғбекнинг устози Қозизода Румийнинг исмини ҳам тилга олади ва уни энг маърифатли олим деб ажратиб кўрсатади. Ғиёсуддин мактубида Улуғбекнинг ҳуқуқшуносликдаги ажойиб билимларини таъкидлаганки, бу ҳақда шу вақтгача фақатгина тахминлар қилинган, холос.

Бундан шундай хулоса чиқариш мумкинки, Аллоуддин ал-Бухорий 1447 йили Абу Ханифа ан-Нўъмон ибн Собит ибн Зутанинг (767 йилда вафот этган) асарига ёзилган «Шарҳ ала-л-фиқҳ ал-акбар» («Буюк фиқҳга шарҳ»)ини Улуғбекка бағишлангани беғиз эмас. Мактубдан яна шу нарса маълум бўладики, Абу Райҳон Берикийнинг «Қонуни Масъудий» Улуғбек ва унинг атрофидаги ҳамкорлари — Қозизода Румий, Ғиёсуддин Кошийнинг ўзи ва бошқалар учун доим керак бўладиган китоб ҳисобланган. Мазкур маълумотлар Самарқанд мактабининг буюк олим Абу Райҳон Берикий илмий мероси билан боғлиқлигидан гувоҳлик беради.

Мактубда расадхона леворига ўрнатилган кўш соати ҳақида маълумот келтирилади. Ваҳоланки, Улуғбек асарларида бундай соат мавжудлиги ҳақида бевосита таъкид йўқ. Демак, Ғиёсуддиннинг бу маълумотлари М. Т. Қори-Ниёзийнинг Улуғбекка бағишланган «Улуғбекнинг астрономик мактаби» асаридаги шундай соат бўлганлиги ҳақида тахминини тасдиқлайди.

Мактубнинг фурсча матни эрон олими М. Таботабой (Эрон,

1940), турк олими Ойдин Сайиллий томонидан инглиз ва турк (Анкара, 1960), америкалик олим Э. Келнеди томонидан инглиз (Рим, 1960), араб олими Аҳмад Саъид Дамардош томонидан араб (Миср, 1963), тожик олимлари Ғ. Собиров ва Н. Бобоев рус (Душанбе, 1973), шувингдек, Тошкентда рус (1979) ва ўзбек (1996) тилларига таржима қилиниб, нашр этилган. Бундан ташқари, Кошийнинг «Суллам ас-самоват» («Осмонлар парвони»), «Нузхат ал-ҳадойиқ» («Боғлар сайри»), «Рисола ал-ватар ал-жайб» («Хорда ва синуслар ҳақида рисола») каби асарлари ҳам бизгача етиб келган ва бу асарлар Мовароуннаҳр илмий-адабий муҳитига салмоқли ўрин эгаллаган.

Кошийнинг Ҳирот ва айниқса Самарқанддаги илмий тадқиқотлари ва унинг математика ва астрономия соҳасида эришган ютуқлари Темурийлар даврида Хуросон ва Мовароуннаҳрда маданий ривожланиш ва турли юртлардан келган олимларнинг эркин илмий фаолияти учун кенг имкониятлар яратилганлигининг яна бир муҳим далилидир.

АЛИ ҚУШЧИ

(вафоти — 1474 йил)

«Ўз даврининг Батлимуси» деб танилган Али Қушчининг тулик номи Алоуддин Али ибн Муҳаммад ал-Қушчи бўлиб, у Самарқандда туғилиб ўсган ва XV асрда илмий фаолият кўрсатган математик ва астрономлардандир. Унинг туғилиш санаси маълум бўлмаса-да, XIV аср охири ё XV аср бошида туғилган деб тахмин қилинади. У Улуғбек саройидаги Муҳаммад исмли овчи қушларга қаровчи бир кишининг ўғли бўлиб, шу сабабли унга Қушчи лақаби берилган. У отасидан егим қолганидан сўнг Улуғбекнинг тарбиясида бўлгани боис, Улуғбек уни ўз «Зиж»ининг сўзбошисида «фарзанди аржиманд» дейди.

Али Қушчи бошланғич ва шаръий билимларни Самарқанд олимларидан, математик ва астрономик билимларни эса Қозизода Румий билан Улуғбекдан олади. Бир маълумотга кўра, у ёшлигида бөрүхсаг Самарқанддан ғойиб бўлади-да, Кермонда бироз муддат маҳаллий олимлардан билим ўрганади ва яна Самарқандга, Улуғбек ҳузурига қайтиб келиб, узн сўрайди, Кермонда ёзган ойнинг шаклларига тааллуқли энг биринчи асарини унга тақдим этади.

Улуғбек 1424 йили ўзининг машхур расадхонасига асос солади, иш бошланиши биланоқ Жамшид Коший, бир неча йилдан сўнг Қозизода Румий ҳам вафот этади. Шунда Улуғбек расадхонадаги қурилиш ишларига ва астрономик кузатишларга ёш олим Али Қушчини мутасаддий қилиб қўяди.

Али Қушчи умрининг кўп қисмини Самарқандда ўтказди. Фақат 1449 йили Улуғбек ўлдирилиб, мирзолар ўртасида рўй берган пизодан афсусланиб, аста-секин бу ерда илмий ишларни тўхтатиш-

га мажбур бўлади, лекин улардан ҳаж сафóратига рухсат олишга муяссар бўларкан, бу ердан Озарбайжонга кетиб, бирор муддат Табризда туради. У ерда уни маҳаллий ҳоким Узун Ҳасан ўз саройига таклиф қилиб, унга нисбатан катта ҳурмат ва эҳтиром изҳор этади. Али Қушчи ҳажни бажо келтиргани ё келтирмагани ҳақида маълумотга эга эмасмиз. Лекин у ўз сафарининг пировардида Усмонли султон Абул Фотиҳ Султон Муҳаммад II нинг саройига келади. Султон уни жуда илиқ қабул қилиб, ўзига яқин тутиб, доимий яшаш учун Истамбулда қолишни таклиф этади. Али Қушчи бу таклифни қабул этади ва султоннинг рухсати билан яна Табризга қайтиб бориб, у ерда турган икки юзга яқин қариндош-уруғлари ва яқинларини Истамбулга олиб келади. Султон уни жуда зўр дабдаба билан кутиб олади.

Али Қушчи 1472 йил баҳоридан бошлаб кундалик 200 ақча мойна билан Айя Суффия мадрасасига бош мударрис этиб тайинланади. Унинг қариндошлари ва яқинлари ҳам ўзларига муносиб вазифаларга тайинланадилар.

Али Қушчининг туғилган йили аниқ бўлмаса ҳам ўлган санаси жуда аниқ. Бу сана унинг қизи тарафидан набираси бўлмиш Мирам Чалабийнинг ушбу форсий мисраларида келтирилган:

Раҳнамои илм мавлоно Али Қушчи,
Чун би-суйи равзайи ризвон бирафт:
Буд зи ҳижрат ҳаштсаду ҳафтоду нўҳ
Рузи шанбэ ҳафтуми шаъбон бирафт.

Маъноси:

Илм-фан раҳнамоси мавлоно Али Қушчи,
Жаннат гулзори сари юзланган вақт:
Хижратдин саккиз юз етмиш тўққизинчи йил,
Шанба куни шаъбоннинг еттинчи кун.

Бу ерда келтирилган ҳижрий 878-сана мелодий 1474 йил 17 декабрига тўғри келади. У Истамбулдаги Абу Аййуб Ансорий мақбарасига дафн этилган.

Али Қушчининг илмий асарлари Улуғбек «Зиж»идек шухрат қозонмаган бўлса ҳам, унинг ижоди фан тарихида ниҳоятда муҳим ўрин тутаети. У ўрта асрлардаги Мовароуннаҳрда ривож топган аниқ фанлар соҳасидаги буюк олимларнинг энг сўнгги намояндаси бўлиши билан бирга Усмонли турклардаги биринчи энг йирик ва кўзга кўринган олим бўлган. Ҳозирги замон турк тарихчиларининг эътироф этишича, Истамбулга Али Қушчи келгўчига қадар «илми ҳайъатда ӯ лаража бир соҳиб вуқуфи мавжуд бўлмаган эди». Истамбулга Али Қушчи келиши билан бу мамлакатда қисқа муддат ичида астрономия фани соҳасидаги ишлар йўлга қўйилди ва пировард натижада Мирам Чалабий ва бошқа атоқли зотлар юзага келди.

Лекин унинг Истамбулда кам вақт бўлгани боис бу ерда йприк ишларни амалга ошириш имконини бермади. Лекин шу қисқа муддат ҳам ва умуман унинг Истамбулга келишининг ўзи ҳам нафақат Усмонли турк фани тарихида, балки дунё фанида муҳим бир воқеа бўлди. Чунки Усмонли турклар 1453 йили Истамбулни фатҳ этганидан сўнг бироз ўтмай бу шаҳар Шарқ ва Ғарб маданиятларининг учрашув жойи бўлиб қолди. Маълумки, ўша даврда Оврупода Шарқ фани ва маданиятига қизиқиш жуда катта бўлиб, Оврупо Шарқнинг илмий ютуқларини чапқоқлик билан ўзига сингдираётган эди. Истамбулга Италия, Германия, Австрия ва Голландиядан расомлар, муҳандислар, ҳарбий мутахассислардан ташқари астрономия ва математика мутахассислари ҳам тўпланган эди. Хусусан, Германиядан ҳисобдон «коссистлар» келган эди. Биринчи бўлиб Самарқанд олимларининг ютуқларидан ана ўшалар баҳраманд бўлдилар. Шу тариқа Улугбек ва унинг «Зиж»и ҳақидаги хабарлар мелодий XV аср охиридаёқ Оврупога етди. Бунда эса Али Қушчининг хизмати каттадир.

Али Қушчининг қаламига мансуб асарлар қуйидагилардир:

1. «Рисола фи-л-ҳисоб» («Ҳисоб ҳақида рисола»). Асар форс тилида 1425 йили Самарқандда ёзилган. У уч қисмдан иборат: ўнлик ҳисобдан тизими, олтмишлик ҳисобдан тизими ва ҳашдаса.

Али Қушчининг бу рисоласи ўрта асрларда кенг тарқалган бўлиб, нафақат Мовароуннаҳр олимларининг, балки бутун Яқин ва Ўрта Шарқ олимларининг диққатини ўзига жалб қилган. Чунки, ёзилганидан 150 йилча кейин Баҳовуддин Омулий (1547—1621) ўзининг «Хулосат ул-ҳисоб» номли асарини ёзганида ундан фойдаланган. Рисоланинг қўлёзмалари Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институтида, Тожикистон пойтахти Душанбе шаҳридаги Фирдавсий номли кутубхонада, Санкт-Петербургда, Россия академияси кутубхонасида, Машиҳадда имом Ризо кутубхонасида, Истамбулдаги (Туркия) Айя Сўфия кутубхонасида ва Оксфорд (Англия) университети кутубхонасида сақланган.

2. «Рисолаи қусур» («Қасрлар рисоласи»). Бу асар ҳам Самарқандда, форс тилида 1426 йили ёзилган. Бу рисоланинг қиммати шундаки, унда Али Қушчи ўнлик қасрлар тушунчасини ва ўнлик қасрлар ёрдамида иррационал квадрат илдиз чиқариш усулини баён этади. Рисоланинг ягона нусхаси Санкт-Петербургдаги Шарқшунослик институтида сақланади.

3. «Рисола ал-фатҳия» («Ғалаба рисоласи»). Асар турк султони Муҳаммад II нинг Ирок султони Азим устидан ғалаба (фатҳ) қилгани муносабати билан 1473 йили Истамбулда ёзилган ва астрономияга бағишланган. Асарнинг қўлёзмалари Машиҳадда имом Ризо кутубхонасида, Истамбулда Айя Сўфия кутубхонасида, Техрон университети кутубхонасида, Кембриж университети кутубхонасида, Британия музейида, Берлиндаги Германия давлати кутубхонасида, Дехлидаги Ҳиндистон университети кутубхонасида ва Бомбей кутубхонасида сақланади.

4. «Рисола ал-Муҳаммадийа фи-л-ҳисоб» («Ҳисоб ҳақида»).

Асар арабий имлода ёзилган ҳисобга доир энг нодир асарлардан бўлиб, турк султони Муҳаммад II га бағишланган. Унда ўнлик ва олтмишлик ҳисоблаш тизимларидан арифметика, алгебра, геометрия ва тригонометрия масалалари кўрилади. Асарни муаллифнинг ўзи 1472 йили форсийга асдалган. Рисоланинг муҳим тарафларидан бири шундаки, унда биринчи марта «мусбат» ва «манфий» иборалари ҳозирги биз қўллаётган маънода ишлатилади.

Рисоланинг икки қўлёзмаси Истамбулда Айя Сўфия кутубхонасида ва Лейден университети кутубхонасида сақланади.

5. «Рисола фи ҳалла аш-шакл ал-ҳилол» («Ҳилолсимон шакллари ўлчаш ҳақида рисола»). Арабий имлода ёзилган рисола, қўлёзмаси сақланмаган.

6. «Шарҳи Мифтоҳ ал-улуми Тафтазоний» («Тафтазонийнинг «Мифтоҳ ал-улум»ининг шарҳи»). Форс тилида ёзилган рисола. Унга машҳур Қозизода Румий шарҳ ёзган. Биргина қўлёзмаси Манҳалдаги имом Ризо кутубхонасида сақланади.

7. «Рисола дар илми ҳайъат» («Астрономия илми ҳақида рисола»). Асар «Рисола дар фалакиёт», «Рисолайи форсийа дар ҳайъат» ва «Ҳайъати форсий» номлари билан ҳам маълум бўлиб, форс тилида битилган. Рисолада Самарқанд мактаби олимларининг астрономия соҳасида эришган ютуқларидан гувоҳлик берувчи қатор маълумотлар мавжуд. Али Қушчининг шогирдларидан бири Абулқодир ибн Ҳасан Рўёний (вафоти 1520) рисола ҳақида бундай дейди: «Мен астрономияга доир кўп асарларни ўргандим, Шамсиддин ал-Қоший, Ҳусайншоҳ Самовий, Носири Шерозий ва Алишоҳ Хоразмийларнинг «зиж»ларини синчиклаб мутолаа қилдим. Лекин Али Қушчининг рисоласини ўқиганимдан сўнг астрономия соҳасидаги барча англамаган нарсаларим, менга аён бўлди».

Бу рисоланинг қўлёзмалари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида, Санкт-Петербургдаги оммавий кутубхонада, Париж миллий кутубхонасида, Манҳалдаги имом Ризо кутубхонасида, Оксфорд университети кутубхонасида, Британия музейида, Кембриж университети кутубхонасида, Берлинда Германия давлати кутубхонасида ва Истамбулда Айя Сўфия кутубхонасида сақланади.

8. «Шарҳи Зижи Улуғбек» («Улуғбек «Зиж»ига шарҳ»). Шарҳ ҳам «Зиж»нинг ўзи каби форс тилида ёзилган. Уни аввал Ҷамшид Қоший ва Қозизода Румийлар бошлаган эди. Сўнг шарҳни Али Қушчи Истамбулда якунлади. Бу шарҳнинг қўлёзмалари Техрон университети кутубхонасида, Лейден университети кутубхонасида, Париж Миллий кутубхонасида ҳамда Санкт-Петербург, Душанбе, Манҳал, Истамбул ва Англиядаги кутубхоналарда сақланади.

9. «Шарҳи рисолаи «Тухфаи шохия» («Шохий тухфа» рисола-сининг шарҳи)». Машҳур математик ва астроном Қутбиддин Шерозийнинг (вафоти 1311) рисоласига шарҳ, форсий тилда ёзилган. Қўлёзмалари Айя Сўфия, Оксфорд университети ва бошқа кутубхоналарда сақланади.

10. «Шарҳи рисолаи «Суллам ас-само» («Суллам ас-само» ри-

соласига шарҳ»). Бунда Али Қушчи ўзининг Самарқанддаги устодларидан бири бўлмиш Жамшид Қошийнинг «Суллам ас-само» номли астрономик рисоласига шарҳ берган. Қўлёзмалари Фарбий Оврупо ва Туркия кутубхоналарида сақланади.

11. «Хитойнома». Бу рисолаи Али Қушчи 1438 йили Улугбек томонидан Хитойга элчиликка юборилганидан қайтганидан сўнг форс тилида ёзган. У ўзининг шахсий кузатишларига кўра Хитойнинг иқлими, табиати, хитойликларнинг урф-одатларини баён этган. Ундан ташқари бу асарда математик география билан олам харитаси ҳам келтирилган.

12. «Рисолаи мантиқ» — 1430 йили Самарқандда форс тилида ёзилган рисола. Ягона қўлёзмаси Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Шарқшунослик институтида сақланади.

13. «Шарҳи тажвиди Хожа» («Хожа «Тажвиди»нинг шарҳи»). Асар машҳур астроном, математик ва файласуф Хожа Носириддин Тусийнинг (1204—1274) фалсафага доир «Тажвид» номли асарига шарҳдан иборат. Уни бўлажак олим 1417 йили Кермондалигида ёзган бўлиб, унинг қаламига мансуб илк асар эди.

Асарнинг қўлёзмалари Британия музейида, Машҳаддаги имом Ризо кутубхонасида, Истамбулда Айя Сўфия кутубхонасида, Техрон университети кутубхонасида, Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институтида ва Санкт-Петербургдаги оммавий кутубхонада сақланади.

14. «Рисола ал-Муфрადийа». Араб тилидаги рисола, мантиққа бағишланган. Ягона қўлёзма нусхаси Лейден кутубхонасида сақланади.

15. «Маҳбуб ул-ҳамойил фи кашфил масойил» («Масалаларни ҳал қилишнинг маҳбуб бўлганлари ҳақида»). Рисола араб тилида ёзилган бўлиб, 20 бобдан иборат. Ҳар бир боб алоҳида фанга бағишланган. Биргина қўлёзмаси Техрон университети кутубхонасида сақланади.

16. «Рисола мутаъоллиқа би калимат ат-тавҳид» («Тавҳид калимасига алоқадор рисола»). Араб тилида ёзилган илоҳидётга доир рисола. Қўлёзмалари Берлин, Рим ва бошқа шаҳарлардаги кутубхоналарда сақланади.

17. «Рисола татаъллақ би куййа» («Умумиятга алоқадор рисола»). Араб тилида ёзилган фалсафий асардир.

18. «Рисола ал-истиорот». Араб тилида ёзилган мантиққа доир рисола. Икки қўлёзмасидан бири Лейден университети кутубхонасида, иккинчиси Санкт-Петербург оммавий кутубхонасида сақланади.

19. «Шарҳ ар-рисола ал-Азудийа» («Ал-Азудийа» рисоласига шарҳ»). «Ал-Азудийа» рисоласи аслида Иззиддин ибн Абдурахим ибн Аҳмад Ижзий (вафоти 1335) томонидан араб тилида ёзилган бўлиб, уни Али Қушчи шарҳлаган. У тилшуносликка мансубдир. Қўлёзмалари Лейден университети кутубхонасида, Санкт-Петербург оммавий кутубхонасида, Париж Миллий кутубхонасида, ЎзР

ФА Шарқшунослик институтида, Истамбулда Айя Сўфия кутубхонасида ва Оксфорд университети кутубхонасида сақланади.

20. «Ал-унут ва завахир фи назмил жавоҳир». Араб тилида ёзилган мантиқий рисола. Айя Сўфия ва Лейден кутубхонасида икки қўлёзмаси сақланади.

21. «Рисола ал-мужас фит-тибб» («Тиббиётга мансуб мўъжаз рисола»). Араб тилида. Биргина қўлёзмаси Айя Сўфия кутубхонасида сақланади.

2. «Шарҳ рисола ал-фиқҳ» («Фиқҳ ҳақидаги рисоланинг шарҳи»). Бу асар Ислондаги тўрт мазҳабдан бири бўлмиш «имоми аъзам» мазҳабига асос солган машҳур имом Абу Ханифа Нуъмон ибн Собит томонидан ёзилган «Ал-фиқҳ» рисоласига шарҳдир. Асар араб тилида ёзилган ва ислом ҳуқуқшунослигига тааллуқлидир. Қўлёзманинг биргина нусхаси Қозон университети кутубхонасида сақланади.

23. «Рисола фи ҳалл ал-мисол ал-ҳандаса» («Геометрияга доир бир масаланинг ечилиши ҳақида рисола»). Араб тилида ёзилган бу асарда муаллиф айланага ўтказилган уринма ҳосил қилган бурчак ҳақида бир теоремани исботлайди.

Али Қўшчининг бутун ҳаёти ва ижоди фан йўлида сарфланди. У ўз асарлари билан ва устози Улугбек билан ҳамкорлиги туфайли ўз номини тарих саҳифаларига абадий киритди.

ЯЪҚУБ ЧАРХИЙ

(вафоти — 1447 йил)

XV асрнинг биринчи ярмида Мовароуннаҳрда яшаган нақшбандия таълимотининг йирик вакилларидаан Хожа Аҳрори Валийнинг устози бўлмиш мавлоно Яъқуб Чархий Ғазна (Афғонистон) шаҳрига тобе қишлоқлардан бири ҳисобланган Чархда туғилганлиги учун Чархий тахаллусини олгандир. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, у ўз давридаги илмларни эгаллагач, кўнглида тасаввуфга нисбатан хоҳиш пайдо бўлиб, Бухорога келади ва Хожа Баҳовуддин Нақшбанд билан учрашади. Бу воқеаларнинг тафсилоти унинг «Рисолаи унсия» («Дўстлик ҳақида рисола») номли китобида баён қилинган.

Бир неча синовлардан сўнг, Хожа Баҳовуддин Нақшбанд Чархийни шогирдликка қабул қилиб, сўфийлик таълимоти билан таълимига ва уни ўзининг шогирди ва куёви Хожа Алоуддин Атторнинг тарбиясига топширади. Бухорода Яъқуб Чархий тасаввуф соҳасида тез орада маънавий камолот топади ва Чағониёнда фаолият кўрсата бошлайди.

Яъқуб Чархий Нақшбанд кўрсатмасига мувофиқ халқни ҳақ йўлига даъват қила бошлайди. Ўз асарлари ва етиштирган шогирдлари билан шуҳрати ҳар томонга тарқалади. У асосан Мовароуннаҳрда Улугбек ва Хурсонда Шохрух давраларида фаолият кўр-

ёатди. Кейинчалик Нақшбандия таълимотининг XV асрдаги энг йирик намояндаси бўлиб танилган Насириддин Убайдуллоҳ (Хожа Аҳрори Валий) Чархийнинг шон-шухратини эштитиб, у билан учрашишга ошиқади ва оқибат-натигада уни нир тутиб, унга шоғирд тушади. Бу воқеанинг тафсилоти «Рашаҳот»да баён қилинган.

Чархий XV асрда Темурийлар давридаги тасаввуф, хусусан Нақшбандия таълимотининг йирик вакилларида бири сифатида ном қозонади. Бу ҳақда турли манбаларда маълумотлар келтирилади. Машҳур Абдурахмон Жомий ўзининг «Нафоҳот ул-унс» китобида Яъқуб Чархий фаолиятини ва тасаввуфни тарғиб қилиш соҳасидаги хизматларини алоҳида таъкидлаб ўтади ва Хожа Аҳрори Валий билан устоз-толиб муносабатларини тилга олади.

Мавлоно Яъқуб Чархий ўз устози Хожа Баҳовуддин Нақшбанднинг «мендан нимаики сенга етган бўлса бошқаларга етказ», деган амрларига фармонбардор бўлиб, ҳозир бўлганларга хитоб (сўзлаш) орқали, гойибдагиларга китоб орқали етказишга ҳаракат қилди.

Мавлоно Яъқуб Чархий Нақшбандия таълимоти, турли диний илмга оид бир қанча асарлар ёзадики, бу ерда уларнинг рўйхатини келтириб ўтиш мақсадга мувофиқдир:

1. «Тафсири Чархий» («Чархийнинг Қуръонга қилган тафсири»).
2. «Рисолаи унсия» («Дўстлик ҳақида рисола»).
3. «Ар-рисолат ул-абдолия» («Абдоллар ҳақида рисола»).
4. «Рисола дар сийрати Мустафавия ва тариқаи мустақимия» («Мустафонинг сийратлари ва тўғри йўллар ҳақида рисола»).
5. «Рисола дар илми фаройиз» («Фарз нарсалар ҳақида рисола»).
6. «Рисола дар ақоид» («Ақоид илми ҳақида рисола»).
7. «Рисола фи-л-ҳисоб ва-л-фаройиз» («Ҳисоб ва мерос тақсими ҳақида рисола»).
8. «Мухтасар дар баёни силсилаи Нақшбандия» («Нақшбандия сулуки ҳақида қисқача рисола»).
9. «Шарҳи асмоуллоҳ» («Аллоҳ исмларининг шарҳи ҳақида рисола»).
10. «Шарҳи нуваду нуҳ ном» («Аллоҳнинг тўқсон тўққиз исмининг шарҳи»).
11. «Фаройизи манзума» («Назмий фарз нарсалар ҳақида»).

Чархийни кўпчилик фақат Қуръони каримга тафсир ёзган олим сифатидагина танийди. Ҳақиқатан ҳам унинг мақбараси пештоқига «тафсирчи олим» деб ёзиб қўйилган. Асарлари рўйхатидан кўриниб турганидек, Чархий Нақшбандия силсиласини баён қилувчи алоҳида рисола ҳам ёзган. Бундан ташқари у «Рисолаи унсия» («Дўстлик ҳақида рисола») ни ёздики, унда Хожа Баҳовуддин билан учрашгани, унинг таълим-тарбияси ва тариқат йўлида буюрган ишларини мукаммал баён қилиб, ўз устозларининг номи ва шухратларини ёйишга хизмат қилди. Шунингдек, унинг қаламига мерос ҳақидаги рисола ҳам мансубдир. Чархий ҳижрий 851, мелодий 1447 йили вафот этган. У Мовароуннаҳр ва Хуросонда тасаввуфнинг ҳаётий йўналишларидан бўлиши Нақшбандия таълимотининг кенг ёйи-

лиши ва бу билан умумий маданий юксалиш иши йўлида хизмат қилди ва бу йўлда ўз ҳиссасини қўшди.

ХОЖА МУҲАММАД ПОРСО

(1348—1420)

Тасаввуф илмининг Нақшбандия мактаби ислом оламига мутасаввуф шайхлар билан бир қаторда етук олимларни ҳам етиштириб берган эди. Ана шундай зотлардан бири Хожа Муҳаммад Порсо ал-Бухорийдир. Унинг исми-шарифидаги «ал-Бухорий» қўшимчасига асослашиб айтиш мумкинки, Порсо Бухорода туғилган. У мадрасаларда ўқиб, Қуръон, ҳадис, калом каби турли диний илмларни чуқур ўрганиб, замонасининг забардаст кишиларидан бири бўлиб етишди ва Баҳовуддин Нақшбанддан сўнг Ўрта Осиёда нақшбандия оқимининг энг йирик вакили ҳамда тарғиботчиси сифатида машҳур бўлди.

Абдурахмон Жомий ўзининг «Нафаҳот ул-унс» номли асарида кўрсатишича, Муҳаммад Порсонинг тўлиқ исми Муҳаммад бин Маҳмуд ал-Ҳофиз ал-Бухорийдир. «Порсо» унинг лақаби бўлиб, бу лақабини унга Баҳовуддин Нақшбанд берган. «Рашаҳот» муаллифи бунинг тафеилотини қуйидагича баён қилади: «Муҳаммад Порсо кўчада мунтазир ҳолда турардилар. Ногоҳ ичкаридан Ҳазрати Хожа (Баҳовуддин)нинг канизаклари чиқиб қолди. Ҳазрати Хожа канизадан: «Кўчада турган ким?» — деб сўрадилар. «Бир порсо (диндор) йиғит турибди», деди канизак. Ҳазрати Хожа ташқарига чиқиб, Хожа Муҳаммадни кўрдилар ва унга: «Сиз порсо экансиз», дедилар. Шу кундан бошлаб эл орасида у «Порсо» лақаби билан машҳур бўлиб кетди. Хожа Муҳаммад Порсонинг Баҳовуддин Нақшбанд билан бўлган ўзаро муносабатлари шу даврда яшаган Муҳаммад Боқирнинг «Мақомоти Хожа Баҳовуддин Нақшбанд» номли асарида мукамал баён қилинган.

Хожа Муҳаммад Порсо «Тухфат уз-зоирин» китобида кўрсатилишича, Баҳовуддин Нақшбанднинг иккинчи халифаси эди. Баҳовуддин Нақшбанд ўзининг бу шогирдига катта умид билан қараган ва унинг тарбиясини ўз назоратига олган.

«Рашаҳот»да Хожа Муҳаммад Порсонинг қуйидаги ҳикояси келтирилади: «Ҳижоз йўлида Хожаи Бузруг (Баҳовуддин) касалга чалиндилар ва васиятлар қилдилар. Шу аснода дўстлар ҳузурда бу мажлисга юзланиб: «Хожагонлар хонадонининг халифаларидан бу заифга нимаики етган бўлса ва бу йўлда ниманики топган бўлса, бу омонатларнинг барини сенга топширдим. Бу омонатларнинг барини Ҳақ субҳонаҳу халқига етқиз», дедилар. Ҳижоз сафаридан қайтганмизда эса дўстлар ҳузурда: «Бизда нимаики бўлса, сен ҳаммасини тўлиқ олдинг», дедилар. Ҳаётларининг охирида эса: «Бизнинг вужудга келишимизнинг сабаби Муҳаммад (Порсо)нинг зухури эди», дедилар».

Баҳовуддин Нақшбанд вафоти олдиан Хожа Муҳаммад Порсои ўз ўрнига тайин қилганлигини унинг яқинларидан бўлган

Ҳожа Али Домод қуйидагича тавсиқлайди: «Ҳазрати Ҳожа Баҳовуддин охирги беморликлари пайтида ҳозирги муборак жасадлари ётган қабрни кавлашга буюрдилар. Қабрни кавлаб бўлиб, уларнинг ҳузурларига келдим. Ўзларидан сўнг иршод ишига кимни буюрар эканлар, деган фикр кўнглимдан ўтди. Улар тўсатдан менга ўгирилиб: «Ҳижоз йўлида айтган гапим гашир, кимки бизни оруз қилса, Ҳожа Муҳаммад Порсога назар қилсин», дедилар».

Мазкур мисоллар Ҳожа Баҳовуддин Нақшбанднинг шогирдига нисбатан ҳурмат ва эътиқоднинг далилидир.

Ҳожа Муҳаммад Порсо ўз устози каби мусулмонларнинг аҳволи ҳақида қайғуриб, подшоҳлар ишига ҳам аралашиб турган. «Рашаҳот»да келтирилган бир ҳикоя аввалида Ҳожа Муҳаммад Порсодаги каромат қувватининг кучлилигига далолат қилинса, сўнг давр уламоларининг ҳамда подшоҳнинг илму фаннинг соф бўлиши борасида қайғурганликлари кўрсатилади.

«Рашаҳот» муаллифи Али Сафийнинг ёзишича, Ҳожа Муҳаммад Порсо кучли каромат соҳиби бўлса-да, бироқ буни иложи бори-ча яширишга ҳаракат қилган. Аммо, қаттиқ зарурат туғилгандагина уни ошкор қилишга мажбур бўлган. Шундай воқеалардан бирининг тафсилоти қуйидагича:

«Ҳадисчи олимларнинг пешвози шайх Шамсуддин Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Ҳазарий алайҳир раҳма Мирзо Улуғбек замонида Самарқандга келган эдилар. Баъзи ғаразғўй кишилар: «Ҳазрати Ҳожа Муҳаммад Порсо Бухорода кўп ҳадисларни нақл қиладилар, уларнинг аснодлари тўғри ёки нотўғрилиги ҳеч кимга маълум эмас. Ҳазрати Шайх буни текшириб кўрсалар ёмон бўлмас эди», дедилар.

Ҳазрати Шайх бу ишнинг пайига тушдилар. Мирзо Улуғбекни ҳам бунга кўндириб, Бухорога одам юбордилар ва Ҳазрати Ҳожа (Муҳаммад Порсо)ни Самарқандга келишларини илтимос қилдилар. Шундай қилиб, Шайх Самарқанднинг шайхулисломи бўлган Ҳожа Исомиддин ҳамда уламоларнинг энг улуғлари билан бирга катта мажлис ташкил қилдилар. Ҳожа Муҳаммад ҳам мажлисга етиб келдилар. Шайх ундан илтимос қилиб, асноди билан биргаликда бир ҳадис айтишни сўрадилар. Ҳожа Муҳаммад айтгач, Шайх: «Бу ҳадиснинг тўғрилигига шубҳа йўқ, бироқ унинг асноди бизга маълум эмас», дедилар. Бу сўздан ҳасадчилар хурсанд бўлиб, бир-бирига кўз қисдилар. Ҳожа Муҳаммад эса бу ҳадиснинг иккинчи аснодини ҳам айтиб бердилар. Шайх яна ўзининг юқоридаги сўзини такрорлади. Ҳожа Муҳаммад қанча аснод айтса ҳам сўзи бу ерда мақбул бўлмаслигини фаҳмладилар. Сўнг бир лаҳза муроқабатга берилдилар, биров сукутдан кейин Шайхга қараб: «Сиз фалон ҳадис китобини тан оласизми ва ундаги аснодларни мўътабар деб ҳисоблайсизми?» — дедилар. Шайх: «Ҳа, у китоблардаги аснодларнинг ҳаммаси эътиборли ва ишончга лойиқдир, ҳадис фанини таҳқиқ этувчилардан ҳеч ким унга шубҳа қилмайди, агар сиз айтган аснодлар шу китобдан бўлса, у пайтда бизнинг ҳеч қандай эътирозимиз йўқ», дедилар.

Ҳазрати Ҳожа (Муҳаммад Порсо) Ҳожа Исомиддинга қараб: «Сизнинг кутубхонангизда фалон тоқчада, фалон китобнинг тағида, фалон рангли ва фалон жилдли китоб бор, унда биз айтган аснод фалон варақдан сўнг, фалон саҳифада батафсил келтирилган, илтифот қилиб, ходимларингиздан бир кишини юборсангиз, уни тезда олиб келса», дедилар.

Ҳожа Исомиддин, бу аснод ўша ерда борми-йўқми, деб иккиланиб турарди. Мажлисдагилар эса ҳангу-манг бўлиб ўйга толган эдилар. Ҳазрати Хожанинг бу шахсий кутубхонада бўлмаганликларини ҳаммага маълум эди. Шундай қилиб, Ҳожа Исомиддин ўз яқинларидан бирини зудлик билан уйига юбориб, агар айтилган нарсалар у ерда бўлса, олиб келишни буюрди. У киши айтилган белгилар бўйича китоб ва аснодни топиб, мажлисга келтирди. Айтилган ҳадис ўша аснодлар билан ўша саҳифада ҳеч бир тафоввутсиз мавжуд эди. Буни эшитган мажлис аҳлидан ҳайрат овозлари балайд кўтарилди. Шайх ва бошқа уламолар таажжуб ичида қолдилар. Айниқса, Ҳожа Исомиддиннинг ҳайрати бошқаларникидан зиёда эди, чунки у бу аснодги китобнинг ўз уйида борлигидан беҳабар эди. Бу қиссани эшитган Мирзо Улуғбек Ҳазрати Хожани чақиртирганидан хижолат бўлди. Ҳазрати Хожадан юз берган бу каромат одамлар орасида уларга нисбатан ақидаларини мустаҳкамлади.

«Рашаҳот»да Ҳожа Муҳаммад Порсонинг ўша даврдаги сиёсий воқеаларга ҳам алоқадор бўлгани ҳақида маълумотлар келтирилган. Унинг фаолиятдан Амир Темурнинг фарзанди Муҳаммад Жаҳонгирнинг ўғли Халил Мирзо, шунингдек, Хуросон шоҳи Шохрух яхши хабардор бўлганлар. Порсо Шохрух билан турли масалалар бўйича ёзишмалар ҳам олиб борганлиги манбаларда қайд этилган.

Ҳожа Муҳаммад Порсо нафақат валиюллоҳ, балки ўз даврининг йирик олимларидан эдики, унинг Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Бериуний номидаги Шарқшунослик институтида қуйидаги асарлари сақланмоқда:

1. «Рисолаи қудсия» («Ҳожа Баҳовуддиннинг қудсий калималари ҳақидаги рисола»).
2. «Аз анфози қудсияи машойихи тариқат» («Тариқат машойихларининг қудсий калималаридан»).
3. «Эътиқодот» («Эътиқод ҳақида рисола»).
4. «Таҳқиқот» («Тасаввуф истилоҳлари ҳақида рисола»).
5. «Тафсири Қуръон» («Қуръон тафсири»).
6. «Ал-ҳадис ул-арбаъуна» («Қирқ ҳадис»).
7. «Рисола дар одоби мурид» («Мурид одоблари ҳақида рисола»).
8. «Рисолаи кашфия» («Кароматлар ҳақида рисола»).
9. «Рисолаи маҳбубия» («Дўстлик ҳақида рисола»).
10. «Шарҳи «Фиқҳи Кайдоний» («Фиқҳи Кайдоний» асарининг шарҳи»).
11. «Фасл ул-хитоб би-вусули-аҳбоб» («Дўстлар висолига етишишда оқ ила қорани ажратувчи китоб»).

12. «Мухтасари таърихи Макка» («Макка шаҳрининг қисқача тарихи»).
13. «Фусули ситта» («Олти фасл»).
14. «Мақтуби Хожа Муҳаммад Порсо ва Мавлоно Зайнуддин» («Хожа Муҳаммад Порсонинг Мавлоно Зайнуддинга мактуби»).
15. «Мақомоти Хожа Алоуддин Аттор» («Алоуддин Аттор мақомоти»).
16. «Мақомати Хожа Баҳовуддин Нақшбанд» («Хожа Баҳовуддин Нақшбанд мақомати»).
17. «Муқаддима ли-жомиъ ул-калим» («Жомиъ ул-калим» китобига муқаддима»).
18. «Ҳафтоду ду фирқа» («Етмиш икки фирқа»).

Институтда Хожа Муҳаммад Порсонинг қўли теккан ва ўз муҳрини босган бошқа бир муаллифнинг асари ҳам сақланмоқдаки, буларнинг барчаси унинг етук олим бўлиши билан бирга, ўзининг шахсий кутубхонасига ҳам эга эканлигини кўрсатади.

Хожа Муҳаммад Порсо икки марта ҳаж сафарини адо этган. Дастлаб Баҳовуддин Нақшбанд билан, кейин 1419 йили Бухородан Термиз, Балх ва Ҳирот орқали Нишопурга, ундан эса Мадинага кириб боради. Ҳаж зиёратини амалга оширгач, касалга чалиниб, 72 ёшида вафот этади. Амир ул-мўъминин Аббос мақбараси ёнига дафн этилади. Шайх Зайнуддин ал-Хавофий Мисрдан тарошланган оқ тош келтириб, унинг қабрига қўяди.

Муҳаммад Порсонинг «Рисолаи қудсия» асари Хожа Баҳовуддин Нақшбанднинг қудсий калималарини шарҳлашга бағишланган. Бу калималар Баҳовуддин Нақшбанднинг ўз оғзидан эшитилган бўлиб, Муҳаммад Порсо уларни жамлаб юрган. Бу ҳақда унинг ўзи шундай дейди: «Бу сўзлар (уларнинг) муборак оғизларидан чиққан сўзлардан бир томчисигина бўлиб, бу заиф банд... бу қудсий калималардан баъзиларини садоқат ва иродат юзасидан табаррукона ва иршод сифатида қаламга олиб юрарди». Муҳаммад Порсо ўзининг бу асарида улуғвор устозининг қудсий калималарини келтирибгина қолмай, уларни шарҳлаб ҳам беради. Асар Баҳовуддин Нақшбанд ҳаёти, унинг хизматлари ва маънавий оламини очиб бериш ҳамда Нақшбандия сулукининг асослари ҳақида чуқур маълумотларни ўз ичига олиши билан ниҳоятда қимматлидир.

Порсонинг шариат ва тариқат масалаларига бағишланган ва унга катта шуҳрат келтирган асари «Фасл ул-хитоб би-вусули-ла-аҳбоб» («Дўстлар висолига етишда оқ ила қорани ажратувчи китоб») номли асаридир. Катта ҳажмга эга бўлган бу китоб ислом уламолари орасида қўлланма сифатида фойдаланилган. Асар бир неча марта чоп этилган.

Ўтмишда шариат, тариқат ва фирқалар тўғрисида қандайдир баҳс туғилиб қолса, албатта «Фасл ул-хитоб»га мурожаат қилиб, Порсонинг фикрини ҳужжат сифатида кўрганлар ва унга суянганлар. Мазкур асарнинг мундарижаси билан танишиб чиқишнинг ўзи

асарда муҳим масалалар кенг ёритилганлигидан гувоҳ беради. Асар 494 та масалага бағишланган бўлиб, бу масалаларнинг ҳаммаси исломда баҳсли ҳисобланган ва Порсо бу масалаларни турли асарларга суянган ҳолда ечиб берган.

Умуман олганда, Хожа Муҳаммад Порсо Ўрта Осиё халқлари маънавиятида, ислом ва тасаввуф тарихида чуқур из қолдирган алломадир.

ХОЖА АҲРОР

(1404—1490)

Ҳазрат Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор — Марказий Осиё халқларининг XV аср иккинчи ярмидаги ижтимоий-сиёсий, маданий ва тафаккур ривожига муҳим ўрин тутган. Нақшбандия тариқатининг назарий, амалий жиҳатларини бойитиб, бу таълимотнинг машҳур бўлишига ҳисса қўшган тарихий шахсдир. У ҳижрий 806 йил рамазон ойида (1404 йил, март) Шош — Тошкент вилояти музофотларидан Бойистонда дунёга келган. Отаси Хожа Маҳмуд ва бувалари маърифатли кишилардан бўлиб, деҳқончилик ва тижорат билан шуғулланган. Она тарафидан Хожа Аҳрор машҳур Шайх Хованди Таҳурга бориб уланади.

Хожа Аҳрор бошланғич таълимотни Тошкент мадрасаларида олиб, ёшлик чорлариданоқ муқаддас жойларни зиёрат қилишга мойиллик кўрсатади ва 23—24 ёшларда тоғаси, замонасининг билимдон кишиларидан бўлган Хожа Иброҳим уни Самарқандда ўқитишни мақсад қилиб қўяди. Хожа Аҳрор кўпроқ тасаввуф илмига қизиқади. Шу мақсадда Ҳиротга келиб, 1428—1431 йиллар орасида Шайх Баҳовуддин Умар, Шайх Зайниддин Хавофийлар каби таниқли мутасаввуф билимдонлари суҳбатида бўлади. Сўнг Чағониённинг Хулғату мавзеида истиқомат қилувчи Хожа Баҳовуддин Нақшбанднинг шогирди бўлган Яъқуб Чархий (вафоти 1447) га қўл бериб, ундан Нақшбандия тариқати асосларини ўрганади. 1431—1432 йиллар орасида Хожа Аҳрор Тошкентга қайтиб, Нақшбандия тариқатининг йирик арбоби Баҳовуддин Нақшбанд таълимотининг давомчиси сифатида танилиб, айни вақтда деҳқончилик ва тижорат ишлари билан машғул бўлади.

Манбаларда кўрсатилишича, Хожа Аҳрорнинг хўжалик фаолияти тез орада жуда кенг ривож топади. Чунончи, «Рашаҳот» асари муаллифи Фаҳриддин Али Хожа Аҳрор ерлари Тошкент вилоятидан то Амударё соҳилларигача бўлган ҳудудда 1300 дан ортиқ экинзорларни ташкил этганини эслатади. Шуниси эътиборга сазоворки, тадқиқот ишларида аниқланишича, майда мулкчилар солиқлардан қутулмоқ учун ўз ерларини Хожа Аҳрор ихтиёрига ўтказишган. Хожа Аҳрорнинг ҳукмдорлар олдидаги нуфузи шариатда белгилангандан (ушр, мол, закот) ташқари фавқулодда солиқларни меҳнат-

нашлар гарданига юклашдан уларни ҳимоя этган. Хожа Аҳрор ерларининг кўпайиб боришига бу омил ҳам бир сабаб бўлган, холос. Дехқончилик, чорвачилиқдан ташқари Хожа Аҳрорнинг шаҳарларда ҳам ҳунармандчилик расталари, устахоналари бўлган ва булардан ҳам катта даромад келиб турган.

Савдо-сотик масалаларида Хожа Аҳрор нафақат Мовароуннаҳр ҳудудида, балки Хуросон, Ҳиндистонга ҳам молларни юбориб, савдо қилган. Шуни ҳам айтиб ўтмоқ лозимдирки, Хожа Аҳрор ўз хўжалик фаолиятидан олган даромаднинг кўпгина қисмини аҳоли бошига тушган оғир солиқларни тўлаш, диний ва маданий қурилишларни амалга ошириш каби ишларга сарфлаган. Чунончи, Умаршайх Мирзо Тошкент аҳолисида 250 000 динор ҳажмида солиқ талаб қилганида Хожа Аҳрор бу маблағнинг ҳаммасини ўзи тўлаб, яна 70 000 динорни ҳам солиқ йиғувчиларга тошширган. Шунингдек, Хожа Аҳрор томонидан Самарқандда, Тошкентда ва Қобулда ҳам мадрасалар қурдирилганлиги манбалардан маълум.

Нақшбандия тариқатининг асосий ғояси: меҳнат билан машғул бўлиш ва айни вақтда дил Аллоҳ билан бўлмоғи лозимлиги Хожа Аҳрор томонидан эътироф этилгани ва амалда қўлланилгани унинг ўз сўзидан равшандир. «Ҳазрат Абдулҳолиқ Риздувоний буюрмишларки, — дейди у Фахриддин Алининг «Раънаҳот» асарида келтирилишича, — халқнинг оғирини енгил қилмоқ даркор, аммо бунга ҳалол касб билангина эришилади. «Ўқул иш билан, дил ёр (Аллоҳ) билан» шиори Хожагон тариқатида муқаррардир».

Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорнинг мамлакат сиёсий ҳаётида фаол иштироки 1451—1452 йилларга оиддир. 1447 йили Темурийлар давлати бош ҳукмдори Шоҳрухнинг, 1449 йили эса Мовароуннаҳр ҳукмдори Мирзо Улуғбекнинг вафотидан сўнг бир печа йил Темурий шаҳзодалар орасида тахт учун кураш боради. 1451 йили шаҳзодалардан бири Абу Саъид Мирзо Тошкентда бўлиб, Хожа Аҳрорни ўзига маънавий мададкор деб танийди ва шу йили Мирзо Абдулло билан бўлган жангда қўли балад келиб Самарқандни эгаллайди ҳамда Хожа Аҳрорни Тошкентдан Самарқандга кўчириб келади. Хожанинг Самарқандда муқим туриши ана шу 1451 йилдан бошланади. Унинг мамлакатдаги сиёсий жараёнларда иштироки 1454 йилга оид бўлиб, шу йили Хуросон ҳокими Абулқосим Бобур Самарқандни қамал қилганида Хожа Аҳрор шаҳар ҳимоячиларига бош бўлиб, душманни сулҳ тузишга мажбур этади. Шу билан Хожа Аҳрорнинг шаҳзодалар орасидаги низоларни сулҳ билан яқунлаб, мамлакатда осойишталик ўрнатишга қаратилган сиёсий фаолияти умр бўйи давом этади. Унинг 1458 йили Шоҳрухияда ўзаро қонли тўқнашувга тайёр уч ҳукмдор: Султон Абу Саъид (1451—1469) нинг ўғиллари Султон Аҳмад Мирзо, Умаршайх Мирзо ва Юнусхон (1462—1487) нинг ўғли Султон Маҳмудлар орасидаги низои сулҳ билан бартараф қилганлиги манбаларда кўп талқин этилган.

Хожа Аҳрор Валий 1490 йилда вафот этган ва Самарқандда дафн этилган.

Хожа Аҳрор қаламига мансуб уч рисола бизгача етиб келган. Улардан бири — «Фақарот ул-орифин» («Орифлар сўзларидан нарчалар») номи билан машҳур бўлиб, унда Хожа Аҳрорнинг ва баъзи бошқа тасаввуф намояндаларининг тариқатга оид фикрларидан намуналар келтирилган. «Волидия» деб номланган иккинчи рисоласини Хожа Аҳрор ўз отаси илтимосига қўра ёзган. Унда тариқат йўлига кирган кишининг ахлоқ-одоби, фақр ва фацо тушунчалари ҳақида сўз боради. Бу рисола ўз даврида машҳур бўлиб, Жомий ва Алишер Навоийлар у билан яқиндан танишганлар. Заҳририддин Муҳаммад Бобур эса уни форсийда ўзбек тилига шеърӣ таржима қилган. Учинчи рисола «Ҳавроийя» деб аталиб, машҳур мутасаввуф шоир Абу Саъид Абулхайрнинг (XI аср) ушбу «Ҳавро» («Ҳурлар» ёки «Фаришталар») сўзи билан бошланувчи бир рубойисини шарҳлашга бағишланган.

Булардан ташқари Хожа Аҳрор томонидан ўз замондошларига ёзилган анчагина руқъа—номалари ҳам бизгача етиб келганки, уларни ҳам мазкур асарлар сирасига киритиш жоиз, чунки уларда муаллифнинг ўз даври маънавий, ижтимоий ва сиёсий ҳаётида турган ўрни ақс этади. Хатлар турли тўплам ва мапоқиблар саҳифаларни орқали бизгача етиб келган. Улардан энг муҳими «Мажмуъий мурасалот» деб номланган, XV аср дастхатлар тўплами таркибидаги руқъалардир. Тўплам Алишер Навоий буйруғи билан тузилган ва шунинг учун «Навоий альбоми» деб ҳам аталади (ЎзРФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди, рақам 2178). Унда Хожа Аҳрорнинг 128 дона руқъалари мавжуд. Улар Самарқанддан Ҳиротга — Ҳусайн Бойқарога ва аксари, Алишер Навоийга ёзилган. Бу ҳақда «Насоим ул-муҳаббат» асаридаги Навоийнинг ўз сўзлари тасдиқлайди: «...Аларнинг бу ҳақир ила илтифотлари кўп бор учун ваҳий осор руқъалари била мушарраф қилиб, ишларга маъмур қилгур эрдилар, ул руқъаларни мураққа ясаб, жазвал ва такалдуфот била асрармен». Мазмун жиҳатдан руқъаларни уч туркумга бўлиб шарҳлаш мумкин: Биринчиси — бу Мовароуннаҳр ва Хуросонда ҳукмронлик қилган Темурий ҳукмдорлар, чунончи, Бадахшон ҳокими Султон Маҳмуд (1459—1494), Мовароуннаҳр ҳокими Султон Аҳмад (1468—1493) ҳамга Султон Ҳусайн Бойқаролар орасидаги сиёсий, ҳудудий муносабатларга доир хатлар. Уларда Хожа Аҳрор Темурий шаҳзодалар олдига ўзаро низоларни тинчлик йўли билан ҳал этиш, урушлар туфайли аҳолининг жону молига зарар етказмаслик каби талабларни қўяди ва буни амалга оширишни Навоийдан илтимос қилади.

Иккинчи тур хатларда эса Хожа Аҳрор шарият қонун-қоидаларини мустаҳкамлаш ва бу орқали мамлакатда адолат ўрнатиш, муслмонлар, яъни оддий раийятларга жабру зулм ўтказишдан золимлар қўлини қўтоҳ қилиш каби фикрларни ифодалайди, баъзан эса адолатсизликка учраган бирор жабрдийданинг аниқ номини айтиб, ёрдам кўрсатишни сўрайди.

Учинчи туркум хатларга келсак, улар Хожа Аҳрор ва унинг яқин муридларининг Хуросон ҳудудида олиб борган хусусий хўжа-

лик ҳамда савдо-сотиқ ишларига ва шулар билан боғлиқ солиқ-йиғинлар масаласига оиддир. Бу хатларда Хожа Аҳрор ўз даврининг йирик ер-сув, мол-мулк эгаси сифатида гавдаланади, ўзининг ва яқин кишиларининг манфаатлари Хуросонда ҳам ҳимоя қилинишига интилади. Аммо, айтиб ўтиш лозимки, бу турдаги хатлар орасида ҳам баъзан оддий адолатталаб кишилар ҳуқуқини ҳимоя қилишга қаратилган илтимослар учраб туради.

Маълумки, XV аср Темурийлар давлатида — Мовароуннаҳр ва Хуросонда иқтисодий, маданий, илм-фан соҳаларида юксалиш даври бўлган. Шу билан бирга Темурийлар давлатининг инқирози ҳам ана шу асрга тўғри келиб, ўзаро тахт учун курашлар, феодал низолар натижасида оддий халқ аҳволи оғирлаша борган. Шариат томонидан белгиланган ушр, мол ва закотлардан ташқари ҳар хил вақтларда турли муносабатлар билан олинадиган олиқ-солиқлар сони 30 га яқин ададни ташкил этар эди. Улардан баъзилари (тамго, ёргу) мўғуллар ҳукмронлиги даврида жорий этилган бўлиб, баъзи вақтларда ҳали ҳам қўлланиб келарди. Ана шундай бир шароитда Хожа Аҳрор мусулмонлар бошидан жабр-зулмни даф этмоқ учун дин ва шариатни дастур қилган ҳолда султонларга мурожаат қилмоқ лозимлигини Нақшбандия тариқатининг вазифаларидан деб уқтиради. Хожа Аҳрор сарой хизматидан воз кечмоқчи бўлган Алишер Навоийга хат ёзиб, айтади: «...Эшитишимча, онҳазрат, яъни султонга мулозамат қилишдан гоҳо малолат чекар экансиз. Илтимос шуки, мусулмонларга мадад етказмоқ ва бирор фақирнинг дили мушкулликдан халос топиб, шод бўлмоғи учун хотири шарифингизни сарой хизматидан узманг... Бирор киши ҳам мусулмонлар гамини ейишни ўйламай қўйган бу вақтда уларга гам-хўрлик қилиш — энг хайрли ишдир!..»

Собиқ советлар даврида Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор ҳақида бир қанча тадқиқотлар ёзилиб, унинг иқтисодий, сиёсий ва маънавий ҳаётдаги фаолияти ёритилган бўлса-да, ҳукмрон мафжура нуқтаи назаридан салбий баҳоланарди. Кейинги тадқиқотларда, (А. Н. Болдирев) айниқса, Ўрта Осиё республикалари истиқлолга эришгандан сўнг (Б. Валихўжаев, А. Муҳаммадхўжаев ва бошқалар) Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор шахсияти ва фаолиятига янгича, ҳар тарафлама ёндошиб, унинг жамият тараққиётида тутган ўрни ҳаққоний равишда ёритилиб келинмоқда.

САККОКИЙ

(XIX аср охири XV аср ўртаси)

Ўзбек ва форс-тожик адабиётида ўз ҳиссасини қўшган, уларнинг анъаналарини давом эттирган ва ривожлантирган, ўзбек классик адабиётида ёрқин из қолдирган, бетакрор газаллар ва қасидалар яратган етук истеъдод эгаси, лирик шоирлардан бири Саккокийдир.

Саккокийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида бизгача жуда кам маълумот етиб келган. Унинг таржимаи ҳоли тўғрисида ўзининг девони

бу Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» ва «Хутбаи давовин» асарларидан баъзи бир маълумотларни билиб олишимиз мумкин. Шундан ташқари, шоир Яқинийнинг «Ўқ ва ёй» асарида Саккокий турки (Ўзбек) шоирларининг мужтаҳили (ғайратлиси) деб таърифланиши, унинг ўз замонасининг забардаст шоирларидан бири эканлигини билдиради. Саккокий мовароуннаҳрлик бўлиб, у Темурийлар салтанатининг пойтахти Самарқандда умргузаронлик қилиб ижод этган.

Саккокий — шоирнинг тахаллуси бўлиб, унинг асл номи маълум эмас. «Саккок» (пичоқчи) сўзидан, шоир ҳунарманд оилада туғилган деган фикрни тахмин қилиш мумкин. Саккокий XIV асрнинг иккинчи ярмида ёки XIV асрнинг охири чорагида туғилганини эса ҳикрий 810 (1407—08) йилда Амир Темурнинг набираси Халил Султонга бағишлаган қасидасидаги:

Гарихқа саккиз юз доғи ўн эрдю қадр ахшоми,
Бир ой туғулди дунёда ким мамлакатда хон эрур.—

мисрасидан тахминан билиб олиш мумкин. Чунки шоир бу қасида-сини анча ижодий тажрибага эга бўлгандан кейин, тахминан 30 ёшларида ёзган бўлиши керак.

Саккокий ижодининг гуллаган даври Улуғбек ҳукмронлик қилган даврларга (1409—1449) тўғри келади. Тарихдан маълумки, буюк мунажжим ва етук давлат арбоби Мирзо Улуғбек маърифатпарвар подшоҳ бўлиш билан бирга илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлининг ҳомийси ҳам эди. Ана шу фикрдан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, Саккокий Улуғбекдан паноҳ топган алломалар сирасига кириб, унинг ижодий фаолияти одил подшоҳ билан боғлиқдир. Саккокий ўз ҳомийсига атаб қасида битади ва унда Улуғбекни кўкларга кўтариб мақтайди ва унинг душманларига қарши ўз сўзлари билан зарба беради. Шоир Улуғбекка баҳо берад экан, шундай маърифатпарвар подшоҳ билан замондош бўлганидан фахр ҳиссини тунди ва:

Фалак йиллар керак сайр этсаю келтирса илқиға,
Менингдек шоири турку сенингдек шоҳи довоғи,—

деган мисраларни дарж этади.

Саккокий ўз девонига Мирзо Улуғбек, Халил Султондан ташқари, Хожо Муҳаммад Порсога, Арслонхожа тархонга ҳам қасидалар битган. Бу қасидалардан ташқари девонга бир қатор лирик мизоллар ҳам киритилганки, бу ғазалларнинг кўпчилиги бизгача етиб келмаган. Саккокийнинг ўзи тузган девонининг бир неча қўлёзма нусхалари маълум бўлсада, бу нусхаларнинг бирортаси ҳам тўла ва мукамал нусха эмас. Жумладан, Лондонда, Британия музейида девоннинг тахминан XVI аср ўрталарида кўчирилган бир нусхаси ва Тошкентда, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида

1937 йилда Шоислом исмли котиб томонидан қайсидир манбадан кўчирилган нусхаси сақланади.

Саккокий XV аср ўрталарида вафот этганлигини Навоийнинг Самарқандда бўлган йилларида (1465—1469) Саккокий мухлислари билан учрашгани ва суҳбатлашгани билан изоҳлаш мумкин. Нимагаки, Саккокий бу даврда ҳаёт бўлмаган, агар ҳаёт бўлганида Навоий унинг ўзи билан учрашган бўларди.

Саккокийнинг қасидачилик борасидаги маҳоратини назарга тутадиган бўлсак, шак-шубҳасиз, уни ўзбек қасидачилигининг асосчиси десак янглишмаган бўламиз. У улуг шоир Лутфий билан беллаша оладиган шоир даражасида бўлган. Бу ҳақда Алишер Навоий «Хутбаи давовин» асарида шундай жумлаларни келтиради: «Уйғур иборати ғусохосиндин ва туркий алфозининг булагосиндин Мавлоно Саккокий ҳам Лутфийларким, бирининг пири аётининг иштихори Туркистонда беғоят ва бирининг латиף ғазалиётининг иштихори Ироқ ва Хуросонда бенихоятдурр ва девонлари мавжуд бўлғай». Бундан кўринадики, Саккокий Туркистон, яъни Мовароуннаҳрда ўз ижоди билан жула обрўга эга бўлганки, унинг гўзал қасидалари, севгини васф этувчи бетаквоп ғазаллари Самарқанд илм аҳлининг кўнглидан мустаҳкам жой олган.

Саккокий лирикасининг асосий тематикаси кўпгина шоирларникидек асосан севги-муҳаббатни парафлашдан иборат. У инсонни инсонга бўлган муҳаббатини кўйларқан, севгини ҳаётга, унинг завқ-шавқи, табиат манзараси ва инсоний эзгу хислатларга бўлган меҳр-муҳаббат билан узвий ҳолатда тарафнам этди. У ўз шеърларининг маъно ва шаклига катта эътибор берган. Саккокий ўз ғазалларида замондошлари каби ажойиб сўз ўйинларидан усталик билан фойдаланади. Тасвирланаётган маъшуқанинг ғамзасини таърифлар экан:

Қочонким ғамзаси қўзлаб ўқин қирчики кезлоса,
Қора қошларидан пайдо бўлур ушшоқнинг ёси,—

дейди.

Саккокий ғазалларида келтирилган кўпгина бадиий тасвирлар ва ўхшашмаларни Алишер Навоий, Бобур ва бошқа шоирларнинг ғазалларида ҳам учратиш мумкин.

Саккокий фақат лирик шеърлар ёзиш билан чекланиб қолмай, юкорида айтганимиздек, гўзал қасидалар ёзди ва бу қасидалар у яшаган ва ижод этган даврдаги ижтимоий ҳаёт билан ҳамбарчас боғланиб кетган.

Саккокий Улуғбекка атаб ёзган қасидасидаги яна бир мисрага эътиборни қаратсак, фойдадан холи бўлмас:

«Райят қўй эрур, Султон анга чўпон ё бўри,
Бўри ўлгаю қўй тинғай, чу Мусотек шубон келди»,

— деб ёзади.

Бу билан Саккокий ўша даврдаги ҳукмдорлар ҳақида фикр юритгани ва адолатли ҳукмдорларни чўпонга, адолатсиз ҳукмдорларни бўрига ўхшатади.

Улуғбек давлат тепасига келиши воқеасини шоир қуйидагича ифодалайди:

Жаҳондин кетги ташвишу мабодойи амон келди,
Халойиқ айш этинг бу кун, сурури жовидон келди.
Тан эрди бу улус барча, анингтеқ жони бор ё йўқ.
Биҳамдильлоҳ, ўғон фазли била ул танга жон келди.

Улуғбекка бағишлаб ёзилган қасидада халқ, улус, раият, омонлик, сурур, адолат сўзлари кўп учрайди. Бундан кўриниб турибдики, замонасининг илгор фикрли кишиси сифатида буюк шоир Саккокий халқ аҳволини ўйлаган ҳолда, Улуғбекдек маърифатли ҳукмдорни давлат тепасига келиши халқ учун яхши иш бўлгани билан мамнун эканлигини изҳор этган.

Шундай қилиб, ҳазрат Алишер Навоий айтганларидек Мавлоно Саккокий ажойиб лирик шеърлар ва бетакрор қасидалар ижод этган ва ўзбек классик адабиётининг равнақ топиб, гуллаб яшашини маълум ҳисса қўшган буюк шоирлардан бири сифатида тарихда муҳрланди.

ЛУТФИЙ

(1366—1465)

Мавлоно Лутфий XIV—XV асрлардаги ўзбек мумтоз адабиётининг атоқли намоянчаси бўлиб, ўзининг ўзбек ва форс-тожик тилларидаги асарлари билан Шаарда катта шўхрат қозongan сўз санъаткоридир. Шоирнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида замонашлари Таълатиқох Самарқандий, Шамсиддин Сомий, Хондамир, Абдулла Қобулий каби тазкиранивисларнинг асарларида муҳим кайд ва мулоҳазалар учрайди. Хусусан, Лутфийни яқиндан билган, у билан устоз ва шоғирлик рутбаси билан боғланган Алишер Навоий асарларида келтирилган маълумотлар фоят қимматлидир.

Шарк адабиёти тарихида Лутфий тахаллуси билан асарлар яратган ижодкорлар кўпгина бўлиб, «Қомус ул-аълам» асарида улардан айримлари санаб ўтилган. Алишер Навоий ва Абдурахмон Жомий билан яқин мулоқотда бўлиб, ўзининг асарлари билан Хуросон ва Мочароуинаҳр адабий муҳитида чуқур из қолдирган Мавлоно Лутфий «Малик ал-калом», яъни «Сўз подшоиси» (Алишер Навоий) ушвони билан шўхрат қозонди.

Лутфуллоҳ Лутфий Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» асарида гувоҳлик беришгача, 99 йил умр кўрган. Шоирнинг замонида оид манбалардаги маълумотлар асосида унинг таваллуд санаси 1366 йил деб кўрсатилган. Лутфий бошланғич таҳсилдан кейин

мадрасаларда ўз даврининг дунёвий ва шарият билимларини чуқур ўрганади. Сўнгра эса тасаввуф бобида малака ҳосил қилишга киришади. Бу ҳақда Алишер Навоий қуйидагиларни қайд этади: «Мавлоно йигитлигида улуми зоҳирийни такмил қилгондин сўнгра Мавлоно Шиҳобиддин Хиёбоний қошида сўфия тариқатида ҳам сулук қилгондур». Шиҳобиддин Хиёбоний ўз даврининг кўзга кўринган матасаввуф шайхларидан бўлиб, унинг «Қуръони карим»га ёзган шарҳлари ҳам мавжуд эди. Лутфий ана шу алломадан тасаввуф таълимини олиб, кенг ва чуқур билим соҳиби бўлиб етишди. Лутфий асарларидан шу нарса маълум бўладики, у Абу Али ибн Синонинг «Қонун» ва «Аш-Шифо» асарларини чуқур ўзлаштирган.

Лутфийнинг ёшлик йиллариданоқ адабиётга бўлган катта қизиқиши алоҳида кўзга ташланиб турар эди. Бўлажак шоир ўзигача бўлган туркий тилдаги адабиёт билан бир қаторда форс ва араб адабиётларини ҳам кунт билан ўрганади. Унинг Ҳофиз, Камол Хўжандий ва Насимий меросларига рағбати айниқса катта эди. Амир Темур давридан бошлаб Хуросон ва Мовароуннаҳрда рўй берган сиёсий марказлашув самараси ўлароқ шаклланган адабий муҳит Лутфийни ҳам ўз майдонига тортди. Унинг ғазаллари оғизга тушиб, мушоира кечаларида ўқиладиган, адабий суҳбатларнинг эса мавзуга айланди. Оддийгина ҳаёт тарзига ўрганган, дарвишларга хос хокисорлик билан мўътабарлик касб этган бу шоирнинг шеърлари чуқур фикрларни содда сўзлар ёрдамида юқори бадий бўёқларда ифодалай олиши билан ажралиб турар ва шеърлари шу жиҳати билан Навоий ва Ҷомий каби адабиёт ҳомийларининг диққат-эътиборини қозонган эди.

Мавлоно Лутфийдан бизгача салмоқлигина адабий мерос етиб келган бўлиб, унинг катта қисмини лирик асарлар ташкил қилади. Лутфийнинг лирикадаги серқирра ижоди ҳақида Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис» асарида қуйидагиларни ёзади: «Мавлоно Лутфий ўз замонасининг «Маликул-калом»и эрди. Туркий ва форсийда беназир эрди, аммо туркийда шуҳрати кўпроқ эрди ва туркча девони машҳур». Шоирнинг форсий тилдаги асарларини тўплаб девон тузгани бизга маълум бўлмаса-да, унинг бу тилда ҳам катта маҳорат билан ижод қилганлигини замондошлари муносиб баҳолаган эдилар.

Лутфийнинг адабий мероси орасида дostonлар алоҳида ўрин эгаллайди. Шулардан бири 1411 йилда яратилган «Гул ва Наврўз» дostonидир.

Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис»да Лутфийнинг бизгача етиб келмаган «Зафарнома» деб номлаган дostonи тўғрисида шoҳидлик беради ва ёзади: «Мавлононинг «Зафарнома» таржимасида ўн минг байтдан ортиқроқ маснавийси бор. Баёзга ёсмоғони учун шуҳрат тутмади». Лутфий ижодининг тадқиқотчилари юқорида қаламга олинаётган «Зафарнома» таржимасининг манбаи Шарафиддин Али Яздийнинг форс тилида яратилган Амир Темур ҳаётига оид «Зафарнома» асари эканлигини қайд этадилар. Шундай экан, Лутфий ўз даврида авлодлар учун гоят аҳамиятли бўлган бир мавзуга

қў урган ва Али Яздийнинг тарих ва хотира услубида ёзилган асарининг туркий тилдаги поэтик намунасини яратган. Профессор П. Д. Бертельс, шоир бу маснавийни Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си услубидаги қаҳрамонлик асари сифатида режалаштирган бўлиши керак деб айтади. Лекин қандайдир сабабларга кўра шоир уни оққа кўчирмаган. Навоий ҳам уни «оққа кўчирмагани («баёзга ёзмоғони кўчи») учун пухрат тутмади» деб айтади.

Шарқ маданияти тарихига оид манбаларда Лутфийнинг ахлоқ-аълоб мавзуида «Машқун ул-ҳақойиқ» номи билан ҳам асар яратганлиги эсланади. Хўтанлик Мулла Исматуллоанинг «Тарихи мусиқини» асарида Лутфийнинг мусиқа тарихи билан ҳам шугулланганлиги, куйлар басталаганлиги қайд этилади. Қарийб юз йил умр кўрган даҳо шоирнинг ижод қамрови ҳам ранг-баранг бўлганлиги, ҳусусан, бадий адабиёт соҳасида кўп ишларга улгурганлиги шубҳасиздир.

Лутфийнинг она тилидаги лирик асарларидан иборат девони ўз доирисидаёқ Хуросон ва Мовароуннаҳрдан ташқари туркий тилда бўлган шувчи кўпгина ўлкаларга ҳам кириб борган эди. Кейинги асарларда бу ҳудуд янада кенгайиб борди. Шоир девонининг Республикамиздан ташқари кўпгина мамлакатлар кутубхона хазиналарида сақланаётган қўлёзмалари шундан далолат беради. Республикамизда Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти, шуни шундек Қўлёзмалар институти фондларида Лутфий девонининг ўн икки модир нусхалари сақланади. Ушбу манбалар девоннинг Лондон ва Париж нусхалари билан қиёсий-танқидий ўрганилиб, шоирнинг қатор «Сайланма» нашрлари яратилди. 1987 йилда Ф. Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриётида чоп этилган Лутфийнинг «Сенсан севарим» номли тўплами сўнгги ўн йилликда нашр этилган девонидир.

Девон Шарқ шеърятининг етакчи жанрларидан бўлган газал, рубоий, туюқ, қитъа ва фардларни ўз ичига олади. У одатдагидек, ҳамд ва наът шеърлари билан бошланади. Девоннинг деярли кўп нусхаларида Шоҳрух Мирзо номига ёзилган қасидага кўзимиз тушиди. Айрим нусхаларда эса Темурий шаҳзодалар: Бойсунғур Мирзо, Искандар Мирзо номига бағишланган қасидалар ҳам учрайди.

Лутфий девонидан ўрин олган лирик асарларнинг етакчи темаси — ишқдир. Шу ишқ инсоннинг зоҳирий ва ботиний оламини ойна бўлиб акс эттиради. Биз бу асарларда ишқнинг дунёвий талқинларини ҳам юксак санъат билан акс эттирилганлигини кузатамиз. Навоий ўзининг «Маноқиб Паҳлавон Муҳаммад» асарида Лутфийни «зоҳир аҳли шуароси», яъни дунёвий мавзулар талқинида маҳорат кўрсатган шоир сифатида алоҳида характерлайди. Шоир лирикасида анча кенг ўрин тутган дунёвий мавзулар, айни пайтда, диний-тасаввуфий мавзулар билан уйғунлашиб, бири-бирини тўлдириб келади. Шу тарзда улар мажоз ва ҳақиқат бирлигини ташиқил қилади.

Аллоҳ ўзи яратган мавжудот ва махлуқотлар орасида инсонни

энг муътабар поғонага кўтарди. Унга ўз нурини берди. Инсон шунинг учун ҳам азиэдир. У хусн бобида ҳам «мазҳари сунъи илоҳ дир». Одам шу кадар буюк моҳиятки; Аллоҳ унинг юзида ўз аъсиби кўради. Лутфийнинг қуйидаги байтида шу мазмунга ишора қилувчи теран бир фикр ўзининг гўзал бадийий ифодасини топган:

Улки хусн этти баҳона элни пайдо қилгали,
Кўзгудек қилди сени ўзини пайдо қилгали.

Шоир асарлари унинг ўша даврда кенг тарқалган тасаввуф ғоялари таъсирида бўлганлигидан далолат беради. Аллоҳ дунёни мукамал гўзаллик тимсоли сифатида яратган, шу гўзаллик оғушидаги одамнинг борликли идрок этиш туйғуси, муҳаббат ҳисларининг устиворлиги, атрофни ўраб турган жамоат ва паботот олами билан алоқасини энг гўзал фазилатлари сифатида кашф этган. Лекин ҳаётда ҳамма нарса муваққат, у узлуксиз ҳаракатда. Табиат фасллари ваби олам умрининг фасллари бир-бири билан алмашиниб туради. Шунга кўра ҳам Лутфийнинг фасллари марказида турган лирик қахрамон ҳаётининг Аллоҳ нибом этган барча гўзалликларидан, исъоматларидан баҳраманлик туйғуси билан яшайди. «Барчани бирла кечса керак ушбу умри фони», деб хитоб қилади. Шоир лирик қахрамонини навбахор келиши билан чаманларнинг гуркираб кетиши, гул фаслининг таровати мафтун этади. У шу чаманда «сарвикад гули хандони»ни излайди.

Ёз бўлди, керак ул бути айёр топилса,
Барча топилур, бизга керак ёр топилса.

Мен кезгучи қулнунг турурин сиз не сўрарсиз!
Истанг мени ул ердаки, дилдор топилса.

Шоир лирикасида ҳаёт завқлари, табиат гўзалликларидан баҳраманд бўлиш, шодлик ва тарона оҳанглари билан бир қаторда инсон қадрияти ва унинг орзу-умилларини оёқ ости қилувчи «кажрафтор чарх», «сергина фалак», «жаҳолатпеша одамлар»дан озурдахоллик кайфиятлари ҳам юз кўрсатади. Бундай тасвирларда шоир ўзини ўраб турган ҳаётга ҳар жиҳатдан яқинлашиб боради.

Лутфийнинг ҳамisha яхшиликка умидвор бўлган ошиқ нидоларини ўз ичига олган шоҳ байтларидан бирида қуйидаги талқинга кўзимиз тушади:

Йўқ турур ёлғуз бу Лутфий жонига жаври рақиб,
Қайда бир доно дурур ул жаври нодон тортадур.

Лутфийнинг ўзига хос катта маҳорати ҳам дастлаб, бир томондан қаламга олинаётган барча мавзуларни қулай очиб берадиган поэтик образлар воситасида тасвирлаш билан китобхонлар қалбига йўл топишидадир. Услуб соддалиги, ифодаларнинг халқоналиги, шеър

ёзининг кўпинча халқ қўшиқларига яқинлиги Лутфий лирикасининг муваффақиятини таъмин этган иккинчи муҳим омилдир.

Лутфий ғазаллари арузнинг ранг-баранг тармоқларида ёзилган ва улар аксар ҳолларда ҳажм жиҳатидон жуда ихчамдир. У ўз ғазалларида арузнинг халқ қўшиқларига яқин турган оҳангдор, ўйноқ ушловларини танлайди. Лутфий шеърларида халқ урф-одатлари, маросим лавҳаларини тез-тез учратиш мумкин. Лутфий ўз лирикасини халқнинг жонли сўзлашув тилидаги эркалаш, эпатиш, қарғиш, ветаҳзо, кочириқ ибораларидан маҳорат билан фойдаланади. Маъшукнинг жабру ситамларидан кўнгли озурда бўлган ошиқ ич-ичидан зорланиб айтади:

Лутфийни ким қарғади: «Ё раб, балоға учра!» деб
Ким, сенингтеқ тош бағирлиқ дилрабоға учради.

Лутфийнинг назмийтада халқ мақолларидан истифода этиш бобидаги санъаткорлиги айниқса юксакдир. Унинг рубоий, қитъа, туюқ ва фардларида киши рухий оламининг ранг-баранг лаҳзалари, ахлоқ-одоб мавзуларининг талқинлари асосий ўрин тутади.

Шоирнинг тўртликлари ҳақида сўз борар экан, унинг туюқлари алоҳида диққатга сазовор. Кўироқ туркий тилдаги шеъриятта таваққили тажниси (зулмаъниайн) сўзлар воситасида туюқ яратиш амалияти Лутфий шеъриятида ёрқин ифодаланган деб айтиш мумкин. Унинг девонидан ўрин олган кўллаб туюқлардаги нафис маъно таълимишлари китобхонни она тилининг бой имкониятлари қатламларига олиб киради, уни хаёлга тортиб, эстетик завқ беради.

Мен сенинг илқингин, эй дил, бандамен,
Ваҳ, қачон етқайман ул дилбанда мен,
Бевафоларға мени қилдинг асир,
Сен мапга султонсан, эй дил, бандамен.

Ушбу туюқда уч марта гоҳ қўшилиб, гоҳ алоҳида ёзилгани холди такрорланиб келаётган «дилбандамен» сўзи мисралардаги ўринларига кўра уч маънони келтириб чиқармоқда: 1) Эй дил (кўнгил), мен сенинг дастингдан қўл-оёғи боғланганман (бандамен); 2) Фарқим шуки, у маъшуқа (дилбанд)га қачон етар эканмен; 3) Эй кўнгил (дил), сен мени вафосизларга асир қилиб қўйдинг. Бунга менинг бўйсуниб юришдан бошқа иложим йўқ. Чунки сен менга подшоҳсан, мен эса, сенга баъда — (қарам) дирман.

Алишер Навоий ўзининг «Мажолис ун-нафоис» асарида Лутфийнинг туркий тилдаги шеъриятда бўлгани каби форсий ижодда ҳам «беназир эрди» деб ёзади. Лутфий, хусусан, форсий қасидааниселикда ўз замонаси ижодкорларининг эътиборини қозонган эди. Навоий ёзади: «Мавлоно Лутфий форсийда қасидагўй устодлардин кўпининг мушқул шеърларига жавоб айтибдур ва яхши айтибдур». Навоий томонидан «Мажолис ун-нафоис»да қайд этилган бир неча нарчаларнинг ўзи Лутфийнинг бу соҳадаги салоҳиятини кўрсатиб

беради. Навоийнинг қайд этишича, умри охирлашиб бораётган Лутфийнинг:

Эй зи зулфи шаб мисолат сояшарвар офтоб.
Шоми зулфатро ба жои моҳ дарбар офтоб.

(Сенинг тун каби сочингдан қуёш сояда парвариш тонадиган бўлди, Сочингдан таралган шом қоралигини ой ўрнига қуёш кўтармоқда) матлали ғазалига замондош ижодкорлар қўнлаб жавоб ёзганлар. Лекин уларнинг ҳеч бири Лутфий даражасида шеър айтолмаганлар.

Лутфийнинг Абдурахмон Жомийга ихлоси катта эди. У Жомийга «Сухан» радифли қасида ҳам бағишлаган. Умри охирида бошланғич байтинигина ёзишга улгурган «Афгад» радифли ғазалини тугаллаб ўз девонига киритишини Абдурахмон Жомийга васият қилган. Жомий кекса шоирнинг бу васиятини адо этган, бугунгача Жомий девонида яшаб келаётган «Афгад» радифли ғазал икки буюк сўз санъаткорининг ижодий ҳамкорлигидан ёдгорлик сифатида қадрлидир.

Лутфийнинг форсий назмиётидаги мислсиз санъаткорлигини кейинги асрларда яшаган тазкиранавислар ҳам қайд этадилар. Акбаршоҳ замонида яшаган Абдулла Кобулий ўзининг «Тазкират-ут-таворих» асарида Лутфий мероси ҳақида сўз очиб, «дар форси шеъри зебо ва қасидаи ғарро дорад» («форсийда гўзал шеърлари ва порлоқ қасидалари бор»), деб айтади.

Лутфий ўз даври адабий ҳаётида устоз сифатида катта мавқега эга эди. Кексайиб бораётган шоирнинг уйи кўпинча шогирдлар билан гавжум бўларди. Унинг яқин шогирдларидан бири Алишер Навоий эди. Навоий ўз устози ҳақида гапирганда икки ўртадаги яқин инсоний муносабатларни ички бир ифтихор билан тилга олади. Навоий Лутфийдан назмиётнинг сирру синоатлари бобида кўп нарсани ўрганди. Устоз шеъриятига бўлган катта эътиқод билан унинг «Лайлатул меърожнинг шарҳи сочи тобиндадур», «Кўкдадур ҳар дам фиғоним кўргали сен моҳни», «Эй сочинг шайдо кўнгулларнинг саводи аъзами» мисралари билан бошланувчи ғазалларига мухаммаслар боғлади. Унинг устозни «Эй жамолинг лаҳзолу бебадал ҳуснунг жамил», «Эй қадинг тўбийи жаннат ҳадди гулгун устина» муқаддимасига эга ғазалларига мусаддаслари ҳам мавжуд. Шунинг алоҳида таъкидлаш керакки, Навоий ўзигача ва ўзига замондош бўлиб яшаган туркийтўй шоирлардан фақат Лутфий ғазалларигагина мухаммас ва мусаддаслар бағишлаган.

Лутфий 1465 йилда ўз манзилгоҳи бўлган Деҳқанорда вафот этган. Навоийнинг хабар беришича, Мавлононинг қабри ҳам ўша ердадир.

Кейинги асрларда Лутфий маҳоратининг таъсир доираси тобора кенгайиб борди. Фузулийнинг Лутфий ғазалларига қўнлаб назиралари, қатор мухаммаслари маълум. Машраб Лутфийнинг «хоҳ инон, хоҳ инонма» радифли ғазалининг матлайдан тазмин йўли билан фойдаланиб, бутун бошли янги бир ғазал яратган.

Лутфий ғазалларига мухаммаслар бағишлаш Мунис, Оғаҳий, Ёшиқ ва Амирий ижодларида ҳам учрайди. Шу йўналишда бизга ёмондош бўлиб яшаган Чархийнинг ҳам манзур мухаммаслари бор. Шоир ғазаллари мақом ва халқ куйлари билан ижро этилади. Уларга муосир бастакорларимиз ҳам куйлар ёзганлар. Лутфий девони ва ундан сайланмалар ўзимизда бир неча бор, сўнг Туркия ва Шарқий Туркистонда ҳам чош этилган. Шоир ғазалларининг рус ва бошқа тилларга таржима қилингани маълум. Лутфийнинг бой бадий мероси адабиётшунос олимларимиз томонидан кенг ўрганилиб келинмоқда, у ҳақда қатор тадқиқотлар яратилди. Бу ўринда дастлаб Заки Валидий, Е. Э. Бертельс, Ҳоди Зариф, А. Ҳайитметов, Э. Рустамов, шунингдек, Ё. Исҳоқов, Ҳ. Расулов ва Ш. Аҳмадхўжаев каби олимларнинг тадқиқотларини кўрсатиб ўтиш мумкин.

Республикамызда шоир номи билан аталган кўча, мактаб ва кутубхоналар унинг хотирасига абадийлик бахш этиб келмоқда.

АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ

(1414—1492)

Амир Темур асос солган Темурийлар салтанати даврида Мовароуннаҳр ва Ҳуросонда бадий адабиёт ҳам янги босқичга кўтарилди. Шу даврда форс-тожик адабиёти ўзининг янги ривожланиш юзасига эришган бўлса, ўзбек адабиёти ҳам Алишер Навоий, Мавлоно Лутфий, Дурбек, Ҳофиз Хоразмий, Атоий, Саккокий, Гидоий, Саййид Қосимий, Яқиний ижодлари мисолида ўз тараққиётининг энг юксак босқичига кўтарилди. Абдураҳмон Жомийнинг «Ҳафт авранг», Алишер Навоийнинг «Ҳамса», «Ҳазойин ул-маони» асарлари шу давр адабиётининг шоҳ асарлари эди. Жомий етти достовдан иборат тўпламига «Ҳафт авранг» («Етти тахт») деб ном қўяр экан, «Темурийлар сулоласидан етти шоҳ (Амир Темур, Халил Султон, Шоҳрух, Улуғбек, Абулқосим Бобур, Абу Саид, Мирзо Ҳусайн Бойқаро)ни кўзда тутган бўлса, Навоий ўз «Ҳамса»сини яхлит ҳолда Ҳусайн Бойқарога бағишлаган ва бу билан ҳар икки муаллиф ҳам шу давр ҳукмдорларига ўзларининг маълум маънода миннатдорликларини намоён этган эдилар.

Темурийлар давридаги адабий ҳаётнинг ўзига хос хусусиятларидан бири адабий жараённинг ягоналиги, унда туркий тилда ижод қилувчиларнинг ҳам, форсий тилда қалам тебратувчиларнинг ҳам баробар ва фаол қатнаша олгани эди. Буни биз Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида яққол кўрамиз. Унда ижодкорлар тил хусусиятларига қараб бир-биридан ажратилмаган. Ҳусайн Бойқаро ҳукмдорлиги давридаги адабий ҳаётга тўхталар экан, Заҳириддин Муҳаммад Бобур «Бобурнома»да: «Шуародин бу жамънинг саромад ва сардафтари Мавлоно Абдураҳмон Жомий

эди», — деб ёзади.¹ Бинобарин, фақат форсий адабиётнинг эмас, шу даврдаги ўзбек адабиётининг гуллаб-яшнашида ҳам Абдурахмон Жомийнинг роли жуда катта бўлган.

Абдурахмон Жомий Шоҳрух ҳукмдорлиги даврида — 1414 йил 7 ноябрда Нишопур яқинидаги Жом шаҳрида, руҳоний оиласида дунёга келди. Жомийнинг ота-боболари асли Дангдун бўлиб, Жомда туриб қолишган. Бобоси Мавлоно Муҳаммад ва отаси Низомиддин Аҳмад сингари ёш Абдурахмон ҳам қўлига қалам олиб, шеър ёза бошлаган вақтдан бошлаб ўз таваллуд топган шаҳри номини ўзига адабий тахаллус қилиб олган (Баъзи олимларнинг фикрича, «Жом» сўзи «идин» маъносида тасаввуфий тушунчани ҳам билдиради. Шарқдаги адабий анъанага кўра адабий тахаллус кўп маъноли бўлиши маъқул кўрилган). У асосий умрини Ҳиротда ўтказди ва шу ерда машҳур шоир ва мутафаккир бўлиб етишди. Болалик чоғидаёқ Жомий зеҳнининг ўткирлиги билан ажралиб турган. Бошлангич маълумотни у отасидан олган. Оиланинг Ҳиротга кўчиши, отасининг бу ерда шайх ул-ислом мансабига тайинланиши Жомий ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ҳиротда унинг ўқишига Хожа Алоуддин Али Самарқандий, Шаҳобиддин Муҳаммад Жожармий каби машҳур муаллифлар ўз ҳиссаларини қўшдилар. Натижада у араб тили, илоҳиёт, тасаввуф, шеър қондалари, адабиёт тарихи ва бошқа фанларнинг асосларини жуда эрта ва пухта ўзлаштира бошлади.

Жомий турли фанлар бўйича ўз таҳсилини Самарқандда ниҳоятсига етказишни ихтиёр қилар экан, у Улурбек мадрасасида Улурбек, Қозизода Румий, Али Қўшчи каби алломаларнинг маърузаларини эшитиш парафига муяссар бўлди. У фикҳшунос олим, араб тили, «Кўрбон», ҳадислар бўйича атоқли мутахассис Фазлуллоҳ Абуллайсдан ҳам кўп дарс олди. Ҳиротда Жомий тасаввуф йўлига киришни, ўз билим ва фаолиятини шу йўлга, қолаверса ижодга, илм-фанга бағишлашни афзал кўради.

Ёш Жомий Шайх Саъдиддин Қошғарий билан яқинлашиб, унга қўл беради ва тез орада унинг ҳурматини қозонади. Жомий пирининг қизига уйланади. Саъдиддин Қошғарий тасаввуфда Муҳаммад Нақшбанд сулукига мансуб эди.

1469 йили Султон Ҳусайн Бойқаро Ҳирот тахтига ўлтиради. Орадан кўп вақт ўтмай, 1476/77 йиллар орасида у ўз дўсти ва вазир Алишер Навоий билан Жомийни ўзига пир ва устоз деб танийди. Бу Жомий ҳаёти ва фаолиятида катта воқеа бўлди.

Жомий кундалик ҳаётда оддий, дарвишона яшаса ҳам, бироқ шоҳ ва унга алоқадор кишиларнинг, ҳатто уни асарлари орқали таниган бошқа мамлакат подшоҳларининг унга муруввати катта эди. Шунинг учун у ўзига тушган даромадлар ҳисобига бир қанча бинойи хайриялар, шу жумладан Ҳиротда икки мадраса ва хонақоҳ, туғилган шаҳари — Жомда бир масжид қуриш имконига эга бўлган.

¹ «Бобурнома», Тошкент, 1960, 241-саҳифа.

нинг Шамсиддин Муҳаммад исмли укаси бўлиб, у катта табиб, шифо ва созанда бўлиб етишгани маълум.

XV асрнинг иккинчи ярмидаги ижтимоий-сиёсий, илмий-маданий ва адабий ҳаётда юз берган ибратли ҳодисалардан бири Навоий — Жомий мuposабатларидир. Бу икки буюк зот ижод соҳасида халқпарварлик ва инсонпарварлик мавқеида туриш билан бирга халқ, миллат шиларида инсоф ва адолатни ёқлар эдилар. Жомийнинг «Нафаҳот ул-унс», «Луғжжат ул-асрор», «Ашшат ул-ламаот», «Рисолаи мусиқий», «Рисолаи муаммо» каби бир қанча асарлари Навоийнинг маслаҳати ва илтимоси билан ёзилган. Жомий ўз лирик шеърларини йиғиб, девон тузмоқчи бўлганда, Навоий маслаҳати билан учта девон тузади ва бу девонларнинг биринчисига «Фотиҳат уш-шабоб», иккинчисига «Воситат ул-иқд», учинчисига «Хотимат ул-ҳаёт» деб ном қўяди.

1480 йилдан 1485 йилнинг охирига қадар Жомий ўзнинг буюк «Ҳафт авранг»и таркибига кирган дostonларини яратиб устида иш олиб борди. Шарқ адабиётидаги хамсачилик анъаналари асосида ёзилган бу dostonлардан «Силсилат уз-заҳаб», «Тухфат ул-аҳрор», «Сухбат ул-аброр» ғоявий тематик жиҳатдан фалсафий-ахлоқий йуналишда, жанр эътибори билан панднома типига бўлиб, ўз даврининг энг долзарб масалаларига бағишланган эди. «Юсуф ва Зулайҳо», «Лайли ва Мажнун», «Саламон ва Абсол», «Хирадномаи Невандарий» dostonларида эса шоир анъанавий сюжетларнинг янги талқинларини берди.

Жомий бир неча маротаба ҳаж қилган, ҳаж сафари давомида Нишопур, Бастом, Домғон, Қазвин, Ҳамадон, Қарбало, Бағдод, Дамашқ, Ҳалаб, Табриз каби шаҳарларни кўрган, бу шаҳарларда юксак иззат-ҳурматга сазовор бўлган. Унинг шахсий мактубларининг маълум бўлишича, у яқин дўсти Хожа Аҳрор таклифи билан Тонкентда ҳам бўлган ва улуғ мазоротларни зиёрат қилган.

Абдурахмон Жомий 1492 йили шамоллаш патижасида хасталаниб, 78 ёшида ҳаёт билан видолашган. Унинг дафни маросимини Навоий бошқариб, подшоҳ Хусайн Бойқаро эса мамлакатда бир йил мотам эълон қилди. Унга атаб кўпгина шоирлар, шу жумладан Навоий ҳам, қайғули марсиялар битишди. Навоий марсиясида Жомий вафотининг тарихи «Кашфи асрори илоҳ» («Илоҳий сирлар кашфи») деган сўзлардан (ҳижрий 898, мелодий 1492 йил) чиқарилган эди.

Абдурахмон Жомий ғоят сермахсул ижодкор бўлиб, ундан бизга адабиётнинг турли жанрларига, фан ва санъатнинг ранг-баранг соҳаларига оид бой мерос қолган. Жомий асарлари ўз давридаёқ Хуросон ва Мовароуннаҳр доирасидагина эмас, бошқа мамлакатларга ҳам кенг тарқалган эди. Баъзан қўшни мамлакат подшоҳлари, масалан, Султон Яъқуб унинг асарларини сўраб махсус элчилар юборган. Унинг асарлари ўз даврида ва ундан кейин ҳам кўп қўлёзма нусхаларда кўчирилган. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, Қўлёзмалар институти фондларида Жомий асар-

ларининг XV—XVI асрларда кўчирилган ўнлаб қўлёзмаларини учратиш мумкин.¹ Бундай қўлёзмалар Русия, Афғонистон, Эрон ва Оврупо мамлакатларидаги бошқа қўлёзма фондларида ҳам учрайди. Таниқли шарқшунос Е. Э. Бертельс «Жомий» монографиясида шоир асарларининг Тошкент куллиёти (ЎзР ФА Беруний номидаги Шарқшунослик институти, Қўлёзма инв. № 2122) асосида 52 асарининг номини келтиради.

Жомий асарларининг бир қисми диний ва фалсафий мазмунга эга бўлиб, уларда шоир Ислоом дини ва Шарқ фалсафасининг бир қатор масалаларини ўз қарашича талқин қилади, тасаввуфнинг XV асрдаги энг йирик арбоби сифатида ўз фикр-мулоҳазаларини баён этади. Бунга унинг «Нақши фусус» («Маънолар нақши»), «Шавоҳиди нубувва» («Пайғамбарликка далиллар»), «Шарҳи қасидаи «Тоия» («Радифда «то» ҳарфидан фойдаланиб ёзилган қасида шарҳи»), «Нақди нусус» («Матни танқид»), «Шарҳи қасидаи «Хамрия» («Хамрия» қасидаси шарҳи»), «Нақшбандий таълимоти ҳақида рисола», «Воҳид» атамаси ҳақида рисола», «Зикр шартлари ҳақида рисола», «Ҳаж қилиш йўллари ҳақида рисола», «Ашиот ул-ламаот» каби бир қанча асарларини шу гуруҳга киритиш мумкин.

Жомий ўзининг мутасаввуфлик фаолиятида Баҳовуддин Нақшбанд тоғларини шу сулуқнинг иккинчи бир йирик намояндаси — Хожа Аҳрор Валий билан яқин муносабатларда бўлган ҳолда янада ривожлантирди. Расман у ўзини кундалик ҳаётда «Маломатия» тариқатига мансуб деб ҳисобласа-да, асарларида улуг Нақшбандга ихлоси чексиз эди. У ўзининг «Лужжат ул-асрор» қасидасида сўфий хулқ-ахлоқи, инсон тарбияси ҳақида гап борганда таъмагирликни қоралаб, қаноатли кишиларнинг олийжанобликларини, уларнинг маънавий жиҳатдан подшоҳ ва вазирлардан ҳам устун эканликларини мадҳ этиб, қуйидаги сатрларни битган эди:

Томеъон аз баҳри туъма пеши ҳар хас сар ниҳад,
Қонеъонро ханда бар шоҳу вазири кишвар аст.

Мазмуни:

Таъмагирлар бир луқма учун бошини хасга қўйишга тайёр,
Қаноатлилар эса мамлакат шоҳи ва вазири
устидан ҳам кула олади.

Шоир фикрича, инсон ҳалол ва пок яшаши, бунинг учун эса у бир касбга эга бўлиши, ўз меҳнати ҳисобига кун кўриши зарур:

Марди касиб к-аз машаққат мекунад кафро дурушт,
Баҳри ноҳамворийи нафси дағал сўҳонгар аст.

¹ Қаранг: «Рукописи произведения Абдурахман Джамии в Собрании Института востоковедения АН УзССР, Изд. «Фан», Т., 1965.

Мазмуни:

Ҳосиб одам меҳнат туфайли қўлини қавартиради.
Бу қўлдаги дағал эса нафс гадир-будурини текисловчи
рандадир.

Ҳомийнинг тасаввуфга бўлган эътиқоди соф ва мукамал бўлиб, у Худони ёруғ нур кўришишида тасаввур этар эди. Шеърини асарларида эса у Худони гўзал матишуқа қиёфасида тасвирлаган. Шу билан бирга унингча, дунёдаги ҳамма парсаларни яратган Худо ўзи ҳам мингларча кўзгуда, турли қиёфада ва кўришишида намоёндыр.

Ҳомий «Нафаҳот ул-унс» асарини яратиб билан тасаввуф тарихини ўрганишга катта ҳисса қўшди. Унда 616 мутасаввуф ҳайти ва фаолияти ҳақида маълумот берилган бўлиб, улардан 34 таси дёллардыр. Ҳомий вафотидан кейин бу асарни Навоий маълум кўладиришлар билан ўзбек тилига таржима қилиши бежиз эмас эди.

Ҳомийнинг «Рисолайи аруз», «Рисолайи муаммойи кабир», «Рисолайи муаммойи сагир», «Рисолайи муаммойи мутавассит», «Рисолайи муаммойи маъзум», «Шарҳи байти «Маснавий», «Шарҳи байти Хусрав», «Шарҳи руббийёт», «Рисолайи қофия» каби асарлари Шарҳ адабиёти тарихини, унинг вазн, қофия ва шеър турлари билан боғлиқ назарий масалаларини ўрганишда ҳозирги кунга қадар ва аҳамиятини йўқотмаган. Олимнинг фақат муаммо ҳақидагина эмас назарий қўлланма яратгани ёки улур салафлари асарларининг мураккаб бир байтини изоҳлаш, тасаввуфнинг бирон атамасини ўрганиш учун махсус рисолалар ёзгани унинг адабиёт тарихини ўрганишга жуда катта аҳамият берганини, ўзи бу соҳаларнинг ҳақиқий доширмади бўлганини кўрсатади.

Вундан ташқари Ҳомий ўз даврининг энг буюк тилшуноси ҳам эди. У форс тили грамматикаси бўйича махсус шеърини ва насрий қўлланма ёзган. Араб тилини эса ўз она тилидек билган эди. У нуқтада араб тили машҳур хоразмлик тилшунос олим Ибн Ҳожибнинг (1175—1249) «Ал-Қофия» китоби бўйича ўрганиларди. Шоирнинг суюкли фарзанди Зиёвуддин араб тилини шу дарслик бўйича ёқир экан, дарсни ўзлаштиришда катта қийинчилик сезади. Шунда Ҳомий унинг аҳволини тушуниб, 1492 йили, яъни умрининг охирида «Ал-Қофия»га махсус шарҳ ёзади. Шундан сўнг Ибн Ҳожибнинг асари мактаб ва мадрасаларда шу шарҳ ёрдамида ўқи-тиладиган бўлади. Ҳомий «Шарҳи» эса «Шарҳи Мулло» номи билан шуҳрат қозонади.

Унинг аруз билан бир қаторда музика назарияси ҳақида «Рисолайи мусиқий» асарини ёзиши шу давр маданий ҳаётида катта нуқта бўлди. Ҳомий ўз рисоласида Абу Наср Форобийнинг кўп йиллик «Музика ҳақида катта китоб» асаридаги ғояларни янада риножлантирди, мусиқани товушларнинг ўзаро оҳангдошлик (таълиф) ва нооҳангдошлик (манофарат) нуқтаи назаридан ўрганувчи, янги куй яратиш учун улар орасидаги оралик (озмина)ларни текширувчи фан деб характерлади. Мусиқа, унинг фикрича, инсонга инг юқори маънавий озик берадиган мукамал гўзал товушлар ҳа-

қидаги фандир. Бу фан инсонларга хизмат қилиши, уларнинг ҳаёти-ни безаши зарур.

XV аср адабий ҳаётида шеърӣ асарлар билан бир қаторда насри ривожлантиришга ҳам аҳамият берилар эди. Шайх Саъдийнинг «Гулистон» номли машҳур ҳикоялар тўпламини гоёт севган ва уни «жаннатдан нишон, хашак-тикони ҳам анбаргадир жон» деб таърифлаган Жомӣ 1486—87 йилларда шу асарга жавобан «Баҳористон» деган асарини яратди. Жамиятдаги турли табақалар ҳаётидан, тарихдан ҳикоя қилувчи бу тўпلامда биз жанр эътибори билан енгил, ёзилиш услуби, тили халқчил, сюжети содда кўп ҳикояларни ўқишимиз мумкин. Ҳар бир ҳикоя катта тарбиявий аҳамиятга эга. Масалан, қуйидаги ҳикояни Искандарнинг мураккаб бир саволга гоёт оқилона жавоб берганини ва дўстлик, инсонийлик гоёларини улуғлаганини кўрамиз:

«Искандардан:

— Сен шундай ёшлик ва навқиронлик чоғингда қандай қилиб бу давлату салтанатга эриша олдинг? — деб сўраганларида, у шундай жавоб берибди:

— Мен душманларимга хушмуомала бўлдим, токи адоват жиловини йиғилиб жонлансин; дўстларга садоқатда бўлдим, токи дўстлик мустаҳкамлансин».

«Баҳористон»нинг 7-равзаси адабий тазкира характерида бўлиб, унда Рудақий, Дақиқий, Фирдавсий, Носир Хусрав, Низомий, Шайх Саъдий, Ҳофиз Шерозий, Камол Хўжандий, Хусрав Деҳлавий каби машҳур форс-тожик шоир ва адiblари тўғрисида қимматли маълумотлар ҳамда уларнинг ҳаётидан олиб ёзилган ҳикоялар бор.

Лекин Жомӣ ижодининг энг катта қисмини, ҳеч шубҳасиз, унинг шеърӣяти ташкил этади. 1490 йилнинг бошида у ўз шеърларидан 3 та девон тузган бўлиб, бу девонлар 1805 ғазал ва бошқа шеър турларини ўз ичига олгандир. Бу девонлардаги деярли барча шеърлар шоирнинг лирик шеърлар соҳасидаги юксак истеъдодидан дарак беради: Навоӣ: Жомӣнинг йигитлик даврида илм олишга қаттиқ эътибор берган бўлса-да, «аммо ҳеч вақт назм ойинидин холи эмас экандурлар», — деб ёзади «Хамсат ул-мутаҳаййирин» асарида. У ўз мулоҳазаларини давом эттириб, улуг шоир шеърларининг диний тасаввуфӣ мазмуни, Аллоҳни таниш, билиш билан боғлиқ ҳақиқатни шоир мажозий йўл, услуб билан, ўзини мажбур қилиб эмас балки беихтиёр ифодалагани ҳақида ёзади.

Жомӣ шеърларида ҳам, бошқа кўп Шарқ мумтоз шоирлардаги каби ҳаёт, инсон гўзаллиги ва ички туйғу, эҳтирослари ўзининг табиӣ ифодасини топган ва шоир уларга тасаввуфӣ маъно берган. Жомӣ шеърӣ меросининг йирик тадқиқотчиси А. Афсаҳзод ҳам бу тўғрисида: «Жомӣдаги сўфиёна кайфият унинг ижодий йўлини энг ибтидосидан бошланган эди»,¹ — деб ёзганда тўла ҳақиқатни айтибди.

¹ Аълоҳон Афсаҳзод. Лирика Абд ар-Раҳмана Джами, Москва, 1988 стр. 184.

Жомӣ лирик шеърӣида реал ҳаёт билан тасаввуфӣ ҳаёт шоирнинг ижодий фантазияси орқали бирлашиб кетган.

Шоир шеърӣидаги панд-насихат руҳидаги шеърлар кишиларни эзгуликка, ҳалол ва пок бўлишга, камтарликка, Аллоҳ томонидан берилган умри яхши ишлари билан яшаб ўтказишга даъват этади. У ўз рубоӣларининг бирида ёзади:

Бўлайлик дил хаста ҳам сийналар чок,
Ҳаётда доимо пок бўлайлик, пок.
Хокистар бўлайлик ишнинг бошидан,
Чулки охири ҳам хок бўлурмиз, хок.

(Ш. Шомуҳамедов таржимаси)

Ранг-баранг ҳаётӣ мавзуларда яратган бадӣий юксак ва сержило шеърлар билан форсӣ адабиётни бойитган Жомӣ Саъдий Шерозӣ, Амир Хусрав Деҳлавӣ, Хожа Ҳофиз Шерозӣ каби сўз санъаткорлари сафидан муносиб ўрин олди.

Абдураҳмон Жомӣ ижодининг гултожи, шубҳасиз, унинг «Ҳафт ишранг» номи билан дарж этган дostonлар мажмуасидир. Бу дostonларида Жомӣ форс-тожик адабиётида яратилган Низомӣ Ганжанин (1141—1209) ва Амир Хусрав Деҳлавӣнинг (1253—1325) «Хамса»ларидаги энг яхши гоёвий ва адабий анъаналарни давом эттириб, XV асрнинг ижтимоӣ-сиёсий ва маънавий ҳаётида мавжуд муаммоларга ўз муносабатини билдиришга ҳаракат қилганки, маснавийда, олдинги «Хамса» дostonлари вазнида яратилган бу дostonлар Низомӣ ва Деҳлавӣ асарларидан қолишмаслигини таъкидлаб, Алишер Навоӣ қуйидаги байтларни ёзган эди:

Ғазал дарду сўзини, ваҳ-ваҳ, не дей!
Деса маснавий, аллаҳ-аллаҳ, не дей!
Агар назмдин борча услуб анга,
Бори бир-биридин эрур хўб анга,
Вале маснавий ўзга олам дурур,
Ки таъбиға холо мусаллам дурур.
Бўлуб жилвагар таъби кўзгуеида,
Ки сабт айлади «Хамса» ўтрисида,
Эрур андин ортуққи, ўксук эмас,
Эл андин дер ортуққи, ўксук демас.¹

Ижтимоӣ-сиёсий, фалсафӣ-ахлоқӣ масалаларда Жомӣ халқширварлик ва инсонларварлик, адолат ва инсоф масалаларига, ақлмани, золимларни қоралашга кенг ўрин берди. Буни у айниқса шоҳлар ҳақида гап борганда, қайта-қайта қаламга олди. Унингча, шоҳ одил бўлса, у беҳавф-беҳатар яшайди.

¹ Алишер Навоӣ. Хамса. Тошкент, 1960, 636-саҳифа.

Жомийнинг «Юсуф ва Зулайхо», «Лайли ва Мажнун» достонларида ишқ ва мухаббат, дўстлик мавзулари янги илҳом, янги шеърый ҳарорат билан ёритилган бўлиб, шу ашъанавий сюжетга қурилган достонлар орасида алоҳида ўрин тутади. «Лайли ва Мажнун»нинг кириш қисмида дўстликни, мухаббатни улуглаб шоир ёзади:

Умид хазинасин камити ёрдир,
Ҳаётинг у бирла шод, бахтиёрдир.
Вужудинг мақсуди педир гайри ёр?
Ёрсиз бу савдонинг не кераги бор?
Вужудинг топгунча буткул икқироз,
Бирор қуш этолмас ёр каби парвоз.

(О. Бўриев таржимаси)

Худди шу сатрлар давомида Жомий дўстликка мисол тарзида бир умрлик қадрдон дўсти Алишер Навоийни эслайди ва уни дўстлик боғидаги энг вафодор ва меҳрибон дўст сифатида шундай таъриф ва тавсиф этади:

Дўстлик боғидаги маъсус хушқалом,
Вафо шоҳидадир Навоий мудом.
Гўзал сўзлар билан наво айлагай,
Озурда дилларни даво айлагай.
Бундан бошқа ишнинг бўлмас адоси,
Жаҳонда дўстлар бўлмас адоси,

Ўз даврида Жомий фақат Навоийнинг эмас, балки бутун ўзбек адабиётини ҳам энг яқин дўсти эди. Навоий ёзишча, у туркий тилда шеър ёзмаса ҳам, аммо бу тилдаги асарларни яхши тушунар ва улар ҳақида ўз фикрини айта олар эди. Мавлоно Лутфий вафоти олдида ўзининг тугалланмай қолган:

«Гар кори дали ошиқ бо қофири Чин афтад,
Беҳ з-он ки ба бадхўйи бемеҳри чунин афтад»,

— деб аталадиган матла билан бошланган ғазалини Жомий давом эттириб, тугатиб, ўз девонига киритсин, — дея васият қилган. Маълумки, Жомий бу илтимосни бажарган. У Ҳусайн Бойқаро пжодидан ҳам тўла хабардор эди. Айниқса унинг Навоий «Хамса»сига ўзининг «Хирадномайи Искандарий» достонида қуйидаги баҳони бергани диққатга сазовордир:

Ба турки забон нақше омад ажаб,
Ки жодудамонро бувад муҳри лаб.
Зи чарх офаринҳо бар он килк зод,
Ки ин нақши матбу аз он килк зод.

Мазмуни:

Туркий тилда шундай бир ажойиб нақш (асар) пайдо бўлдики
Унинг олдида ҳар қандай (сўз) сеҳргари оғзини очолмай
қолди.

Фалақдан офаринлар ёғилсин (бу нақшни чизган Навоий)
қаламигаки,

Бу гўзал нақш, ахир, ўша қаламнинг ишидир.

Абдураҳмон Жомий Темурийлар даври илм-фани ва адабиётининг фахри, Шарк шеърятини янги юксакликка кўтарган сўз санъаткорларидан биридир. У бир неча асрдирки, Навоий билан ёнма-ён, ўзбек шоир ва адибларига ҳам устозлик қилиб келмоқда ва доим шундай бўлиб қолади.

АЛИШЕР НАВОИЙ

(1441—1501)

XV аср жаҳон маънавиятининг буюк сиймоси Низомиддин Мир Алишер Навоий ҳижрий 844 йил рамазон ойининг 17-куни (1441 йил 9 феврал) да Ҳиротда туғилган. Ҳирот шаҳри XV аср биринчи ярмида Соҳибқирон Амир Темур асос солган улуғ салтанатнинг иккинчи пойтахти, Темурнинг кенжа ўғли Шоҳрух Мирзонинг қўл остидаги обод манзилларидан бири эди.

Алишер туғилган хонадон Темурийлар саройига азалдан яқин ва юртда муайян нуфуз соҳиби эди. Бўлғуси шоирнинг отаси Ғиёсиддин Муҳаммад ўғлининг тарбиясига жиддий эътибор берди. Алишернинг шеърятдаги илк устози тоғаси Мир Саййид Кобулий ва Муҳаммад Али Ғарибийлардир. Навоий «Мажолис ун-нафоис» асарига Кобулий ҳақида: «Яхши табъи бор эрди, туркчада майли кўпроқ эрди...» — деса, Ғарибий ҳақида: «Хуш муховара (хушсуҳбат) ва хушхулқ ва дардманд йлғит эрди. Кўпроқ созларни яхши чалар эрди. Уни ва усули хўб эрди. Мусиқий илмидин ҳам хабардор эрди...» — дейди.

1447 йилда Шоҳрух вафот этгач, Темурий шаҳзодалар ўртасида тож-тахт дарди хуруж қилиб, юртда талотўн бошланди ва Ғиёсиддин Муҳаммад хонадонини ҳам кўп қатори ватанни тарк этди. Ёш Алишер учун тақдир синовлари бошланди. Шоҳрухнинг набираси Абулқосим Бобур 1452 йилда Ҳирот тахтига ўтиргач, Алишернинг отасини Сабзаворга ҳоким этиб тайинлади. Лекин орадан кўп ўтмай Ғиёсиддин кичкина дунёдан кўз юмди. Бу пайтда Алишер эндигина 12 ёшга қадам қўйган эди. Абулқосим Бобур Алишер ва унинг мактабдош дўсти Ҳусайини ўз тарбиясига олди, 1456 йили эса ўзи билан Машҳадга олиб кетди. Кейинчалик Ҳусайн Бойқаро сипоҳийлик йўлини танлади, Алишер эса замонанинг «малик ул-калом»и

Мавлоно Лутфий таҳсини ва ҳайратига сазовор бўлган истеъдод эгаси бўлиб етишди. «Фақирнинг назмлари Хуросонда шухрат тутиб эрди», деб ёзади Навоий 1455—1456 йиллар ҳақида.

Тақдир Алишер Навоийни замонанинг улуг ва шарафли кишиларига яқин қилди, устоз-мураббийлик этувчи зотлар билан ошно этди. 1466—1468 йиллар Алишернинг умри асосан Самарқандда кечди. Султон Ҳусайн Бойқаро Ҳиротни эгаллаганда, Алишер Навоий 28 ёшли мукамал билимлар эгаси, юртга танилган шоир ва тажрибали давлат арбоби даражасига етишган эди.

1469 йилда Султон Ҳусайн илтимосига кўра Алишер Навоий Самарқанддан Ҳиротга қайтади ва рамазон ҳайити мупосабати билан дўсти шарафига битилган «Ҳилолия» қасидасини унга тақдим этади.

Ҳусайн Бойқаро Алишерни муҳрдор қилиб тайинлайди ва шу пайтдан шоирнинг эл хизматидаги фаол жидду жаҳди бошланади. Кўп ўтмай Навоий муҳрдорликни ўзининг яқин дўсти ва фикрдоши, шоир Амир Шайхим Сухайлийга топширади. «Бу нозиктаъб ва зукко Амир 20 йилдан ортиқ Бойқарога мулозим бўлди». Лекин Бойқаро дўстининг порозилигига ҳам қарамай, 1472 йил февралда уни вазир лавозимига тайинлайди ва «Амири Қабир» («Улуг Амир») унвонини беради. Бу лавозимда Навоий эл-улус манфаати, шаҳар ва мамлакат ободончилиги, маданият равнақи, адолат тантанаси учун фойдаланадиги, буларнинг барчаси оқибат натижада Султон Ҳусайн давлатининг барқарорлиги ва нуфузини таъминлади.

Ҳирот бу даврда ниҳоятда кўркамлашди, халқ турмуши яхшиланди, шеърият, нафис санъатлар ривож олди. Талабалар учун «Ихлосия» мадрасаси, дарвешлар учун «Халосия» хонақоҳи, беморлар учун «Шифоия» шифохонаси, масжиди Жомеъ ёнига Қорихона («Дор ул-ҳуффоз») қурилди. Улуг амирнинг кутубхонасида 70 дан ортиқ хаттот ва мусаввирлар қўлёзмаларни оққа кўчириш, уларни бадийий безаш билан банд эдилар. Ҳиротда яна «Низомия», Марвда «Хусравия» ва бошқа мадрасалар бино этилди.

Навоий мадраса, шифохоналар қурдириб қўя қолмасдан уларни керакли даражада жиҳозлаш, ўз-ўзини таъминлаш учун вақф ерлар ажратиб бериш, мударрислар, табиблар ва бошқа ходимлар билан таъминлаш, уларга ойлик маош, озуқа кийим-бош белгилангача, талабалар нафақаси ва китобларигача, барча-барчасини мукамал бошқариб, ташкил этиб берар эди ва ўзи доимо хабар олиб, назорат қилиб туришни ҳам унутмасди. Бинолар қурлиш тарҳи билан бевосита шуғулланар, уста ва шогирдлар меҳнатидан боҳабар бўлиб турарди. Шоир ўз ҳузурига тез-тез шеър, илм ва санъат аҳлини чорлаб, маърифий суҳбатлар уюштириб турар, ёш истеъдодларни тарбият қилиб, уларга шароит яратарди. Хондамир, Бехзод, Восифий ва ўнлаб бошқа ушбу тарбиятга ноил бўлган истеъдод эгалари шулар жумласидандир.

Шу давр ичида Алишер Навоий ўз қўли билан биринчи девоши «Бадойи ул-бидоя» («Бадийлик ибтидоси»)ни тузди. Бу девонга

унинг ёшлик ва йигитлик пайтларида ёзган 800 дан ортиқ шеърлари жамланган бўлиб, шоир ижодий камолотининг биринчи босқичини ақс эттиради.

Алишер Навоийга бағишланган тарихий ва илмий асарларда ба-тафсил тавсиф қилинишича, 1469—1481 йиллар Алишер Навоийнинг ижтимоий ҳаёт ва ободончилик борасидаги энг фаол хизмат кўрсатган йиллари бўлган. Шоир 1481 йилги «Вақфия» асарини ёзиб, унда ўзининг бипокорлик ва хайрия ишларига яқун ясаб, ўз-ўзига ҳисоб берган.

Навоий деҳқончилик ишларини йўлга қўйиб, жуда яхши натижаларга эришган. Тарихчиларнинг ёзишича, Навоийнинг бир кунлик даромади 18 минг шохрухий динор миқдорида эди. Улуғ Амир бу даромаднинг кўп қисмини хайрли ишларга сарф қилган. Тарихчи Хондамир Навоий қурган 52 рабат, 20 ҳовуз, 16 кўприк, бир қанча тўроп, ариқ, ҳаммом, масжид-мадрасаларни эслайди. Навоий турли соҳа олимларига ҳомийлик қилиб, ўнлаб илмий рисоламалар битилишига бевосита сабабчи бўлган.

1483 йилдан Алишер Навоий ўзининг буюк «Хамса» асарини ёзишга киришди ва уни уч йилда тугаллади. Беш дostonни ўз ичига олган бу улкан бадийий қомус 50 минг мисрадан ошиқ бўлиб, Навоийнинг барча шеърий меросини даярли ярмини ташкил қилади. «Хамса» — Алишер Навоий ижодининг қалбидир.

Форс тилидаги биринчи «Хамса» буюк шоир Низомий Ганжавий (1141—1209) томонидан яратилди. Шоир ҳеч бир ўрида ўзининг «Хамса» ёзганлигини қайд этмайди. Низомий вафотидан 100 йил ўтиб, Ҳиндистонда туғилиб ўсган форсийзабон турк ўғлини Хусрав Деҳлавий Низомий «Хамса»сига биринчи бўлиб татаббу ёзади ва «хамсачилик» анъанасини бошлаб беради. Деҳлавий «Хамса»си Низомийга ажойиб шарҳ ва ундаги мазмунларнинг янгича талқини сифатида ўзининг ҳам, салафининг ҳам шуҳратини оламга ёйди. Кейинги XIV—XV асрлар миптақа маънавияти «Хамса» анъанаси таъсирида ривож олди, шоирнинг салоҳияти ва иқтидори ҳеч бўлмаганида «Хамса»нинг бир дostonига муносиб жавоб ёза билгани билан ўлчанадиган бўлди. Бу жаҳон маънавияти тарихида бетакрор ҳодисадир. Туркий адабиётда Қутб ва Ҳайдар Хоразмийлар бошлаб берган «хамсачилик» анъанаси ўзининг камолини Алишер Навоий ижодида топти.

Ислоом ақидаларига кўра бир кеча-кундузда ўқиладиган беш вақт намоз («ал-Хамсату» дейилади, динимизнинг беш устуни (рукни) ҳам — тавҳид (имон), намоз, рўза, закот, ҳаж — ўзига хос «Хамса» (бешлик)ни ташкил этади. Демак, Низомий дostonларини «Хамса» туркуми сифатида талқин этилиши, унга Амир Хусрав ва Навоий жавоблари бежиз эмас. Алишер Навоий «Садди Исқандарий» дostonининг муқаддима қисмида бу масалага махсус тўхталиб, «Хамса»нинг ҳар бир дostonи ёзилишини кунининг маълум вақтларида ўқиладиган сахар, пешин, аср, шом ва хуфтон намозлари билан қиёс этади ҳамда «Хамса»ни буюк тоғ чўққисига кўтарилиш мобайнида

беш ўрида тўхтаб, нафасни ростлаш учун бино этилган беш оромгоҳга ўхшатади.

Навоий ўз «Хамса»сини яратишга 1483 йилда киришган бўлса, унинг биринчи достони «Хайрат ул-аброр» («Яхши кишиларнинг хайратланиши»)ни ўша йили ёзиб тугатди. 1484 йилда «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъан сайёр» («Етти сайёр»), 1485 йилда «Садди Искандарий» («Искандар девори») достонини поёнига етказди. Шоир ўз «Хамса»сига киритилган достонларда ўша давр учун муҳим бўлган муаммоларни қўйди, мутафаккир сифатида илғор қарашларни илгари сурди, ўзбек тилининг қудратини оламга намойиш этди.

Навоийнинг туркийча «Хамса»сининг яратилиши XV асрда Хуросон эли учун ғавқулдда шодумонлик ва саодат сифатида қабул қилинди. Даврнинг икки қутби — маънавият пири Жомий ва буюк султон Ҳусайн Бойқаронинг хайрати ва юксак эътирофи ушбу ҳақиқатга далилдир.

Навоий шу йиллар орасида иккинчи девони — «Наводир ун-нихоя» («Беҳад подирликлар»)ни тузишга киришди. Мутафаккир адиб тарихий ҳақиқатга ҳам муайян изчилликда ўз муносабатини билдириб ўтишни инсоф юзасидан лозим топди ва «Зубдат ут-таворих» («Тарихлор каймоғи») асарини ёзиб тугатди.

1487 йили қипда Навоий Астробод ҳокими этиб тайинланди. Бошқа бек ва амирлар учун шарафли хисобланиши жойиз бўлган бу мартаба Амир Алишернинг нозик табиати учун муайян даражада озорли бўлди. Аммо шоҳ ҳукми вожиб, Амири Кабир ўлканинг хассос бир худудини муҳофаза ва обод қилиш ниятида жўнаб кетди. Астрободда Навоийнинг икки йил чамаси ҳокимлиги бу шаҳар аҳли учун саодатли, Бойқаро салтанати учун хайрли бўлди.

Бу орада бирин-кетин Навоийнинг энг яқин устоз ва мусоҳиблари ҳаётдан кўз юмдилар. 1488 йили Сайид Ҳасан Ардашер, 1492 йили Абдурахмон Жомий, 1493 йили Паҳлавон Муҳаммад вафот этди. Навоий устозлари хотирасига «Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер», «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад», «Хамсат ул-мутаҳаййирин» («Беш хайрат») асарларини шу йиллар ичида ёзиб тугаллади. Бу асарларида ўша давр воқелигига оид қимматли маълумотлар билан бирга Навоий яратган янги бадий оламнинг назарий асосларига оид бир қатор далил ва мулоҳазалар ҳам баён этилган. Шу йилларда яна Навоий давр шуароси хусусида «Мажолис ун-нафоис» ва ислом маънавиятининг буюк сиймолари, хусусан, турк. форс. ҳинд машо-йиҳлари тарихига оид «Насоим ул-муҳаббат» («Муҳаббат шаббодаси») рисоаларини ёзади. Бу асарлар ниҳоятда муҳим манба бўлиб, ўша давр маънавиятининг жонли сиймоларидан мингга яқин киши ҳақида қимматли маълумотларни ўзида жам этган. Бундан ташқари нафақат тасаввуф ирфони ва адабиёт, балки ислом даври маънавиятининг бошқа муҳим жиҳатлари ҳақида ҳам кўплаб назарий мулоҳазалар ушбу асарлар қатидан жой олган бўлиб, уларни муфассал тадқиқ этиш миллий маънавиятимизни холис англаб

етишда бугунги авлодлар учун беназир манба ва асос бўлиб хизмат этади.

1492 йилда аруз илмига бағишланган «Мезон ул-авзон» («Вазилар ўлчови») рисоласи ёзилди ва шоир ўз лирик ижодини қайта тақсимлаб, янги девонлар мажмуи «Хазойин ул-маоний» («Маънолар хазинаси»)ни яратиш ишига астойдил киришди. «Чор девон» номи билан шухрат қозongan бу буюк мажмуа 45 минг мисрага яқин турли жанрлардаги кичик ва ўрта ҳажмли шеърларни ўзида жамлаган бўлиб, «Ғаройиб ус-сиғар» («Болалик ажойиботлари»), «Наводир уш-шабоб» («Йигитлик даври подирликлари»), «Бадойеъ ул-васат» («Ўрта ёш кашфиётлари»), «Фавойид ул-кибор» («Кексаликдаги фойдали мулоҳазалар») номлари билан аталади. Бу тўрт жилда 16 жанрга оид 3000 дан ортиқ шеър бўлиб, уларда 2600 ғазал, 210 қитъа, 133 рубоий, 86 фард, 52 муаммо ва бошқалар мавжуд. «Хазойин ул-маоний»га олдинги икки алоҳида девондаги шеърларнинг деярли барчаси кирган бўлиб, кейин яратилган 1400 га яқин янги асарлар қўшилган.

Бу туркий тилда ёзилган асарлари, дostonлари, шеърларидан ташқари Навоий форс тилида ҳам 12 минг мисрадан ошқ шеър, муаммо жанри ҳақида «Муфрадот» рисоласини, «Ситтайи зарурия», «Фусули арбаа» туркум қиссаларини ёзди. «Фоний» тахаллуси билан алоҳида девон тузди. Ушбу асарлар Хоқоний, Амир Хусрав, Саъдий, Ҳофиз, Камол Хўжаандий, Жомий каби форс адабиётининг мумтоз намояндалари билан ижодий баҳсда туғилган бўлиб, ҳам бадиий ифода, ҳам мазмуний теравликда салафлар билан тенг қудрат намойиш этади.

Навоий 1498 йилда «Лисон ут-тайр», 1499 йилда «Муҳокамат ул-луғатайн», 1500 йили «Маҳбуб ул-қулуб» асарларини ёзди. Бу уч асар буюк шоир ва мутафаккир ижодининг авж нуқталари эди. Адиб «Муҳокамат ул-луғатайн»да ўзининг бутун ижодий йўлини сарҳисоб қилиб, туркий тилдаги шеърятнинг қудратини таъкидлаган. Унда, жумладан, қуйидаги маълумот бор: «Чун «Лисон ут-тайр» илҳоми била тараннум тузушмен, қуш тили ишорати била ҳақиқат асrorини мажоз суратида кўргузушмен». Алишер Навоий гўдаклик чоғларидан тасаввуф шеърятининг устоди Фаридиддин Аттор яратган «Мангик ут-тайр» асарига меҳр қўйгани бизга маълум. Умрининг охирида ушбу асарга татаббу — жавоб ёзар экан, ўзининг шунгача ёзган барча асарларига фалсафий яқун ясайди. Аттор асари Борлиқнинг ягона моҳияти ҳақида, Ҳақ асrorи ва инсон учун уни англаб етиш имкон даражаси ҳақида эди. «Лисон ут-тайр» мазмуни «Мангик ут-тайр»га зид ёки ундаги фикрларнинг такрори ҳам эмас, балки янги тарихий-маънавий босқичдаги шарҳи, талқинидир.

Атторнинг қушлар тилидан ёзилган дostonида ирфоний эҳтирос ниҳоятда жўшқиндир. Навоий эса босиқ воқеабанд тасвирга урғу беради, қушлар саргузаштида ва ички ҳикоятларда ҳаётийликни кучайтиради. Бу бежиз эмас. Охириги хулосада Навоий салафига

қараганда олға кетади, масала моҳиятини теранроқ ҳис қилади ва бадиий тасвирни ҳам шунга муносиб яратади.

Нихоят Навоий охирги асари «Маҳбуб ул-қулуб» («Қўнгилларнинг севгани») рисоласида барча саволларга яна ўзи жавоб берган. Бу асар том маънода ижтимоий-фалсафий ва ахлоқий ғояларга тўлиқ бўлиб, XV асрда мавжуд бўлган барча ижтимоий тоифалар моҳияти муфассал очиб берилган, ижтимоий ва ахлоқий ҳодисаларнинг ўзаро боғлиқлиги, яхлитлиги ишонарли таъкидланган. Бу асар турли афоризм, мақол ва матнларга бой бўлиб, халқ орасида жуда кенг тарқалган.

Алишер Навоий ўзи ва салафлари — Низомий, Дехлавий, Хофиз, Ироқий ва бошқалар яратган мустақил бадиий тафаккур тарзини «мажоз тариқи» деб номлади ва унда Ҳақ асрори «мажоз сувратинда» акс этишини таъкидлаган. Бу Борлиқни ўзига хос идрок этиш тарзи Нақшбандиянинг: «Дил ба ёру даст ба қор», қопдасига мувофиқ бўлиб, унда ибрат, илм, ирфон ва амал бир нуқтада бирлашар ва янги дунёга кўз очарди. Тавҳид таълимоти ва эътиқодини идрок этишнинг энг юқори босқичи бўлган бу дунёқараши тизими «Хамса» ва «Лисон ут-тайр» асарларида, шоир лирикасида бадиий инъикосини топган.

1500 йилларга келиб шоирнинг ҳаёт шароити кийинлашиб, соғлиги заифлашиб қолсада, ижоддан тўхтамади. 1501 йилнинг бошида Навоий касалликдан вафот этди. Бутун Ҳирот халқи ўзининг буюк шоири билан хайрлашишга чиқди ва 7 кун давомида мотам тутди.

Навоий ўз ижоди билан ўзбек адабиётининг сўнгги ривожини белгилабгина қолмай, Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг бутун маънавий маданияти тараққиётига жуда катта таъсир кўрсатди. Унинг асарлари, шеърини қайта-қайта кўчирилиб, халқ орасида кенг тарқалиб, шоирлар учун мактаб вазифасини ўтади, мадрасаларда кенг ўрганилди.

Алишер Навоий ижодини ўргангани, унинг илмий таҳлили бўйича сўнгги йилларда қатор табиқли тадқиқотчилар иш олиб бордилар ва бугунги кунда ҳам Навоийнинг мероси кўпгина олимларимизни илҳомлантириб келади. Ҳозирда мактаблар, хибонлар, кўчалар буюк шоиримиз номи билан юритилади. Унинг номида Ўзбекистон Давлат мукофоти таъсис этилган.

ҲОСИМИ АНВАР

(1355—1433)

Темурийлар давридаги адабиёт ва тасаввуфнинг йирик вакиллари билан бири Ҳосими Анвардир.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, шоирнинг дунёқараши ўз даври ва ўздан кейинги илм-фан ва тасаввуфнинг йирик намоян-

далари Баҳовуддин Нақшбанд, Садриддин Йаминий, Улугбек, Нейматулла Вали, Нуриддин Қирманий, Абдурахмон Жомий ва Навоийларнинг таълимотлари билан ғоявий жиҳатдан яқин туради. Айниқса, Алишер Навоий ўзининг «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида шоир ижоди ҳақида кенг тўхталиб, шеърларидан намуналар келтиради. Уни замонасининг иқтидорли шоирлари қаторига қўшади: «Равшанлари пок эрди ва нафаслари оташнок, — деб хабар беради Алишер Навоий Қосими Анвар ҳақида. — Эл бағоят алар назмларига мойил ва шеърларин ўқумоқ ва битмакка роғиб бўлдилар».

Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» ва бошқа маъналарда келтирилишича, Қосими Анвар ёшлигидан Садриддин Ардабиллийга мурид бўлиб, сўфийлик тариқатини мукаммал эгаллайди. 1426 йили Ҳиротнинг Жомеъ масжидида Шоҳрухга қарши фитна уюштирилади. Хуруфийлар оқимига мансуб бўлган Аҳмад Лур деган шахс Шоҳрухга пичоқ уриб, уни ярадор қилади. Шу ернинг ўзидаёқ Аҳмад Лур ўлдирилади. Юқоридаги воқеа туфайли Қосими Анвар хуруфийлар билан яқин алоқада бўлганликда ва фитнада қўли борлигида айбланиб Ҳиротдан Самарқандга сургун қилинади. Самарқандни бошқариб турган Улугбек уни яхши кутиб олади.

Ўша даврда Озарбайжон, Туркия, Ироқ, Сурия ва Шарқнинг бошқа мамлакатларида хуруфийлик оқими кенг тарқалган бўлиб, бу оқим Ўрта Осиё ва Хуросонда, айниқса, Самарқанд ва Ҳиротда оз бўлсада мавжуд эди. Хуруфийлик оқими ҳарфларни илоҳийлаштириб, кишиларни объектив дунё, ҳарфлар ва худони идрок қилишга чақирадилар. Бу эса бошқаларнинг фикрича, динни обрўсини туширар эди. Хуруфийлар шаҳар камбағаллари ва ҳунармандларининг манфаатини ҳимоя қилиб, зўравонлик, жабр-зулм, зодагонларнинг ўзбошимчалигига қарши кураш олиб бордилар.

Ўрта Осиё ва Хуросонда бу оқим тарафдорлари, гарчи улар кўнчиликни ташкил этсада, ҳокимият учун зимдан кураш олиб бордилар, ҳар хил фитна ва галаёилар уюштириб турганликлари боис Темурийлар, айниқса, Шоҳрух ва бошқа ҳокимлар хуруфийлик оқими тарафдорларини таъқиб остига олганлар. Қосими Анвар ижоди ва дунёқарашини тадқиқ этган олимларнинг аксарияти, шу жумладан, Е. Браун, З. А. Қулизода ва бошқалар хуруфийлик оқими шоир ижодига таъсир кўрсатган бўлса-дە, уни тасаввуф оқимининг йирик вақили, деб ҳисоблайдилар. Дарҳақиқат, Қосими Анварнинг қолдирган адабий ва илмий мероси ана шундан далолат беради.

Қосими Анвар асарларининг апчагина қисми бизгача етиб келган. Унинг «Девон»и қўлёзмалари Санкт-Петербургда, Гуржистонда, шунингдек, Самарқандда ва бошқа йирик илм марказларида сақланмоқда. 1958 йили Техронда унинг «Қуллийети» Саид Нафисий томонидан чоп этилган.

Мутафаккирнинг «Анис ул-ошиқин» («Ошиқлар дўсти») маснавийси («Анис ул-орифин» ҳам деб юритилади), «Сад мақом дар истилоҳи сўфия» («Тасаввуф атамаларида юз мақом»), «Рисолайи адади мақомот» («Мақомларнинг сони ҳақида рисола»), «Рисола

дар баёни илм» («Билим ҳақида рисола»), «Савол ва жавоб» рисоласи ва бошқа асарлари мавжуд.

Унинг таълимотида Аллоҳ ҳамма нарсанинг ибтидоси ва биринчи сабаби, деб талқин этилади. Аллоҳ дунёдаги ҳамма нарсаларда намоён бўлади, улар бир-бирига қўшилиб кетади. Қосими Анвар инсонни мавжудотларнинг аълоси, унга бу дунё ва охираатнинг султони бўлишни Аллоҳнинг ўзи ато этган, деб айтади. «Туйи султони жовидон, туйи мақсад, туйи ақсо» («Сен мангу султонсан, сен мақсадсан, сен узоқдаги уфқсан»), — дейди у инсон ҳақида.

Маълумки, тасаввуф оқимида ахлоқий масалаларга кенг ўрин берилади. Қосими Анвар ҳам ўзининг тасаввуфий қарашларида, инсон, борлиқ ва Аллоҳнинг бирлигини асослашда ижтимоий муаммолар, ахлоқ, ахлоқ ва хулқ-одобга катта эътибор беради. Инсоннинг Аллоҳга яқинлашуви поклавишсиз, ахлоқий камолотга эришмасдан амалга ошириши мумкин эмас. Инсон ўзини қанчалик ўрғанса, идрок қилса, шунчалик у ахлоқан поклавиб боради, Аллоҳга яқинлашиши йўлида олға қадам босади. Шу муносабат билан у жоҳилликни қаттиқ қоралайди, зероки у ахлоқий поклавиш ва ўз-ўзини билишга халақит беради. Инсон яхши ва хайрли ишлар қиладими, ёвузлик ва адолатсизлик билан шуғулланадими, биринчи ўринда, ўзи сабабчи бўлади. «Ник ва бад гар миқўни, боҳуд кўни» (Яхшилик ва ёмонлик қилсанг, ўзингга қиласан), — деб ҳисоблайди шоир.

Қосими Анварнинг ижодида ижтимоий масалалар ҳам у ёки бу даражада инъикосни топган. Замонасидан зорланиш, мавжуд жамиятдан норозилик, ҳукмрон синф вакиллариинг адолатсизлиги, жабр-зулм ва ноҳақсизликларини қоралаш мутафаккир ижтимоий қарашларида маълум ўрин эгаллайди. У ёлгончилик, фирибгарлик, иккинюзламачилиكنи қоралайди, зоҳидларнинг ярамас одатларини тапқид қилади. Жамиятдаги салбий иллатларнинг йўқотиши йўллариини топа олмаган шоир, бир кун вақти келиб бу дунёда адолат ва ҳақиқат ўрнатилишига умид боғлайди.

Хуллас, Қосими Анварнинг ижодий меросини ўрганиш шундан далолат берадики, у Темурийлар даврининг йирик мутафаккири, шоири бўлган ва ўша давр маънавий тараққиётига салмоқли ҳисса қўшган.

ДАВЛАТШОҲ САМАРҚАНДИЙ

(Тахминан 1435—1495)

XV асрнинг кўзга кўринган адабиётшунос олимларидан бири Давлатшоҳ ибн Алоуддавла Бахтишоҳ ал-Ғозий ас-Самарқандийдир. Унинг таржимаи ҳолига оид маълумотлар жуда кам бўлиб, «Тазкират уш-шуаро» («Шоирлар тазкираси») асарида келтирилган баъзи бир маълумотларга қараганда, у йирик ҳарбий хизматчи ва давлат арбоби оиласида туғилган. Отаси Бахтишоҳ Шоҳрух Мирзонинг амирларидан бўлиб, кўпгина ҳарбий юришларида қат-

нашган ва тожу-тахт соҳибига садоқат ва қаҳрамонлик намуналарини кўрсатган. Унинг «ал-Ғозий» аталиши ҳам шундандир.

Давлатшоҳнинг туғилган вақти маълум бўлмасада, ўзининг «Тазкират уш-шуаро» асарини 50 ёшга кирганида ёза бошлаганини маълум қилади. Бизга эса асар 1486 йили ёзиб тугатилгани маълум. Агар бу катта ва муҳим асарни ёзиш учун камида 2—3 йил вақт сарфлаган бўлса, шундай тахмин қилинганда, Давлатшоҳ тахминан 1435—1436 йилларда туғилган бўлиб чиқади.

Давлатшоҳ Самарқандий ёшлигидан илмга қизиқиб, ўз даврининг кўзга кўринган олими, фақиҳ ва шоир Хожа Жалолуддин Фазлуллоҳ Абу-л-Лайсийдан таълим олган. Лекин 1480 йилларга қадар илмий ёки адабий фаолият билан шуғулланмаган, балки сарой хизмати ва ҳарбий ишларга жалб қилинган, Шоҳрух ва Султон Ҳусайн Бойқаронинг кўпгина ҳарбий юришларида иштирок этган. У сўнги марта Султон Ҳусайн Бойқаро билан Султон Маҳмуд (Ҳисори шодмон ва Бадахшон ҳокими) ўртасида Чакмансарой (Афғонистоннинг Андхой вилоятида жойлашган манзил) да бўлган жангга қатнашган. Бу жанг, Хондамирнинг маълумотларига қараганда, 875/1471 йилда содир бўлган.¹ Давлатшоҳ Самарқандий 60 йилга яқин умр кўриб, 1495 йили вафот этган.

Давлатшоҳ Самарқандий «Тазкират уш-шуаро» асарини ёзишда жуда кўп манбалардан: ўзидан олдин ёзилган тазкиралардан, хусусан Абу Тоҳир Хотунийнинг «Маноқиб уш-шуаро», Авфийнинг «Лубоб ул-албоб» китобларидан, тарихий ва географик асарлардан, хусусан, Истахрийнинг «Китоб масолик ул-мамолик», Гардизийнинг «Зайн ул-ахбор», Абулфазл Байҳақийнинг «Тарихи оли Сабуктакин» ва бошқалардан, шунингдек, тазкирада қайд этилган шоир ва адибларнинг асарларидан кенг фойдаланган.

Тазкирада VII—XV асрларда яшаб ижод этган 155 шоир ҳақида қисқача, лекин ниҳоятда қимматли маълумотлар келтирилган. Тўғри, ҳар қандай илмий асарда бўлгани каби, Давлатшоҳ Самарқандий тазкираси ҳам айрим жузъий камчиликлардан холи эмас. Масалан, айрим ҳолларда саналар, у ёки бу шоирнинг туғилган жойи нотўғри берилган, айрим ҳолларда келтирилган маълумотлар чалқашиб кетган. Шунга қарамай асарнинг ижобий томонлари кўп. Бу асар жуда катта давр — қарийб саккиз юз йил мобайнида Эрон ва Ўрта Осиёда яшаб ижод этган шоир ва адиблар фаолиятини тадқиқ қабзасига олган.

«Тазкират уш-шуаро» ёки «Тазкират Давлатшоҳий» муқаддима, хотима ва етти қисм (табақа) дан иборат.

Муқаддимада асарнинг ёзилиш сабаблари, VII—X асрнинг биринчи ярмида яшаб ўтган араб шоирлардан Лабид (VII аср), Абу Нувос (вафоти тах. 814), Абу Таййиб ал-Мутанаббий (вафоти—963), Абу Аъло ал-Мааррий (973—1058) ва бошқалар ҳақида маълумот келтирилган.

¹ Б. Аҳмедов. Давлатшоҳ Самарқандий. Тошкент, «Фан» нашриёти, 1967, 6-бет.

Биринчи ва иккинчи қисм X—XI асрларда Эрон ва Ўрта Осиёда яшаб ўтган 21 йirik шоирнинг қисқача таржимаи ҳоли ва ижодига бағишланган.

Учинчи, тўртинчи ва бешинчи қисмларда Хоразмшоҳлар — Ануштегинийлар (1077—1231), Элхонийлар (1258—1349) ва Музаффарийлар (1315—1393) замонида ижод этган 54 шоир ҳақида маълумот бор.

Сўнгги якки табақа Темур ва Темурийлар замонида Ўрта Осиё, Эрон ва Ироқда яшаган 41 шоир ижодига бағишланган.

Хотимада эса мазкур тазкира муаллифи билан замондон манхур алломалар Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Хожа Афзалиддин Мухаммад, Амир Аҳмад Сухайлий, Хожа Шаҳобиддин Абдуллоҳ Марварид ҳамда Хожа Осафий ҳақида маълумотлар келтирилган.

Давлатшоҳ Самарқандий тазкирасида жамланган шоирларнинг асарлари Шарқ классик адабиётининг умумий йўналиши, унинг тараққиёт йўллари, Шарқ шеърлигида кенг қўлланилган рубоий, қасида, ғазал, ҳажв жанрларининг пайдо бўлиши ва такомиллашуви, тарсий, тажнис, таржиъбанд, мураббаъ сингари шеърини шакллари ўрганиш ҳамда тадқиқ этишда муҳим роль ўйнайди. Қолаверса, улар орасида Жавҳарий Заргар, Хожа Қирмоний, Жалол Табиб, Хожа Исмаилюлло Бухорий, Аминиддин Нузулободий сингари дostonчилик жанрининг етук намоёндалари, назм ва насрга оид «Таржимон ал-балого» («Нотиқликни тушутириб берувчи китоб») асари билан манхур Фаррухий (вафоти—тах. 1037—1038), «Чаҳор мақола» китоби билан шухрат топган Низомий Арузий Самарқандий (XII аср), форс тилининг шарҳли луғатини тузган Қатрон ибн Мансур Термизий (XII аср), «Ҳадоиқ ас-сеҳр» («Сеҳр боғлари») асари билан ном таратган хоразмлик Рашидиддин Ватвот (1088—1182), «Нигористон» асари муаллифи Муиниддин Жувайний, «Шабистони хаёл» китоби муаллифи Яҳё Себак Нишопурий, «Жавоҳир ул-асрор» («Сирлар жавоҳири») асарини бутун Шарққа манзур эта олган Шайх Озарий (1382—1462), мусиқа илмининг малихур намоёндаларидан Соҳиб Балхий, хат ва хатотлик илмининг пири Симий Нишопурий ҳам борки, булар ижоди классик адабиёт ҳамда Ўрта аср Шарқ фани тараққиёти тарихида муҳим ўрин эгаллайди.

Китобда таърифи келтирилган шоирлардан аксарияти даврининг малик уш-шуароси бўлган. Уларнинг қарийб ҳаммаси охир-оқибатда таъмагир ва ҳасадчи, ифвогарлар маскани — шоҳлар саройини тарк этганлар. Авҳадиддин Анварий (XII аср), Рашидиддин Ватвот, Бухорода муламмаҳ (бир шеърни икки тилда ёзиш) анъанасини бошлаб берган, ҳажв жанри ривожига улкан ҳисса қўшган Хожа Исмаилюлло Бухорий (1365—1426) ана шундай шоирлар жумласидандир.

Тазкирада жаҳонга манхур файласуф шоир ва олим Носир Хусрав (1004—1088), Шарқ классик шеърлиги даҳоларидан ва мусиқашунос Хусрав Дехлавий (1253—1325), шоир ва йirik тарихчи олим Фахриддин Банокатий (вафоти—1329), Камол Хўжан-

дий (1318—1401), Абдурахмон Ҷомий, Алишер Навоий билан бирга меҳнаткаш халқ орасидан чиққан поэтилар ҳам қайд этилади. Асли деҳқон табақасидан, Низомий Гапжавийнинг «Маҳзан ул-асрор»ига шунинг байтдан иборат жавоб ёзган Ҷамолиддин ибн Ҷаъфар Фарраҳоний; бир умр қўш қўшиб, деҳқончилик қилган, шеърни кетмон дастасига битиб юрган кўҳистонлик Муҳаммад Ҳисомиддин; авом ун-пос (оддий халқ)дан чиқиб, шоирлик, хаттотлик ва наққошликда ном чиқарган Симий Нишопурий; бўйра тўқиб кун кечирган самарқандлик Бисотий ҳақидаги маълумотлар шулар жумласига кирилади.

Шунингдек, тазкирада ўз шеърлари билан шоҳлар ва ҳокимлар, ноиблар ва қозилар кирдикорларини фотиҳ этган Яминиддин Фарюмадий ва унинг ўғли Амир Маҳмуд (ибн Ямин), Убайд Законий, Бурундук Бухорий ҳамда Бобо Савдойи Абивардий каби шоирлар зикри ҳам келтирилганки, бу ҳол асар қимматини янада оширади.

Давлатшоҳ Самарқандий асарининг яна бир фазилати унда айрим муҳим тарихий воқеалар баёнининг ҳам келтирилганидир. Чунинчи, Ўрта Осиё, Афғонистон, Эрон халқларининг султони Ҷалолиддин Мангуберди (Мангибурни) бошчилигида 1221—1232 йиллари мўғул босқинчиларига қарши олиб борган кураши тарихидан айрим лавҳалар; 1337 йили Хуросонда бўлган сарбадорлар қўзғололи ҳамда шунинг қўзғололи натижаси ўлароқ, Хуросоннинг қаттагина қисмида бунёд топган сарбадорлар давлатининг (1337—1381) қисқача тарихи ҳам асарда ақс этирилган. Шунингдек, китобда келтирилган Хуросон ва Ўрта Осиё жанубий қисмининг XV аср 40-йилларидаги сиёсий ҳаёти билан боғлиқ тафсилотлар, йирик тарихий шахслар — вазир ва олим Низомулмулк, улуг шоир ва олим Умар Ҳайём, исмоилийлар тариқати асосчиси Ҳасан Саббоҳ, буюк мунажжим Мирзо Улугбек ҳаётига оид воқеалар ҳам алоҳида қимматга эга.

Давлатшоҳ Самарқандийнинг мазкур тазкираси жамоатчилик эътиборини кўндан бери тортиб келмоқда. 1819 йилдан буён асарнинг айрим парчалари Россияда (В. А. Жуковский ва Ф. Эрдман), Францияда (Сильвестр де Саси), Англияда (Э. Броун ва А. Фальконер), Туркияда (Фаҳим Сулаймон афанди), Германияда (Хаммер) ҳамда Голландияда чоп этилган. Унинг тўла матни 1887 йили Бомбейда Мирза Муҳаммад, 1901 йили Лондонда Э. Броун ва 1958 йили Техронда Ҳожи Муҳаммад Рамазоний томонидан нашр этилган.

1900 йили биринчи бор Хивада Муҳаммад Рафе томонидан эски ўзбек тилига (Хоразм шеvasида) ағдарилди. 1967 йили Б. Аҳмедов «Тазкират уш-шуаро» тазкирасидан Ўрта Осиё ва хуросонлик 32 ва 1981 йили 50 дан ортиқ шоир ҳаёти ҳамда ижодига оид айрим парчаларни ўзбек тилига таржима қилиб, «Давлатшоҳ Самарқандий» номли китобга илова қилган. Холбуки, бу катта асарни атрофлича илмий тадқиқ қилиб, ўзбек тилига ўгириб кенг китобхонлар оммасига тақдим этиш бугунги олимларимиз олдида турган муҳим вазифалардан биридир.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО

(1438—1506)

Султон Ҳусайн Амир Темурнинг эвараси бўлиб, 1438 йил июль (ҳижрий 842 йил, муҳаррам) ойда Ҳиротнинг шарқи-шимолидаги Давлатхона саройида дунёга келган. Унинг отаси Ғиёсиддин Мансур Бойқаро Мирзонинг учинчи ўғли эди. Бойқаро Мирзонинг отаси эса Амир Темурнинг иккинчи ўғли Умар Шайх (1356—1394), онаси Феруза бегим эса ота томонидан Амир Темурнинг катта қизи Ўғи Беги хонимнинг ўғли Султон Ҳусайн Мирзонинг қизи бўлиб, Феруза бегимнинг онаси Қутлуғ Султон бегим эса Амир Темурнинг учинчи ўғли Мироншоҳ Мирзонинг (1366—1408) қизи эди. Дарҳақиқат, Ҳусайн Бойқаро Заҳириддин Муҳаммад Бобур таърифлаганидек, «Карим ут-тарафайн», яъни ҳар икки томондан ҳам насаби Амир Темур Қурагонга бориб туташади.

Ҳусайннинг отаси Ғиёсиддин Мансур 1445 йилда вафот этгач, Ҳусайн 14 ёшигача мактабда таълим олади ва шу мактабда ёш Алишер билан дўстлашади.

1452 йилда ёш Ҳусайн Ҳирот ҳукмдори Абулқосим Бобур саройига хизматга киради. 1457 йили Абулқосим Бобур вафотидан сўнг, Ҳусайн Мирзо саройини тарк этиб, Марв ҳукмдори Санжар Мирзо Марвий саройига хизматга ўтгач, ҳукмдор ўз қизи — 15 ёшли Бека Султонни унга никоҳлаб беради. Бироқ, қайната билан куёв ўртасига совуқчилик тушиб, саройдан кетишга мажбур бўлади. Шундан сўнг Ҳусайн Мирзо ўн йилдан кўпроқ вақт давомида Хоразм, Хуросон, Астробод, Мозандарон ва Ҳуржон оралигида саргардонликда умр кечирди. Бу давр мобайнида Темурий шаҳзодаларнинг тожутахт учун олиб борган ўзаро урушларида Ҳусайн Мирзо ҳам фаол қатнашиб, Ҳирот ҳукмдори Султон Абусаййид Мирзо (1424—1469) ҳалокатидан сўнг, 1469 йил 24 март, жума куни Ҳусайн Мирзо тавтана билан Ҳиротга кириб келди ва ўша куни Жомеъ масжидида унинг номига хутба ўқилди.

Тарихий манбалардан шу нарса маълумки, Султон Ҳусайн Бойқаро Темурий шаҳзодалар орасида жасоратли, мард, одил ва тадбиркор салтанат соҳиби бўлган. У ҳукмронлик қилган даврда Хуросон фуқаролари бирмунча осойишта ва фаровон ҳаёт кечирган. Айниқса, унинг вазирлиги Алишер Навоийнинг саъй-ҳаракатлари натижаси ўлароқ, мамлакатда йирик сув иншоотлари, маъмурий ва маданий қурилишлар, мадраса, масжид, карвонсарой, работлар, кўприклар ва шу каби қурилиш ишлари кенг кўламда олиб борилган. Шу билан Султон Ҳусайн Бойқаронинг ҳукмронлик даврида Ҳирот фан ва маданият марказига айланган эди. Бу даврда илму фаннинг барча жабҳаларида қалам тебратган билимдон олимлар, сўз усталари, адиблар, шоирлар, мусиқашунослар, ҳунарманд наққошлар ва мусаввирлар Ҳиротнинг доврўғини жаҳонга машҳур қилганлар.

Султон Ҳусайн Бойқаро Хуросон музофотида, айниқса, Ҳиротда

диний ва маданий-маиший биполарни кўплаб қурдирди. Бу қурилишларнинг асосий мутасаддийси сифатида Алишер Навоийни кўрсатиш жоиздир. Шунингдек, шаҳаншоҳнинг яқин кишилари ҳамда бек ва амирлари ўз номларини абадийлаштириш мақсадида масжид, мадраса, рабат, кўприк, ҳаммом ва шунга ўхшаш қурилишлар билан шаҳар кўркини янада жилолатирганлар. Чупончи, Султон Ҳусайн Бойқаро Гозурроҳ яқинида ўз номига мадраса, Ҳирот ташкарисида «Боғи бәйт ул-имон» ва «Боғи ҳамса оройи» боғларини барпо этган. Султон Баддуззамон Мирзо номи билан аталувчи «Мадрасайи Бадиъа» ҳам Султон Ҳусайн Бойқаро даврининг улкан обидаларидан биридир. Бу даврда таъмирланган Жомеъ масжиди улкан биполардан бўлиб, 403 гумбази, 130 равоқи ва 44 устун бўлган.

Шунингдек, Алишер Навоий ҳам ўз ҳисобидан бир печа маданий-маиший биполар, чупончи «Сафоия» номли ҳаммом ва «Шифоия» номли касалхона қурдирган.

Тарихчи Хондамирнинг ёзишича, Хуросонда қирққа яқин йирик иншоотлар Султон Ҳусайн Бойқаро даврида вужудга келган ва Ҳиротга атроф-теварақдан олимлар, шоирлар, адиблар, рассомлар, хатотлар, мусиқачилар ва бошқа ҳар хил ҳунар аҳллари кириб келадилар. Жумладан, ўша даврда табиб Ҳусайн Жарроҳ ичакни кесиб даволашда ҷумолидан фойдаланиш усулини ихтиро қилган. Устод Саййид Аҳмад гижжак, Устод Шоҳқули гижжак, Устод Қул Муҳаммад удий, Устод Ҳусайн удий, Устод Шайх Фоний ноилар Хуросонда ном чиқарган етук мусиқашунос алломалардан бўлган. Наққошлик ва хатотлик соҳасида Хожа Мирак наққош, Мавлоно Хожги Муҳаммад наққош ва буюк истеъдод соҳиби Устод Камолиддин Беҳзодлар ўз маҳоратлари билан Хуросон фахри ҳисобланган.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Ҳусайн Бойқаро замонидagi олимлар, фозил ва шоирлар ҳақида гапириб, уларнинг ҳаммасини саромади Мавлоно Абдураҳмон Жомий, шунингдек, Шайхим Сухайлий, Ҳусайн Али Туфайлий, Осафий, Биноий, Сайфи Бухорий, Мир Ҳусайн Муаммой, Мулло Муҳаммад Бадахший, Юсуф Бадиий, Оҳий, Шоҳ Ҳусайн Қоший, Ҳилолий Аҳлий, Муҳаммад Солиҳ ва бошқалар ҳақида қисқача тўхталиб ўтади. Алишер Навоийнинг таъкидлашича эса Ҳусайн Бойқаро қадимги турк тилининг тақдирига бефарқ бўлмай, унинг ривожини учун қатор чора-тадбирларини амалга оширган. Ўша давр адабий муҳитининг баъзи бир «мўътабар» намояндалари назарида турк тили таҳқирланиб, мазкур тилда ижод этиш, ижодкорнинг истеъдодсизлигини билдирувчи нуқсонлардан бири деб ҳисобланган. Бинобарин, араб ва форс тилларига эътибор берилиб, турк тили камситилган. Ана шундай шароитда Ҳусайн Бойқаро ёзувда турк тилини истеъмолга киритиш борасида маҳсус фармон берган. Бу дадил қадам мамлакатнинг сиёсий, ижтимоий ва маданий ҳаётида катта воқеа бўлгани шубҳасиз.

Ҳусайн Бойқаро форс ва туркий тилларида ғазал битиш иқтидорига эга бўлса-да, асосан турк тилида «Ҳусайний» таҳаллуסי билан

ижод этган. Унинг таъби назми ҳақида Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис» асарида шундай ёзади: «Ул ҳазратнинг хўб ашъори ва марғуб абёти бағоят кўндур ва девон ҳам мураттаб бўлубтур».

Султон Ҳусайн Бойқаро Хуросон ҳудудини ички ва ташқи душмандан тозалагач, беғамликка, айшу-ишратга берилади. Ҳукмдорнинг сўнгги йиллари мамлакат ичида вужудга келган исёнларни бостириш билан ўтади. Бу исёнлар ўз ўгиллари тарафида мулк таллашиб, қўтарилган низо ва можаролардан иборат эди. Аммо шунга қарамай, у қўлидан келганича мамлакатда адолат ва осойишталикни, илм-маърифат ва маданиятни равнақ топтиришга ҳаракат қилган. 1506 йил баҳорида Султон Ҳусайн Бойқаро хасталигига қарамай Хуросон қўшинини йиғиб, Муҳаммад Шайбонийхонга қарши Мовароуннаҳр ҳудудига қараб йўл олади. Шаҳаншоҳ Бобо Илоҳий мавзеига етганда, аҳволи оғирлашиб, қўшинни тўхтатишга қарор қилади. 1506 йил 5 май, душанба куни кечқурун салтанат соҳиби Абулғозий Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро сақтайи қалб (апоплексия) касали билан 69 ёшида оламдан ўтади.

ЖАЛОЛИДДИН ДАВОНИЙ

(1427—1502)

Давонийнинг тўла номи Жалолоiddин Муҳаммад Асад ас-Сиддиқий ад-Давоний бўлиб, 1427 йилда Эроннинг Қазарун вилоятига қарашли Давон қишлоғида туғилган. У ёшлигиданоқ илм-фанга, айниқса, мусулмон фикҳшunosлигига қизиқади ва бошланғич мактабни битиргандан сўнг Шерозга келиб, мадрасада йирик олимлар қўлида таҳсил олади.

Кейинчалик у Шероз шаҳрининг қозиси этиб тайинланади. Қозилиқдан истеъфога чиққандан сўнг мадрасада мударрислик қилади. Кейинчалик яна ўз қишлоғига қайтиб, умрининг охиригача (1502) илмий иш билан шуғулланади. У Давон қишлоғида дафн этилган.

Манбалардан маълумки, Жалолоiddин Давоний Ўрта Осиё олимлари ва шоирларининг ижоди ва дунёқарashi билан яхши таниш бўлган. У Форобий, ибн Сино, Насириддин Тусийнинг илмий мероси, асарларини қунт билан ўрганган, уларнинг илмий ва инсонпарварлик ғояларидан хабардор бўлган. Хусусан, у Ҳирот, Византия (Рум), Озарбайжон, Кермон, Хурмуз, Табаристон, Хуросон, Ҳуржон мутафаккирлари билан алоқа қилган.

Муҳаммад Али Табризийнинг таъкидлашича, Давоний ўз рисолаларини битишда «Византия, Хуросон, Туркистон олимлари ҳамда Султон Абу Саид Темурий даврида яшаган машҳур мутафаккирларнинг асарларидан фойдаланган». (Муҳаммад Али Табризий. Райхонат ул-адаб. Техрон, 1949, 3-том). Давоний Хиротда узоқ вақт бўлиб, у ердаги олимлар билан яқиндан мулоқотда бўлиб, Абдурахмон Жомий ва бошқа олим, фозиллар билан учрашади. Шерозга

қайтиб келгандан сўнг эса Жомий билан муттасил ёзишиб туради. Шунингдек, Давоний Али Қушчи ва унинг рисолалари билан ҳам таниш бўлганлигини ҳисобга олсак, Давонийнинг фалсафий ва ижтимоий қарашининг шаклланишида Яқин ва Ўрта Шарқнинг илмий, маданий меросини ўрганиши ҳамда қўшни мамлакатлар, айниқса, Мовароуннаҳрнинг машҳур олимлари билан алоқа қилиши муҳим роль ўйнади.

У салафларнинг асарларини тарғиб қилиш билан чекланиб қолмасдан, Ўрта Осиё мутафаккирларининг маданий, илмий ва фалсафий анъаналарини давом эттирди. Булардан ташқари, у қадимги Юнон ва Ўрта Осиё мутафаккирлари Арасту, Афлотун, Форобий, ибн Сино, Насириддин Тусий ва бошқаларнинг асарларини яхши билар, ҳатто уларнинг баъзи рисолаларига шарҳлар ҳам битган. У қадимги олимлар рисолаларидаги мураккаб ва тушунилиши қийин бўлган муаммоларни шарҳлаш билан бирга улар ҳал қила олмаган ботиқий ва зоҳирий илмлар ва мушкул масалаларни ечаолар эди.

Давонийнинг илмий мероси бойдир. У фалсафа, мапик, фикҳ, ахлоқшунослик, риёзиёт ва геометрия соҳалари бўйича рисолалар ёзган. Ушша даврда унинг асарлари олимлар орасида кенг тарқалган бўлиб, улар кўп фанлар бўйича расмий қўлланма вазифасини ўтаган. Унинг «Рисолайи исботи вожиб» («Заруриятнинг исботи ҳақидаги рисола»), «Рисолат ул-хуруф» («Харфлар хақида рисола»), «Рисолайи фи тавжих ул-ташбих» («Маънос талқини ҳақида рисола»), «Рисола дар илм ул-нафе» («Руҳшунослик ҳақида рисола»), «Тариқати тарбият ул-авлод» («Болаларни тарбиялаш усули»), «Арзиома» («Армяни бошқариш принципи») ва бошқа асарлари маълум. Давоний илмий ишлардан ташқари Навоий сингари «Фоний» тахаллуси билан шеърлар ёзган. Унинг шеърлари Эрон ва Ироқда чоп этилган. Давоний Мовароуннаҳр ва Хуросондаги маданий ютуқлардан ўз ижодида кенг фойдаланишга ҳаракат қилганлиги боис, унинг асарлари Хуросон ва Мовароуннаҳрда ҳам тарқалиб, бу ердаги турли илмий йўналишга, маънавий ҳаётга таъсир кўрсатди.

Давонийнинг энг йирик рисоласи — «Ахлоқи жалолоий»дир. У 1470—1478 йиллар орасида ёзилган ва Ғарбий Эрон ҳокими, Оқ қўйиндилар сулоласи вакили Узун Ҳасанга бағишланган. Ушбу китоб 1839 йилда В. Ф. Томпсон томонидан инглиз тилига таржима қилинган. Давонийнинг «Ахлоқи жалолоий» рисоласи форс тилида ёзилган бўлиб, қўлёзмаси дунёнинг жуда кўп музейлари ва кутубхоналарида мавжуд. У 1911 йил Калькуттада чоп этилган. Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтида ушбу рисоланинг қўлёзма ва топшосма нусхалари сақланмоқда. Мазкур асар 1948 йилда Ишонжон Муҳаммадхўжа томонидан ўзбек тилидаги қисқартма таржимаси амалга оширилган. Рус шарқшуноси А. А. Семёнов Ръе ва Браунларга асосланиб, Давонийнинг ушбу рисоласини мусулмон Шарқида машҳур китоблар сирасига қўшади.

Китобда муҳим ижтимоий-сиёсий, ижтимоий-хаёлий ва ахлоқий

ғоялар илгари сурилган. Унда жамиятнинг пайдо бўлиши, ижтимоий табақалар, давлат ва уни бошқариш йўллари, адолатли ва адолатсиз подшоҳлар, уларнинг фуқароларга муносабати, ахлоқ ва таълим-тарбия масалалари батафсил таҳлил этилган.

«Ахлоқи жалолий»да XV асрнинг илғор ахлоқий қарашлари ўз ифодасини топганки, китобда ўрта аср Шарқининг ахлоқий таълимотлари, унинг ютуқ ва камчиликлари акс этирилган. Асар уч қисмдан иборат бўлиб, ўз навбатида улар яна майда бўлим — «лавом»ларга бўлинади. Биринчи қисм ахлоқ фанига бағишланган бўлиб, муаллиф ахлоқнинг асосий тушунчалари: адолат, шижоаткорлик, донолик, иффат ва бошқаларга тўхталади. Иккинчи қисми — «Одамнинг ички ҳолати» деб аталиб, оилавий ҳаётга бағишланган. Бунда болаларни тарбиялаш ва камолга етказиш, касб-ҳунарни эгаллаш, хулқ-одоб, қоидалари, нутқ маданияти, ота-оналарнинг ўз болаларига муносабатлари ва бошқа шунга ўхшаш муаммолар кўтарилади.

Охирги учинчи қисм — «Шаҳар (давлат)ни бошқариш ва подшоҳлар сиёсати» деб аталади. Бу ерда муаллиф шаҳарларда яшовчи халқлар бахтли бўлиши учун қандай тадбирлар чоралар кўриш кераклиги, давлат бошлиқлари билан фуқароларнинг ўзаро муносабати, жамият ҳақида фикр-мулоҳазалар илгари сурилади. Энг сўнггида Насириддин Тусийнинг «Ахлоқи носирий» рисоласида келтирилган Афлотуннинг ўз шогирди Арастуға қилган васияти берилади.

Давонийнинг ижтимоий қарашларида Форобийнинг таъсири яққол сезилиб туради. Инсон бир ўзи меҳнат қилиб, яшаш учун ва ҳар куни зарур бўладиган нарсаларни қўлга киритиши қийин. У яққа ҳолда ҳаёт кечирishi учун бир ўзи овқат пишириши, кийим-кечак тикиши, меҳнат қуроллари ясаши ва шунга ўхшаш кўп ишларни бажариши, бир неча касб-ҳунар эгаллашга мажбур бўлар эди. Бу эса амри маҳолдир. «Одамлар бирлашиб, бир-бирига ёрдамлашганда бошқалар тўғрисида чинакамига қайғуради, ўзаро ёрдам ва алоқа-ўрнатилганда адолатнинг синалган йўллари пайдо бўлади, яшаш воситалари тартибга тушади, кишиларнинг аҳволи мустаҳкамланади ва инсон зоти сақланади» (Давоний. Ахлоқи жалолий. 135-варақ).

Давоний ўзининг «Ахлоқи жалолий» асарида давлат тўғрисида ўзининг утоники — ҳаёлий орзусини тасвирлайди. У ибн Мискавайҳ, Форобий ва Насириддин Тусий сингари шаҳарни (давлатни) фозил ва жоҳилга бўлади. Фозил шаҳарни тасвирлар экан, Давоний «бу шундай шаҳарки, унинг қондаси бахт-саодатга эришувдан ва бахтсизликка олиб борадиган ҳодисаларни бартараф қилишдан иборат», — дейди (Ўша жой, 152-варақ). Фозил шаҳарни ақлли, адолатли ва жасур кишилар бошқариши лозим. Шаҳар аҳолиси, қайси ижтимоий табақадан бўлмасин, қонун-қоидаларга сўзсиз бўйсунадилар. Жоҳил шаҳар аҳолиси эса бахтсизлик ва фалокат йўлига кирган бўлиб, бундай шаҳар ҳокимлари таъмағир, жоҳил бўладилар, ўз хоҳиш-истаклари ва ҳиссиётларини қондиришга ружу қўядилар.

Жалолиддин Давоний ахлоқ ва таълим-тарбия масалаларига

ҳам катта эътибор беради. Мутафаккирнинг талқинида, ахлоқ ғани кишиларнинг амалий ғаолияти, тафаккури билан чамбарчас боғланган. Ахлоқ муаммолари ғалсафий, ижтимоий-сиёсий масалалар билан бир қаторда кўрилади.

Давоний ўз рисоаларида илм-ғани жамиятда тутган ўрнига катта баҳо бериб, кишиларни маърифатли бўлишга, касб-ҳунарни эгаллашга чақирди. Унинг инсонпарварлик руҳи билан суғорилган ижтимоий ғоялари умуминсоний характерга эга бўлиб, кейинги даврларда муҳим роль ўйнади ва ҳозир ҳам ўз тарбиявий аҳамиятини йўқотгани йўқ.

ХУСАЙН ВОИЗ КОШИФИЙ

(1440—1505)

XV асрнинг иккинчи ярмида Хуросонда Алишер Навоий атрофида тўпланган аллома, шоир ва донишмандлар орасида машҳур ва комусий талант эгаларидан бири Воиз Кошифийдир.

Қамолиддин Хусайн Воиз Кошифий тахминан 1440 йилларда Хуросон вилоятидаги Сабзавор шаҳрининг Байҳақ кентида туғилган, унинг ота-онаси, болалиги ҳақида ҳозирча ҳеч қандай аниқ маълумот йўқ. Бизнингча, у бошланғич маълумотни Сабзаворда олган. У араб, форс, туркий тили, математика, астрономия, кимё, мусиқа, адабиёт, фикрдан тўлиқ маълумотга эга бўлган. Ёшлигиданоқ воизлик — сўз санъати билан шуғулланган. Кошифий Сабзаворда тез орада кўзга кўринган воиз — нотик бўлиб танилган. Кейинчалик Нишопурда, 1455—1468 йилларда эса Машҳалда яшаб, воизлик қилган. 1468 йилнинг охирида Абдурахмон Жомийнинг тавсияси билан Хусайн Воиз Кошифий Ҳиротга келади ва қолган умрини асосан Ҳиротда Темурийлар раҳнамолигида ўтказди. Маълумки, XV асрнинг иккинчи ярмида Темурийлар, хусусан Хусайн Бойқаро даврида Ҳирот Шарқнинг маданият маркази эди. Тарихчи олим Саййид Нафисийнинг айтишича, Кошифий умрининг охирида Ҳиндистонга қилган сафари ҳақида ҳам деярли маълумот йўқ. Хусайн Воиз Кошифийнинг икки қизи ва бир ўғли бўлиб, ўғли Фахриддин Али ас-Сафий ўз даврнинг катта шоири, ёзувчиси ва олими («Ра-шохоти айн ал-ҳаёт» асари билан машҳур) бўлиб етишган. Али ас-Сафийнинг ислом тарихига, пайғамбарлар ҳаётига, адабиётга, Хўжа Аҳрорга, ахлоққа, кимёга бағишланган ўндан ортиқ илмий ва бадий асарлари бор. Хусайн Воиз Кошифий 1505 йилда Ҳиротда вафот этади.

Қамолиддин Хусайн — алломанинг исм-шарифи, воиз (нотик) — лақаби, Кошифий (кашф қилмоқ, яратмоқ) — адабий тахаллусидир. Хусайн Воиз Кошифий асарларини ўз даврнинг илмий тили — форс тилида ёзган бўлиб, ундан кўпгина илмий, бадий таржима асарлари ҳам мерос қолган. У ғалсафа, ахлоқ, тилишунослик, адабиётшунослик, сиёсат, тарих, кимё, астрономия, математика, мусиқа,

воизлик, шеър санъати, дин тарихи, филология, тиббиёт каби фанларга оид 200 дан ортиқ асар ёзганлиги маълум. Кошифийнинг Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик ва Х. Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институтларида 45 номдаги асарларининг 197 қўлёзма ва 75 тошбома нусхалари сақланмоқда. Бундан ташқари у ўз даврининг кўзга кўришган илоҳийчи олими бўлиб, ҳадиси, Қуръонни қаримни ёдда билган, ҳатто Қуръонга тўрт китобдан иборат шарҳ ҳам ёзган. Кошифийнинг «Ахлоқи Муҳсиний», «Рисолаи Ҳотамия», «Анвори Сухайлий», «Футувватномаи Султоний», «Тавсири Хусайний», «Жавоҳирнома» каби ўшдан ортиқ асари араб, татар, эски ўзбек, урду, турк, немис, инглиз, француз ва бошқа тилларга таржима қилинган. Ҳозирги кунда Кошифий асарлари Париж, Лондон, Берлин, Санкт-Петербург, Москва каби шаҳарларда, Ироқ, Туркия, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Бангладеш ва бошқа шарқ мамлакатларининг кутубхоналарида сақланмоқда. Чет мамлакатларда Кошифий асарларига қизиқиш XVIII—XIX асрлардаёқ кучли бўлиб, Фарбий Оврупанинг Х. Г. Кип, М. Дуайт, Д. Д. Дональдсон, Э. Браун, А. А. Арберри, Э. С. Кеннеди, Э. Розенталь, Х. Массе, К. С. Ламбтон, Р. Леви, А. М. Шастери каби машҳур олимлари Ўрта Осиё ва Эроннинг XIV—XV асрлардаги маданияти тарихини атрофлича ўрганишга ҳаракат қилганлар ва Кошифийнинг ижоди, меросига юқори баҳо берганлар.

Кошифий ижодини ўз даврининг йирик тарихчиси Хондамир «Хулосат ул-ахбор» асарида: «Ул жаноб нуҷум илмида ҳам зўр маҳоратга эга эди, чунончи унинг таъбирлари Қазо ўқи шигари беҳатар бўларди. Унинг балогатоётлик ҳамда фасоҳатсифатлик китоблари кўп ва беҳисоб бўлиб, уларнинг кўпи олимақом амир Алишернинг атоқли номи билан зийнатланган. Амир Алишернинг июяти ва илтифоти ул жанобнинг ҳол саҳифасига ҳамма вақт тушиб турарди...»¹ — деб таърифлайди. Алишер Навоий «Маҷолис ун-нафоис» асарининг тўртинчи маҷлисида: «Мавлоно Хусайн Воиз — «Кошифий» таҳаллус қилур, Савзаворлиқдур. Йиғирма йилга яқин борким, шаҳрдадур ва Мавлоно зуфунун ва рашии ва пуркор воқеъ бўлубтур. Он фан бўлғайким, даҳли бўлмағай. Хусусан ваъз, ишпо ва нуҷумки, анинг ҳаққидур ва ҳар қайсида муттааййини ва машҳур ишлари бор...»² — деб юксак баҳолаган.

Хусайн Воиз Кошифий Ҳирот мадрасаларида талабаларга таълим-тарбия берган, Хуросон шаҳарларида ахлоқ-одобдан ваъз айтган. Кошифий ўз асарларида иқтимоий-ахлоқий ҳаёт, маънавият масалаларига катта ўрин ажратади, сиёсат, давлатни бошқариш, шоҳ билан фуқаролар ўртасидаги муносабат, жамоани идора этиш,

¹ Хондамир. «Хулосат ул-ахбор». Навоий замондошлари хотирасида. Т., 1986, 70—71-бетлар.

² Навоий А. «Маҷолис ун-нафоис». Асарлар, 12-жилд. Т., 1966, 123—124-бетлар.

етук инсонни тарбиялаш муаммолари унинг ижодида катта ўрн эгаллайди. Уларда инсонпарварлик, халқпарварлик, юқори маънавиятга эга бўлиш, маданий юксалиш юзларини илгари суради. Унинг «Ахлоқи Муҳсиний», «Рисолаи Ҳотамия», «Ашбори Сихайлий», «Ахлоқи Карим», «Жавоҳирнома», «Луббо ул-маънавий фи-интихоби маснаъвий», «Искандар ойнаси», «Тафсири Ҳусайний», «Футувватномаи Султоний» каби асарлари шулар жумласидандир. Бу асарлардан Хуросон мамлакатида, Ҳиротда ва бошқа шаҳарлардаги мадрасаларда талабалар учун дарслик сифатида фойдаланилган. Мутафаккир бу асарларида ўзининг ҳаётдан олган сабоқлари, тажрибалари асосида халқчиллик, инсонпарварлик, ижтимоий ҳаёт, адолат, ҳалоллик, софдиллик, поклик, тўғрилиқ, ростгўйлик ҳақидаги фикрларини ўқимингли, қизиқарли ҳикоятлар, ривоятлар ёрдамида баён этади. Бу асарлар Кошифий тили билан айтганда «Ҳикмати амалий» асосида ёзилганлигидан бугунги кунда ҳам жуда катта тарбиявий аҳамиятга эгадир.

Ҳусайн Воиз Кошифий инсонни дунёдаги энг юксак олижаноб мавжудот деб билади.

Одам номи яхшилик билан эслаш туфайли боқийдир,
Ҳаётлик айёмининг ҳосили яхши ном орттиришдир.

— дейди.

Бу Воиз Кошифий ахлоқий таълимотининг етакчи ғоясидир. У салбий ахлоқий хислатларни қоралайди ва уларнинг инсон ҳаётида ва жамият учун катта зарар олиб келишини қатор ҳикоят ва ривоятлар билан кўрсатади.

Ҳусайн Воиз Кошифий яхшилик ва ёмонлик, адолат, виждон, бурч тушунчалари ҳақида ҳам атрофлича фикр юритади. Ахлоқ нормаси — инсонларнинг хулқ, феъл-атворларини тартибга солиб турувчи ахлоқий талаблардир. Кошифий ижобий хислатларни кишиларда бўлиши шарт бўлган инсоний фазилат деб тушунади ва сабр, ҳаё, ифқат, шукизалиқ, собитқадамлик, сахийлик, саховат, ростгўйлик, нижоят, камтарлик, ҳушёрлик, баланд ҳимматлик, дённатчилик, аҳдига вафолик, андишалиқ, иззат-ҳурматни билиш, сир яшира олиш каби фазилатларни бирма-бир таърифлаб ўтади. Кошифий ахлоқли инсон деганда, илм-маърифатга интилувчи, ҳақиқат ва адолатни сеувчи, адолатсизликка қарши курашувчи, мард, ҳаракатчан, олижаноб, сахий, очиқ қалб инсонни тушунган.

Ахлоқ масалаларини ёритишда Кошифийнинг «Ахлоқи Муҳсиний» (Ҳусайн Бойқаронинг ўғли — Абдулмуҳсин Мирзога бағишланган) асари энг машҳур ва муҳим аҳамият касб этади. Кошифий ўз асарларида сиёсат, давлатни бошқариш масалалари бўйича ҳам ўз даври учун муҳим фикрларни олға суради. У давлатни одиллона бошқаришда сиёсатдан фойдаланиш кераклигини алоҳида таъкидлайди:

Жаҳонда пок сув ичмакка бўлмас ҳеч ким қодир.
Агар шоҳлар сиёсат тигин элига қилмаса зоҳир,

— дейди.

Сиёсат мамлакатни бошқариш учун зарур, у шахсий иш эмас, балки ижтимоий ишдир. Сиёсат адолатли бўлса, мамлакат, жамият ривож топади, халқи фаровон яшайди. Сиёсатни одил подшоҳлар адолат билан бошқаришлари керак:

Мамлакат тобқой сиёсатдин низом,
Гар сиёсат бўлмаса етгай ҳалал,
Тобмагай олам иши асло тузут,
Бесиёсат ҳеч вақту ҳеч маҳал.

Ёки:

«...Адл (адолат — Р. М.) сиёсатсиз мавжуд бўлмас. Сиёсат йўқ бўлса, сардорлик заиф. На учунким мулку-миллат зийнати, дину давлати мусаллаҳи сиёсатдур», — деб мамлакат тараққиётини, адолат қарор топишини ҳам Қошифий сиёсатга боғлайди.

Демак, Хусайн Воиз Қошифий шоир, ёзувчи, олимгина эмас, балки доно сиёсатчи ҳам бўлган. Унинг жамият, давлат, тинчлик, ихтилофларни осойишталик билан ҳал этиш зарурлиги тўғрисидаги фикрлари ҳозир ҳам ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда.

Воиз Қошифий Алишер Навоийнинг маънавий даврасида бўлган XV аср Хуросон ва Мовароуннаҳр маданиятининг ривожига катта ҳисса қўшган ҳамда ўз асарлари билан сўнгги авлодларга катта таъсир кўрсатган машҳур алломалардан бўлиб тарихда қолди. У қомусий ижоди билан ўз даври маънавий юксалиши йўлида фаол хизмат қилди ва нафақат Марказий Осиё, балки бутун Шарқ умуминсоний, маданий бойликларини кучайтиришга сезиларли таъсир кўрсатди.

КАМОЛИДДИН БЕҲЗОД

(1455—1537)

Мовароуннаҳр ва Хуросонда XV асрдаги Ренессанс (Уйғонинг даври) вакилларида бири, Навоийнинг шогирди, «Шарқ Рафаэли», улуғ мусаввир ва миниатюрасоз Камолиддин Беҳзоддир.

Нафақат мусулмон Шарқи халқлари, балки бутун дунё халқлари санъати тарихида сезиларли из қолдирган, унинг тараққиётига ўзининг баракали хиссасини қўшган забардаст мусаввир Камолиддин Беҳзод 1455 йили Хиротда камбағал хунарманч оиласида дунёга келган. Беҳзод ота-онадан жуда эрта ажралди. Уни болалигидаёқ Хиротнинг машҳур мусаввири Амир Рухилло (Мирак Нақош) ўз тарбиясига олиб, тутинган отаси бўлди ва Камолиддинга туз-нон бериб, кийим-бош билан таъминлаб, ҳар томонлама илми

қилиб вояга етказди. Ёш Камолиддин Мирақ Наққош тарбиясида, унинг Хиротдаги Нигористонида (санъат академиясида) наққошлик ва миниатюрасозлик ҳунарининг сир-асрорларини ўрганади.

Бехзоднинг буюк мусаввир, наққош ва миниатюрасоз бўлиб етишувининг муҳим омилларидан бири — бу унинг XV асрнинг иккинчи ярмида машҳур шоир Алишер Навоийнинг назарига тушиб, бадиий-ғойивий ва эстетик жиҳатдан улуғ мутафаккир ва ҳомий даҳосидан баҳраманд бўлганлигидадир.

Санъат ва нафосатга иштиёқи ниҳоятда кучли бўлган Бехзод ғоятда меҳнатсеварлиги, заҳматқашлиги, ўткир ақлу заковати туфайли истеъдоди кундан-кунга ортиб боради ва тез орада Хиротда машҳур мусаввир бўлиб танилади. Алишер Навоийнинг мактабдоши ва дўсти, подшоҳ Султон Ҳусайн Бойқаро Бехзодни уз ҳузурига — саройига жалб қилади, унга саройдан махсус жой ажратиб, ижодий ишлар билан шуғулланиши учун барча шароитларни муҳайё қилиб беради. 1487 йилда эса Бехзод Султон Ҳусайн Бойқаронинг шахсий фармони билан Хиротдаги салтанат китобхонасига бошлиқ этиб тайинланади.

XV аср охирига келиб Хиротдаги Темурийлар салтанати авж олиб бораётган тожу-тахт учун ўзаро жангу жадаллар туфайли аста-секин емирила бошлайди. Бу даврга келиб Бехзоднинг Хиротдаги энг сеvimли ҳомийлари — Мавлоно Абдураҳмон Ҳомий (1492 йилда), сўнг устози Алишер Навоий (1501 йилда) бириккетин оламдан ўтадилар. 1506 йилда Хиротдаги Темурийлар сулоласининг сўнгги қудратли вакили Султон Ҳусайн Бойқаро вафот этади. Шундан кейин шахзодалар Хирот салтанатини ҳалокат ёқасига олиб келадилар. 1507 йилда кўчманчи ўзбек қабилаларининг хони Шайбонийхон (Шойбекхон) Хирот тахтини осонлик ила ишғол этади. Бундай беаёв тўқнашувлар, тожу-тахт учун узлуксиз қонли ур-йиқитлар шароитида ҳам Камолиддин Бехзод Хиротда қолиб, ўзининг ижодий фаолиятини давом эттиради. Бехзод уч йилча Хиротда Шайбонийхон салтанатига қарашли саройда иш олиб бораркан, Бехзод санъати олдида лол қолган Шайбонийхон унинг ижодий ишларига тўсқинлик қилмайди, аксинча, бу улуғ миниатюрасозга ишлаши учун қулай шароит яратиб беради. Бехзод Шайбонийхоннинг тасвирини айни ўша йиллари чизган бўлиши керак.

1510 йилда Шайбонийлар лашкари билан Эрондаги кучайиб бораётган Сафавийлар салтанати лашкари ўртасида Марв ёнидаги Тохиробод деган жойда шиддатли жанг бўлади. Жанг майдонида Шайбонийхон қўшинлари тор-мор этилади. Шундай қилиб, 1510 йилда Хирот Сафавийлар қарамонига ўтади.

Шоҳ Исмоил Сафавий 1512 йилда Хиротдаги бир неча истеъдодли санъаткорларни салтанат пойтахти Табризга олиб кетади. Хиротдан Табризга олиб кетилганлар орасида забардаст санъаткор Камолиддин Бехзод ва унинг бир гуруҳ истеъдодли шогирдлари ҳам бор эди. Бу пайтга келиб Бехзод ва унинг Хиротдаги мусаввирлик мактабининг довуғи бутун Шарққа тарқалган эди. Бех-

зоднинг санъатини тоқсак қадрлаган Шоҳ Исмоил Сафавий ҳам наққошга ижод қилмоқ учун Табризда барча зарур шароитларни яратиб беради. Беҳзод ва унинг шоғирдлари Табризда ўзларининг ижодий ишларини самарали равишда давом эттирадилар. Беҳзод Табризда Хиротдан кейинги нафис тасвирий санъат (миниатюра-созлик)нинг яна бир улкан мактабини яратади. Ушша пайтларда Табризда, умуман Эрон санъатида ҳам ички — сиёсий аҳвол яхши эмас эди. Усмонли турк султони Салим Пошша Эронга кетма-кет таҳлид солиб турарди. 1514 йилда Эрон ва Турк қўшинлари ўртасида Табриз яқинидаги Чолдорон деган кенг текисликда қаттиқ ва даҳшатли жанг бўлиб, бу жангда Сафавийлар салтанати мағлубиятга учрайди. Шоҳ Исмоил Сафавий жанг майдонидан қочиб, зўрға кутулиб қолади. Бир йилча Табриз турклар қарамогида бўлади.

Беҳзоднинг шўрлик бошига яна оғир мусибатлар тушади. Табриздаги энг эътиборли санъаткор бўлганлиги учун Беҳзодни, бошқа бир атоқли хаттог Шоҳ Маҳмуд Нишопурийни турклар ўз юртига ўлжа қилиб олиб кетмасликлари учун подшоҳ амрига биноан, Табриз атрофидаги бир ёрға мажбуран яшириб қўйдилар. Эронда напир этилган «Саромадани ҳунар» асарида ёзилганидек, ўз саройидаги хазиналар ичидаги энг nodир ва ноёб гавҳар (Беҳзод)нинг турклар қўлига тушиб қолмаслиги учун ишончли жой (бир улкан ёр)га яшириб кетган Шоҳ Исмоил Сафавий, жангдан енгилиб чиққач, ўз мулозимларидан бирига берган илк саволлари қуйидагилардан иборат бўлган: «Беҳзод қалай? Унинг жонни омонми? Уни, худой нахоста турклар олиб кетмадими?»

1512—1522 йиллар Беҳзод ҳаётида оғир ва мусибатли йиллар бўлди. Бу йиллар орасида у ахёп-ахёнда она юрти Хиротга ҳам бориб-келиб турган. 1522 йилда Шоҳ Исмоил Сафавий махсус фармон чиқариб, Беҳзодни Табриздаги салтанат китобхонасига бошлиқ этиб тайинлайди. 1524 йилда Шоҳ Исмоил Сафавий вафот этиб, унинг ўрнини ўғли — ёш шаҳзода Тахмаси эгаллайди.

1537 йилда (ҳижрий 942) кексайиб қолган Беҳзод Хиротда суяқли жияни ва шоғирди Рустам Алининг ўлим тўшагида ётганлигидан хабардор бўлиб, уни кўрмоқ учун она шаҳри Хиротга отланади. Лекин у Рустам Али дийдорига етишга олмади. Беҳзод Хиротга етиб келгунча у оламдан ўтган бўлади. Бундай жудоликдан қаттиқ қайғурган, кекса мўйсафид Беҳзоднинг ўзи ҳам оғир хасталаниб, 1537 йилда Хиротда оламдан ўтади. Уни ҳам Хирот аҳолиси чуқур изтироб ила, зўр мотам остида шаҳар ёнидаги Кўҳи Мухтор тоғи ёнбағрига, жияни ва шоғирди Рустам Алининг қабри ёнига дафн қиладилар.

Амир Дўст Ҳошимий деган шоир Камоледдин Беҳзоднинг вафот этган йилини баён этиб, зўр қайғу ва гам-ғусса ила шеъррий тарих битиб, мана бундай қайд этган:

Ваҳид-ул-аср Беҳзод он ке чун у
Эл батни модари айём кам зод,
Қазо чун суврати умраш бипардоҳт

Ажал хоки вужудаш дод бар бод.
Зи ман сувратгаре тарих нурсид,
Баъд у гуфтам жавоб аз жоии ношод:
«Агар хохе ке торикаш бидони,
Назар афкан ба «Хоки қабри Беҳзод».

(Мазмуни: Ӯз асрининг яғонаси бўлган Беҳзод шундай буюк, беназир зотки, ундай кишилар онадан жуда кам туғилади. Қазо (Ӯлим) унинг умрига хотима ясади, ажал унинг табаррук тана тупроғини елга тоширди. Бу сувратлар Беҳзод вафотининг тарихини (йилини) мендан сўради. Унга ғам-ғусса билан шундай жавоб бердим: «Беҳзоднинг вафот этган йилини билмоқчи бўлсанг, «Хоки қабри Беҳзод» жумласидан абжад ҳисоби билан ҳижрий 942-йил чиқади. Бу йил мелодий ҳисобда 1537 йилга тўғри келади.).

Демак, Қамолитдин Беҳзод узоқ ва сермахсул ҳаёт йўлини босиб ўтди. Хусайн Бойқаро, Шайбонийхон, Шоҳ Исмоил Сафавий, Шоҳ Тахмасп Сафавийлар ҳукмронлик қилган турли-туман, бири-бирига бағоят зиддиятли тўрт салтанатни кўрди. Темурийлар сулоласи пойтахти Хиротда ва Сафавийлар пойтахти Табризда яшаб, Ӯз даврининг барча азоб-уқубатларини Ӯз кўзи билан кўриб мушоҳада қилди, Ӯз атрофини ўраб турган ижтимоий борлиқдан олган ўта бой ва ранг-баранг таассуротларини, ички кечинмаларини, латиф ва поэтик кайфиятларини ўзининг сермахсул ва гузал ижодида зўр маҳорат ҳамда кучли завқ ва иштиёқ билан тасвирлади.

Беҳзод миниатюра санъати тарихида махсус мактаб «Беҳзод мактабини» яратди. У реал ҳаёт ҳодисалари ва табиатни тасвирлаш услуби, бўёқлардан фойдаланиш воситалари, расмга олинаётган воқеаларни нозик чизиқларда ифодалаш йўллари, инсон кайфияти ва ҳаракатини акс эттира билишдаги усталиги, расм композициясининг кенглиги ва турли-туман ҳодисаларни қамраб олабилиши, ажойиб эстетик завқ уйғотиши билан миниатюра санъатини янги босқичга кўтарди, унинг тарихида янги давр яратди. Беҳзод миниатюралари унинг тириклигидаёқ ва айниқса, ундан сўнг мусулмон Шарқида ва Ғарбда ҳам бу санъатнинг энг олий ютуғи деб таъриф қилинган ҳамда энг қимматли санъат асарлари сифатида машҳур бўлиб кетди.

Беҳзод ижоди ва меросини ўрганувчи мутахассислар фикрича, унинг ҳозиргача маълум бўлган асарлари тахминан ўттизта расм ва расмлар туркумидан иборат, улардан энг машҳурлари қуйидагилардир:

1. Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сига ишланган миниатюралар.
2. Хусайн Бойқаронинг мажлислари тасвирланган мураққаъдаги 40 дан ортиқ гузал миниатюралар.
3. Абдурахмон Жомийнинг «Соломон ва Ибсол» асарига ишланган расмлар.
4. Амир Хусрав Деҳлавийнинг «Хамса»сига ишланган 33 та ажойиб миниатюра.

5. Саъдийнинг «Бўстон» асарига ишланган гўзал расмлар.
6. Низомий Ганжавийнинг «Хамса» асарига чизилган ноёб ва беназир миниатюралар.
7. Абдуллоҳ Хотифийнинг «Темурнома» асарига чизилган расмлар.
8. Саъдийнинг «Гулистон» асарига ишланган нафис миниатюралар.
9. Абдурахмон Жомий тасвири.
10. Ҳусайн Бойқаро тасвири.
11. Шайбонийхон тасвири.
12. Шоҳ Таҳмасп тасвири.
13. Шоир Абдуллоҳ Хотифий тасвири.
14. Туялар жанги.
15. Рақси дарвин (дарвишлар рақси).
16. Самарқандда мадраса қурилиши ва ҳоказолар.

Беҳзод ўта саҳий ва меҳрибон устод сифатида жуда кўп атоқли миниатюрасоз, мусаввир ва наққошларни тарбиялаб вояга етказди.

XV—XVI ва ундан сўнгги асрларда Қамолитдин Беҳзод шоғирларини Ҳиротда, Табризда, Бухорода, Самарқандда, Шерозда, Исфаҳонда, Истамбулда, Ҳиндистонда, шунингдек, улкан Шарқнинг бошқа жуда кўплаб шаҳарларида учратиш мумкин эди. Суятон Муҳаммад, Қосим Али Чехрақушой, Дарвиш Муҳаммад, Устод Муҳаммадий, Музаффар Али, Юсуф Мулло, Рустам Али, Шайхзода Хуросоний, Шоҳ Музаффар, Мир Саид Али, Маҳмуд Музаҳҳиб, Абдулло каби ундан зиёд атоқли мусаввирлар Беҳзод мактабини, унинг услубини ўз замоналари тақозоларига биноан зўр муваффақият билан давом эттирганлар.

Беҳзод мактабининг ҳозирги замондаги давомчиларини Афғонистонда (Устод Муҳаммад Саид Машъал), Эронда (Карим Тоҳирзода Беҳзод), Ўзбекистонда (марҳум Устод Чингиз Аҳмаров) ва бошқа Шарқ ўлкаларида ҳам кўриш мумкин. Ҳозирда Шарқ ва Оврупо мамлакатларида санъат, рассомчилик тарихини ўрганишда миниатюра чизиш тарихи, хусусан, Беҳзод миниатюра мактаби алоҳида ўрганилади ва тадқиқ этилади ҳамда махсус мактабларда ўқитилади.

Беҳзоднинг мусаввирлик маҳорати ва мактаби Темурийлар даври маданияти тарихига бағишланган барча тадқиқотларда ўз даври санъатининг ажойиб ютуғи сифатида алоҳида таъкидлаб ўтилади.

Беҳзод нафақат Шарқ халқлари мусаввирчилиги тарихида, балки жаҳон расм санъати тарихида ўчмас из қолдирган, ўзининг ажойиб ва қимматбаҳо миниатюра дурдоналари билан бутун дунё маданияти тарихида салмоқли ўриш олган буюк ва забардаст санъаткордир.

ФАСИХ ҲАВОФИЙ

(1375—1442)

Темур ва Темурийлар даврида яшаб ижод этган алломалардан бири Фасих Аҳмад Ҳалолддин Муҳаммад Ҳавофий 1375 йилнинг 28 сентябрида Ҳиротда туғилиб, шу ерда таълим-тарбия олгандан сўнг, 1405 йили давлат ишлари билан Самарқандга жўнатилгач, 1415 йилгача нуфузли амирлардан Алоуддин Али Тархон, кейин Шохрух Мирзо саройида хизмат қилган. Ҳаётининг сўнгги йилларида Шохрухнинг ўғли Бойсунқур Баҳодирхон саройида девонлик мансабига тайинланган. Бироқ кўп вақт ўтмай Темурийлар саройидаги хизматдан бутунлай четлаштирилган ва бизга маълум бўлган бирдан-бир асари «Мужмал ут-таворих» («Тарихий саналар йиғиндиси»)ни ёзишга киришган. (Бу асар «Мужмали Фасихий» ҳам деб юритилган).

Гарчи Ҳавофий ушбу тўпламни сарой ишларидан четлатилгандан кейин, яъни 1433—1442 йилларда тузган бўлса-да, бироқ китоб дебочасидаги ёзувда асардаги маълумотлари муаллиф илгарироқ, тарихий китобларни ўқиб юрган кезларида қисқа-қисқа тарзда қаламга олиб юрган. «Бу нусхани,— дейди муаллиф дебочада,— узоқ йиллар давомида улуғларнинг тарихларидан ва салафларнинг китобларидан жамладим».

«Мужмал ут-таворих» бизнинг давргача кам нусхада етиб келган. Шундай асар мавжудлиги ҳақида фақат XIX аср охиридагина илмий адабиётда қисқача маълумотлар келтирилган. Бу асар В. В. Бартольд, Э. Браун, В. Розен, Дорн, Х. Раверти сингари олимлар эътиборини тортган эди. Китоб муқаддима, икки мақола ва хотимадан иборат бўлиб, муқаддима Одам Атодан тортиб Муҳаммад пайғамбарнинг таваллудигача (570—580) бўлган тарихни ўз ичига олади.

Биринчи мақола «Муқаддима»нинг бевосита давоми бўлиб, «Пайғамбарнинг 53 ёшигача, яъни унинг Маккадан Мадинага қилган ҳижратига (622 йил) қадар бўлган тарихдан ҳикоя қилади. Асарнинг асосий ва катта қисми иккинчи мақола бўлиб, 622 йилдан 1442 йилгача бўлган воқеалар шарҳидан иборат.

Бизга маълум бошқа қўлёзма нусхаларда хотима учрамайди. Бу қисм муаллиф ватани бўлмиш Ҳирот шаҳри ҳақидаги баъзи маълумотларни ўз ичига олиши кўзда тутилган.

Шунингдек, «Мужмал ут-таворих»да Амир Темур авлодига бағишланган «Фойда» деб аталувчи бўлим бор. Асарда тарихий фактлар ўзига хос бир йўсида шарҳлангани, воқеалар жараёни бир-бирига узвий боғланган, турли-туман тафсилотлар жуда қисқа тарзда баён қилиниб, содир бўлган йиллари тартиби билан жойлаштирилган. Биз учун «Мужмал ут-таворих»нинг Ҳавофий яшаган даврга ва бунга бевосита яқин бўлган йилларга оид маълумотлари, яъни асар иккинчи мақоласининг охириги қисми қимматлироқдир. Шунинг учун бўлса керак, асарни нашрга тайёрлаган Маҳмуд

Фаррух, асардаги 1301—1442 йиллар воқеаларинигина ўз нашрига киритган. Шу йилларда содир бўлган сиёсий воқеаларга келсак, асарда Урта Осиё ва Урта Шарқ мамлакатларида мўғуллар ҳукмронлигининг инқирозга учраб, аста-секин емирилиб бориши, ажнабий ҳукмдорлар зулмига қарши ерли халқлар орасида порозилик ҳаракатлари акс эттирилган. 1365 йили Самарқандда тарқалган сарбадорлар ҳаракати тобора кучайиб, мўғуллар ҳукмронлиги инқирозини тезлаштирганлиги, мўғуллар давлати ўрнида Темур давлатининг ташкил топиши ва юксалиши каби муҳим воқеаларнинг ҳулоаси қисқа-қисқа баён этилиб, ой ва йиллари билан кўрсатилган.

«Мужмал ут-таворих»да маданий турмушга, шоирлар, олимлар каби ўз даврининг кўзга кўринган зиёдилари ҳаётига оид маълумотлар ҳам жуда кўп учрайди. Ҳавофий айрим шахслар тўғрисида гапирар экан, уларнинг ёзиб қолдирган асарлари, вафот қилган йили, баъзан туғилган йилларини ҳам албатта эслатиб ўтади. Масалан, «Нузхат ал-арвоҳ» («Рухлар ҳузурда») асарининг муаллифи Амир Саййид Олим ал-Хусайний вафот қилган йилини (1318 йил, 11 декабрь) келтириб, шу билан бирга Ҳиротда ўлганлигини айтади ва унинг тасаввуфда шуҳрат топганлигини, Баҳовуддин Закариё Мултонийнинг муриди бўлганлигини ва бир қанча асар ёзганлигини эслатади.

Темур ва Темурийлар даврида олиб борилган ободончилик ишлари ҳақидаги маълумотлар ҳам диққатга сазовордир. Бу даврда бунёд этилган йирик мадрасалар, қазилган ариқлар ва бошқа ишларнинг бажарилган йилларини ҳам Ҳавофий мунтазам равишда қайд қилиб боради. Унинг маълумот беришича, Амир Темур Чингизхон даврида харобага учраган Банокат мавзёидаги шаҳарни 1382 йилда қайтадан тиклаб, унга Шоҳрухия деб ном берган. Шунингдек, 1403 йили Темур Байлакон шаҳрини (Аракс дарёсининг Курага қўшиладиган ерида жойлашган) ҳам қайтадан тиклаган ва у шаҳарга сув келадиган Барлос каналини қаздирган. 1404 йили эса Шоҳрух фармони билан Ҳирот шаҳри, унинг дарвозалари ва буржлари қайта тикланган.

Булардан ташқари, ҳар хил табиий офатлар, халқ бошига тушган қийинчиликлар ҳам алломанинг диққатидан четда қолмаган. «Мужмал ут-таворих»да 1337 йили Ҳирот вилоятларидан бири бўлмиш Ҳавофда, 1363 йили Ҳиротда, 1405 йили Нишонурда содир бўлган zilzilалар, 1350 йили Яздда, 1388 йили Табризда, 1406 йили Ҳиротда воқе бўлган очарчилик ва қаҳатчилик, 1345 йили Хоразмнинг Жўржониясида (Кўҳна Урганчга яқин), 1346 йили Табризда, 1459 йили Озарбайжонда тарқалган вабо касаллиги ҳақидаги маълумотлар ҳам келтирилган.

Шуниси эътиборга сазоворки, «Мужмал ут-таворих» муаллифи ўзи яшаган даврга оид маълумотларни кўп ҳолларда кўриб билганлари асосида ёзган, чунки у умрининг анчагина қисмини Темурий ҳукмдорлар хизматида ўтказганлиги учун, ўз даври ҳаёти билан яқиндан таниш бўлган, Темурийлар қўли остидаги вилоятларнинг ахсариятини иш жараёнида бориб кўрган.

Ҳавофий воқеаларни бетараф туриб ёритишга ҳаракат қилганлигини тадқиқотчилар бир неча бор қайд этиб ўтганлар. В. В. Бартольд бу ҳақда шундай ёзган эди: «Шоҳрух даврида Аҳмад ибн Муҳаммад Фасиҳ ал-Ҳавофий ўзининг сарой кирдикорларидан холи бўлган «Мужмали Фасиҳий» номли асарини яратди. Бу асар... катта бир тарихий жараёни ўз ичига олган бўлиб, унда воқеалар йилма-йил, бирин-кетин баён этилган. Асар мухтасар бўлишига қарамай, жуда фойдалидир, у бизга Ўрта Осиё ва Эрон шайхлари ҳамда адиблари ҳақида янги маълумотлар беради».

Шундай қилиб, Ҳавофийнинг «Мужмал ут-таворих» асари XIV—XV асрдаги Марказий Осиё мамлакатларининг сиёсий ва маданий ҳаётига оид қимматли манбадир. Унда келтирилган тарихий воқеалар, саналар ва бошқа маълумотлар Темур ва Темурийлар даврини янада ойдинлаштиришга, бу давр тарихини янада яхшироқ билишга катта ёрдам беради.

НИЗОМИДДИН ШОМИЙ

(XIV аср — XV асрнинг боши)

Марказий Осиёнинг XIV—XV аср, яъни Темур ва Темурийлар даврида яшаб ижод этган моҳир тарихнавис, ёзма ёдгорликларнинг энг дастлабкиларидан бири — Амир Темур топишириғи билан ёзилган «Зафарнома» асарининг муаллифи Низомиддин Шомийдир.

Низомиддин Шомий ҳаёти ва ижоди ҳақида ўз асарларидан баъзи бир кичик-кичик лавҳалардан ташқари ўрта асрлар ёки ҳозирги замон манбаларида маълумотлар жуда кам. Туғилган йили номаълум. Унинг Шомий ёки Шанби Ҳозоний нисбаси асосида, у аслида Табриз чеккасидаги Шанби Ҳозон деб аталган мавзедан бўлган, деб тахмин қилинади. Мавлоно Низомиддин 1398 йилнинг август ойида Амир Темур аскарлари Бағдод шаҳрини забт этганликлари ҳақидаги воқеаларни қаламга олар экан, ўзи биринчи бўлиб шаҳардан чиққанлиги, ҳазрат Соҳибқирон билан учрашиб, суҳбатида бўлганлигини эслатиб ўтади («Зафарнома», Тауэр нашри, 1-жилд, Байрут, 1937 й., 139-бет). Демак, у 1398 йили Бағдодда яшаган ва унинг Амир Темур билан биринчи учрашуви ана шу йили содир бўлган. Амир Темур билан иккинчи учрашуви эса «Зафарнома»нинг 1400 йил воқеалари баёнида учрайди. Уша йили октябрь ойида Амир Темур Шом (Сурия) чегарасида жойлашган Ҳалаб шаҳрини қамал қилган. Муаллифнинг ёзишича у ўша вақтда Ҳижоз сафарига кетаётган экан, шаҳар муҳофазачилари унда шубҳаланиб, тўхтатганлар ва қалъа рўбарўсидаги бир бинога қамаб қўйганлар. Бу ердан у қалъанинг забт этилишини ўз кўзи билан кўрган (Уша жой, 227-бет). Шу давр муаррихларидан бўлган Ҳофиз Абуришнинг ёзишича, жангдан сўнг Жалол ул-Ислом номли бир амир Низомиддин Шомийни Амир Темур ҳузурига олиб келган, ҳазрат Соҳибқирон унга илтифотлар кўрғазиб, яхши қабул қилган («Зафарнома», Тауэр нашри, 2-жилд, Прага, 1956 й. 160-бет).

Жумладан, Ҳофиз Абуриш яна 1412 йил воқеаларини баён этар

экан, Низомиддин Шомийни марҳум сифатида тилга олади (Ўша жой, 14-бет).

«Зафарнома»нинг ёзилиш тарихи ҳақида шуни таъкидлаш лозимки, Мавлоно Шомийнинг ўзи берган маълумотга кўра, ҳижрий 804 йили (1401 йил 11 августдан 1402 йил 1 август оралиги) Амир Темур уни ҳузурига чорлаб, ўз юришлари битилган йирик бир асар яратилишига ундаган. Соҳибқирон ўша даврга қадар мушый ва котиблари тарафидан тузилган битиклар уни қониқтирмаганлигини айтган. Ёзилажак асар бир томондан, авом халққа тушунарли, содда, равон тилда ва айни пайтда маърифатли кишилар эътиборига ҳам лойиқ тарзда дарж этилишини уқтирган. Мавлоно Низомиддин бу масъулиятни ўз бўйига олган («Зафарнома», 1-жилд, 10—11 бетлар).

Табийки, бу учрашувдан сўнг Низомиддин Шомий сарой тарихчиси сифатида Амир Темурнинг кейинги барча юришларида унга ҳамроҳлик қилган. 806 йил муҳаррам ойида (1403, июл-август) Грузиядаги Биртис қалъаси забот этилишини ёзар экан, Низомиддин Шомий бу воқеани ўзи кузатганлигини айтади. Шомий юришлардан бирида ийди рамазон муносабати билан йиғилган жамоага ваъз айтиб, сўнг ийд намозида пешнамозлик қилган. Бу воқеани машҳур тарихнафис Шарафиддин Али Яздий шундай тавсифлаган: «Шу йил рамазон ийдини (806/1404) ҳазрат Соҳибқирон Оби-Оғлиқ ёқасида кутди. Замонанинг балоғатли фузалоларидан бўлган ва ҳазрат Соҳибқироннинг эзгуликлари ва фахрли ишларидан бир қанчасини баён қалами билан ифодалаган Мавлоно Низомиддин Шаббий ийд хутбасининг қироатиға ва намозига киришди» (Яздий, «Зафарнома», Тошкент, 1972, 449-б).

Тахминан, шу вақтда, ёхуд бир неча ҳафта кейин Мавлоно Низомиддин Соҳибқирон юришларини 1404 йил баҳоригача етказиб, асарни тамомлаган ва уни Озарбайжондан Самарқандга қайтиш тарадуддида бўлган Амир Темурга тақдим этган (Бундан кейинги Темур вафотигача (февраль, 1405) кечган воқеалар, кейинроқ Ҳофиз Абру томонидан «Зайл» — (Илова) тарзида ёзилган).

Низомиддин Шомий «Зафарнома» асарини ёзиш учун қандай манбалардан фойдаланганлиги хусусида, афсуски, на ўзининг ва на замондошлари асарида учрайди. Лекин «Зафарнома» асарини тадқиқ этиш натижасида Шомий қуйидаги манбалардан фойдаланганлигини тахмин қилиш мумкин:

а) Амир Темурнинг котиблари назм, насрда форсий, туркий тилларида ёзган кундаликлар ва битиклар. Булар Низомиддин Шомий ва ундан кейинги муаллифлар даврида мавжуд бўлган бўлса ҳам, бизнинг даврларга етиб келмаган ёки ҳали топилганича йўқ;

б) муаллифнинг ўзи кейинги 2—3 йил давомида Амир Темур юришлари шоҳиди бўлган ва ёзиб олган воқеалар;

в) Амир Темурнинг Ҳиндистонга юриши билан боғлиқ воқеалар баён этилган Ғиёсиддин Алининг «Амир Темурнинг Ҳиндистонга юриш кундалиги» асари.

«Зафарнома» тарихий асар сифатида XIV—XV асрларда Темур

ва Темурийлар ҳукмронлиги давридаги Марказий Осиё, Олтин Ўрда хонлиги, Озарбайжон, Эрон, Афғонистон, Ироқ, Сурия, Миср, Туркия ва бошқа мамлакатлар тарихига оид воқеаларни ўз ичига олган. Асар муқаддимасида Амир Темур тарих саҳнасига чиққан 1360 йилга қадар Ўрта Осиёда ҳукмронлик қилган чингизий ҳукмдорлар ҳақида қисқача маълумот берилган. Сўнгра Амир Темурнинг XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV асрнинг бошида қилган юришларининг батафсил баёни келтирилган. Асар 1404 йил март ойида Амир Темурнинг Озарбайжонда Арроп Қаробогидида турганлигининг баёни билан якуланиб, унинг вафотига, яъни, бир йилча вақт ичида содир бўлган воқеалар ёритилмай қолган.

Низомиддин Шомий асарида келтирилган воқеалар силсиласи кейинги тарихнавислар томонидан давом эттирилган. Жумладан, Темурийлардан Шоҳрух Мирзонинг тарихнависи Ҳофиз Абру «Мажмуа» («Тўнлам») асарини ёзар экан, Шомийнинг «Зафарнома»сидан ҳам фойдаланган ва воқеалар тизмасини Шоҳрух Мирзо ҳукмронлик қилиб турган 1420 йилгача давом эттирган. Кейинроқ 1423 йили Шоҳрух Мирзонинг ўғли Бойсунғур Мирзо (вафоти—1433) фармони билан Ҳофиз Абру тўрт жилддан иборат «Мажма ут-таворихи султония» («Султонга аталган тарихлар йиғиндиси») деб аталган асарни ёзишга киришган ва уни 1427 йил воқеаларининг баёни билан тугатган.

Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома» асари ўзида жамланган тарихий маълумотларнинг ишончлилиги билан XV—XVI асрлардан бошқа асарлар учун бош манбалардан бири бўлиб хизмат қилган. Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома», Абдуразоқ Самарқандийнинг «Матлаъи саъдайн ва мажмаъи баҳрайн» («Икки саодатли юлдузнинг чиқиши ва икки денгизнинг қўшилиш жойи»), Фасиҳ Ҳавофийнинг «Мужмали Фасиҳий», Муҳаммад Фазлуллоҳ Мусавийнинг «Тарихи ҳайрот», Хотифийнинг назмда битилган «Темурнома», Мирхонднинг «Равзат ус-сафо» («Шоқлик боғи»), Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр» («Яхши хислатлар») ва бошқа бир қатор асарлар шулар жумласидандир. Уларнинг ҳар бирида илгариги асарлардаги воқеалар ҳар хил таҳрирларда қайтарилиши билан бирга бошқаларида учрамайдиган воқеалар тафсилоти ҳам мавжуд.

Шомий «Зафарнома»сининг фақат икки қўлёзма нусхасигина сақланиб қолган. Биринчиси, Амир Темурга тақдим этилган қўлёзмадан 1425 йилда кўчирилган нусхаси бўлиб, у Истамбулдаги «Нури Усмония» масжиди кутубхонасида, 3367-инвентар рақами остида мавжуд. Иккинчиси, муаллиф Амир Темурнинг набираси Мирзо Умар Баҳодир ибн Мирношоҳ (вафоти — 1409)га тақдим этган қўлёзмадан 1434 йили кўчирилган нусха бўлиб, у Лондондаги Британия музейи кутубхонасида, 23980-инвентар рақами билан сақланади.

Таниқли матншунос олим Феликс Тауэр мазкур қўлёзмалар ноқис бўлганлиги сабабли, уларни Ҳофиз Абрунинг «Зубдат ут-таворих» асари билан солиштириб тадқиқ этиш асосида «Зафарнома»-

нинг икки жилддан иборат илмий-танқидий матнини нашр эттирган. Биринчи жилдига фақат «Зафарнома»нинг илмий-танқидий матни киритилган. Иккинчи жилдида эса нашрнинг сўзбошиси, қўшимчалар, нусхалардаги фарқлар берилган.

Асар кейинги вақтларда Шарқ ва Ғарб олимлари томонидан ўрганилиб, ундан қисқартирилган таржималар амалга оширилган. Жумладан, 1949 йили Анқарада Нежоти Луғол деган олим Ф. Тауэрнинг нашри асосида қисқартириб, турк тилида таржима қилган. Ундан ташқари, шарқшуносликка оид бир неча китобларда бу асардан терма таржималар эълон қилинди. Бу таржималар тўлиқ бўлма-сада ноёб бўлиб қолган. Шунинг назарга олган ҳолда кейинги йилларда ЎзФА Абу Райҳон Беруний номи Шарқшунослик институтида «Зафарнома»нинг ўзбек тилига тўлиқ илмий-изоҳли таржимаси Ҳофиз Абу «Илова»си билан бирга нашрга тайёрланди. Унга институтнинг собиқ илмий ходими, марҳум Юнусхон Ҳакимжоновнинг Ф. Тауэр нашри бўйича қилинган дастлабки қоралама таржимаси асос қилиб олинган.

ШАРАФИДДИН АЛИ ЯЗДИЙ

(вафоти — 1454 йил)

Шарафиддин Али Яздий Ўрта Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларининг XIV ва XV аср бошларидаги тарихдан баҳс юритувчи машҳур «Зафарнома» асарининг муаллифи сифатида тарих зарварақларида мангу муҳрланган муаррихлардан бўлиб, унинг ҳаёти ва фаолияти асосан XV асрнинг биринчи ярмига тўғри келади.

Шарафиддин Али Яздий Эроннинг Язд шаҳрига қарашли Тафт мавзеида (Тафт-и-Язд деб ҳам аталган), тахминан XIV асрнинг охири чорагида туғилган. Унинг таржимаи ҳоли ҳақидаги маълумотлар ўз асарлари ва замондошларининг асарларида келтирилган далиллардан иборат. Унинг отаси — Шайх Ҳожи ўз даврининг йирик олимларидан саналиб, тариқат аҳли — суфийлар билан ҳамфикр бўлган. Манбаларда айтилишича, Шарафиддин Али ҳам ёшлигида Язд суфийлари билан яқин алоқада бўлган.

Шарафиддин Али Яздийнинг бундан кейинги фаолияти ҳақидаги маълумотлар, унинг Шерозда Темурийлар саройида хизматда бўлганлиги билан боғлиқ. Шохрухнинг ўғли Мирзо Иброҳим Султон 1414 йили отаси томонидан Эроннинг Форс вилоятига (маркази Шероз) ҳоким қилиб тайинланади. 1435 йилгача Шарафиддин Али ана шу шаҳзоданинг саройида хизмат қилади.

Шунинг алоҳида таъкидлаш керакки, Шарафиддин Алидан қолган илмий-адабий мерос адабиёт ва тил услуби, шеъринг назарияси, илми пужум, фалсафа, тасаввуфнинг назарий масалалари бўйича ёзилган асарлардир. «Шараф» таҳаллуси билан шеърлар ёзганлиги ҳам маълум.

Яздийнинг 1446 йили Хиротга келгани, бу ердан Самарқандга, Улугбек ҳузурига борганлигини ҳам тахмин қилиш мумкин бўлса-да, бироқ бу узоқ вақт давом этган эмас. Афтидан, Шохрух вафотидан (1447) кейин тез орада Шарафиддин Али ўз ватани Тафтга қайтиб келади ва бу ерда хонақоҳга жойлашиб, умрининг охиригача шунда яшайди. У ҳижрий 858 (1454) йили вафот этади, шу хонақоҳда дафн этилади.

Шарафиддин Али Яздий қаламига мансуб илми нуҷум, шеърят ва тариқат назариясига оид бир қанча асарлар борки, уларни бирма-бир санаб ўтишни лозим топдик:

1. «Хулал-и мутарраз дар муаммо ва луғаз» («Муаммо ва топишмоқлар борасида безакли жома»).

2. «Мунтахаб-и Хулал» (Мазкур асарнинг қисқартирилган баёни).

3. «Мавотин ё манозир дар муаммо» («Муаммо фанида турар жой ва манзаралар»).

4. «Қунҳ уз-зод дар илм-и вақф-и аъдод» («Ададлар мувофиқлиги илмида ҳақиқат чўққиси»).

5. «Ал-Китоб фи илм-и устурлоб» («Устурлоб илми бўйича китоб»).

6. «Девон-и Шараф-и Яздий» («Шарафи Яздийнинг шеърлар тўплами»).

7. «Ҳақойиқ ат-таҳлил» («Таҳлил, яъни «Ло илоҳа илла-л-лоҳ»нинг ҳақиқатлари»).

8. «Шарҳ-и «Қасида-и бурда» («Қасида-и бурда»нинг шарҳи»).

9. «Шарҳ-и «Асамо-и Аллоҳ» («Аллоҳ имсларининг шарҳи»).

10. «Тухфат ул-фақир ва ҳадяат ул-ҳақир» («Фақирнинг туҳфасию ҳақирнинг ҳадяси»).

11. «Муншаот» («Хатлар тўплами»).

12. Махсус номга эга бўлмаган, аммо Амир Темурнинг тарихини шеърӣ баён этилган асар.

Ушбу асар номларидан кўриниб турибдики, Шарафиддин Али Яздий ўз даврининг анчагина билимлари бўйича озми-кўпми маълумотга эга бўлган. Шунинг учун ҳам у Темурий шахзодалар саройида хизматга таклиф этилиб, замондошлари орасида маълум даражада шухрат қозонган. Унинг тарихнавислик фани намояндалари қаторидан урин эгаллашига сабаб бўлган «Зафарнома» асарининг битилиш тарихи ҳам муаллифнинг ўз даврининг етакчи муаррихларидан бири бўлганлигини кўрсатиб турибди.

«Зафарнома» асари — «Фатҳномаи соҳибқирон», «Тарихи жаҳонкушойи Темурӣ» деган номлар билан ҳам аталади, лекин тарих фанида у кўпроқ «Зафарнома» номи билан машҳур. Асар тузилишини жиҳатидан икки қисмга: Темурдан олдинги давр тарихидан умумий тарзда сўзловчи «Муқаддима», ва бевосита Темур даври тарихини ёритувчи асосий қисмга бўлинади. Ҳар бир қисм учун алоҳида-алоҳида ёзилган, кўп жиҳатдан муштарақликка эга бўлган сўз бошиларда муаллиф мазкур қисмларнинг ёзилиш тарихини ёритиб бера-

ди. У ҳар икки қисм ҳам Шоҳрухнинг ўғли Иброҳим Султоннинг ташаббуси билан ёзилди, деб кўрсатади.

Муаллифнинг таъкидлашича, Иброҳим Султон ўз бобоси Амир Темур ҳақида махсус китоб ёзилишини ният қилган ва ҳижрий 822 (1419—20) йилда ўз вақтида бахший ва муншийлар томонидан Темур ҳақида туркий, форсий тилларда ёзиб қолдирилган мавжуд маълумотларни йиғиб келтириш ҳақида фармон чиқарган. Бу иш амалга ошгандан сўнг мазкур маълумот-ҳужжатларни ўрганишга киришилган.

«Муқаддима»да бу ҳол қуйидагича баён этилган: Тўпланилган маълумотлар воқеаларни ўз кўзи билан кўрган кишилар ҳикояси билан тақдослаб бўлингач, бу маълумотлар билан Шарафуддин Али танишиб чиқиб, Иброҳим Султонга ахборот бериши лозим бўлган. Иброҳим Султон маъқуллагандан кейин эса Яздий «Муқаддима»ни тузишга киришган.

Темур давридан баҳс этувчи қисм — «Зафарнома»нинг бош сўз-бошидан қуйидагиларни билиб оламиз: Подшоҳликнинг барча томонларидан Темур ҳақидаги туркий ва форсий тилларда баён қилинган ҳикояларнинг ҳамма шеърӣ ва насрий нусхалари тўпланиб бўлингач, маълумотлар билан танишиш учун учта гуруҳ тузилган. Туркий ва форсий тилларнинг билимдонлари икки гуруҳни, воқеаларни ўз кўзи билан кўрганлар эса бир гуруҳни ташкил этганлар. Дастлаб Темур ҳақидаги ҳар бир ҳикоя ўқилган, агар унинг мазмуни воқеаларни ўз кўзи билан кўрган кишининг талқинига тўғри келмай қолса, Иброҳим Султон ҳақиқатни тиклаш учун турли шахарларга чопарлар юбориб, мазкур воқеани Темурнинг яна бошқа замондошларидан суриштирган ёки қўшимча маълумотлар тўплаган. Ана шу қўшимча гувоҳлар ҳикоятларини ҳам тинглагач, Иброҳим Султон айтиб турган ва котиблар ёзиб борган. Шу тарзда асарнинг дастлабки хомаки нусхаси тузиб чиқилган. Сўнг ана шу хомаки нусха асосида Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома» асарини ёзган. Иброҳим Султоннинг қатъий буйруғига асосан китобни ёзиш вақтида саналар, жой номлари, улар орасидаги масофа ўлчовлари ҳақидаги барча маълумотлар жуда синчиклаб текширилиши лозим бўлган. Шарафиддин Али Яздийдан эса асарни жонли тил билан тушуварли қилиб ёзиш талаб этилган ва шунингдек, ҳужжатларга қатъий риоя қилиши, Иброҳим Султоннинг бевосита шахсий назорати остида тузилган дастлабки хомаки ёзувдан асло четга чиқмаслиги ҳамда ҳеч нарсани бўяб кўрсатмаслиги шарт қилиб қўйилган.

«Зафарнома» асарини ўқир эканмиз, Шарафиддин Али Яздий далилий маълумотларни келтириш борасида ҳақиқатан ҳам Иброҳим Султон қўйган шартларга риоя қилганлигини кўрамиз. Бироқ бу шартни асарнинг тил услуби, айрим шахсларнинг сифатларини ҳаддан зиёд тавсифлаш ҳолларига нисбатан риоя қилинган деб бўлмайди. Асар тил услуби жиҳатидан форс тилининг ўша XV аср адабий услубини мукамал билган саводхон учун мўлжалланган,

ҳатто уни ўз даври учун тарихий воқеалар асосида ёзилган бадий асар сифатида ҳам қабул қилиш мумкин.

Асарнинг «Муқаддима» қисмини Шарафиддин Али Яздийнинг ўзи «Тарихи Жаҳонгир» деб номлаган, лекин фанда «Муқаддима» номи билан машҳур ва «Зафарнома»нинг ажралмас қисми ҳисобланади. Шу билан бирга, ҳажми катта бўлганлиги туфайли бўлса керак, қўлёзма нусхалари алоҳида мустақил асар сифатида ҳам тарқалган. У сўзбоши, икки фасл ва хотимадан иборат.

«Муқаддима»дан кўзда тутилган мақсад Темур шажарасини баён этиш ва унинг ўзидан олдин ўтган ҳукмдорлардан давлат арбоби ва лашкарбоши сифатидаги устунлигини исботлаб беришдан иборатдир. Шу муносабат билан муаллиф туркий қабилаларнинг келиб чиқиш тарихи ва Чингизхоннинг тўрт улус тарихини, XIV аср биринчи ярмида Ўрта Осиё ва унга ушши мамлакатлардаги сиёсий вазиятни баён этади: феодал тарқоқлик ва ўзаро урушларнинг кучайишини ва бу ҳол Мовароуннаҳрда марказлашган давлат тузган Темурнинг тарих майдонида пайдо бўлишига бир қадар шарт-шароит яратилганлигини кўрсатиб беради. Шу нуқтаи назардан қараганда Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»га Темур даври тарихидан ташқари, ундан олдинги асрлардаги тарихни ҳам (гарчи умумий тарзда бўлса ҳам) киритиши тасодифий эмас.

«Зафарнома» асарининг асосий қисми эса муаллифнинг дастлабки режасига кўра, учта мақоладан иборат бўлмоғи лозим бўлган. Биринчи мақола Темурга, иккинчиси, унинг ўғли Шоҳрухга ва учинчиси, Шоҳрухнинг ўғли ва Шарафиддин Али Яздийнинг ҳомийси Иброҳим Султонга бағишланиши кўзда тутилган. Бинобарин, «Зафарнома» асари фақат Темурнигина эмас, балки Темурий шаҳзодалар Шоҳрух (1405—1447) ва Иброҳим Султон (1414—1435) лар ҳукмронлик даври тарихини ҳам ёритиши керак бўлган. Бироқ «Зафарнома»нинг ҳозирда, фанда маълум бўлган қўлёзма нусхаларида кейинги икки мақола йўқ; улар ёзилмаган, ёки бизгача етиб келмаган.

Шарқ тарихнависиликнинг энг нодир ёдгорликларидан бири ва Амир Темур даври тарихининг бирламчи манбаларидан бўлган «Зафарнома» узоқ вақтдан буён шарқшунос тадқиқотчилар диққатини ўзига жалб этиб келмоқда. Далилий маълумотларнинг тўлиқлиги ҳамда ишончлилиги туфайли у ўша давр манбалари орасида ҳанузгача муҳим ўрин эгаллайди.

XV ва XVI асрларда «Зафарнома» қаҳрамонлик қиссаси жанрида икки марта шеърӣ йўл билан ўзбек тилида Лутфий, форс тилида Абдурахмон Ҳомийнинг жияни Ҳотифий (вафоти — 1521) томонидан куйланган эди. XVI аср бошларида Шайбонийларнинг дастлабки вакилларида Кучкунчиҳон (1510—1530) топириғига мувофиқ Муҳаммад Али ибн Дарвеш Али Бухорий томонидан «Зафарнома» ўзбек тилига таржима қилинган. Адабиётларда Ҳофиз Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Ажамий томонидан асарнинг турк тилига таржима қилинганлиги ҳақида ҳам маълумот бор. Булардан ташқари «Зафарнома» 1822—1823 йилларда Хивада Худойберди ибн Қўшму-

ҳаммад Сўфи ал-Хивоқий томонидан ўзбек тилига қисқартириб таржима қилинганлиги ҳам маълум.

XVIII асрдан бошлаб «Зафарнома»нинг айрим қисмлари француз (Пети де ла Кроа, 1713), инглиз (Ж. Дарби, 1723) ва рус тилига ҳам таржима қилинган. Асарнинг форсча матни эса 1887—88 йилларда Калькуттада (Ҳиндистон), 1958 йили Техронда (Эрон) чоп этилган. Бироқ бу нашрларда асарнинг «Муқаддима» қисми ҳамда зарурий кўрсаткичлар берилмаган. 1972 йили Тошкентда асарнинг ҳар икки қисмини қамраган Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институтида сақланаётган 4472-рақамли қўлёзманинг факсимил наشري амалга оширилди. Бунда тарихий манбалар илмий наشري учун зарурий бўлган сўзбоши ва турли кўрсаткичлар билан бирга асар матнининг ҳар хил нусхалари ва нашрлари орасидаги фарқлар ҳам қайд этилди.

Кейинги йилларда Шарқшунослик институтида «Зафарнома»ни ҳозирги ўзбек тилида илмий изоҳли таржимасини нашрга тайёрлаш устида ишлар олиб борилмоқда. Асарнинг кичик бир қисми соҳибқирон Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги олдидан, 1994 йилда чоп этилди.

АБДУРАЗЗОҚ САМАРҚАНДИЙ

(1413—1482)

Абдураззоқ Самарқандий ҳижрий 12-шаъбон, 816 (мелодий — 7 ноябрь, 1413) йили Темурийлар давлатининг Ҳирот шаҳрида тугилди. Унинг тула исми Қамолiddин Абдураззоқ, отасининг исми Жалолiddин Исҳоқ Самарқандийдир. Абдураззоқ Ҳиротда туғилганлигига қарамай «Самарқандий» деган нисба билан шухрат топганлигига сабаб, отаси Жалолiddин Исҳоқнинг асли самарқандлик бўлганлиги ва яна бўлажак тарихнависнинг ўзи ҳам бир неча муддат Самарқандда яшаганлигидир.

Абдураззоқ Самарқандий дастлабки таълимни Ҳиротнинг ўзида олган. Кейинчалик Ҳиротдаги Темурийлар саройида қозилик ва имомлик лавозимида бўлган отаси ва ўз даврининг зиёлиларидан бўлган акалари Абулғаффор, Абдулқаҳҳор, Абдулваҳҳоблар кўмагида тафсир, ҳадис, фикҳ, тарих ва тил-адабиёт фанлари бўйича чуқур маълумот эгаси бўлиб етишган. Атоқли адиб Алишер Навоий «Мамолис ун-нафоис» асарида Абдураззоқ Самарқандийнинг мазкур илмлар бўйича яхши билимга эга эканлигини қуйидаги сўзлар билан тасдиқлайди: «Мавлоно Абдураззоқ... хушмуҳовара киши эрди... зоҳир улумин тақмил қилиб эрди ва фазиёти ҳам яхши эрди...»

Отасининг саройдаги тутган мавқеига кўра тахмин қилиш мумкинки, Абдураззоқ Самарқандий ҳам давлат ишлари билан яқиндан таниш бўлган. Унинг яхши таҳсил кўрганлиги, бу борадаги иқтидори баландлиги туфайли отаси вафотидан сўнг, 1437/38 йили, 24 ёшида Темурийлар саройига хизматга олиниши бежиз эмас.

Шундан сўнг, то 50 ёшга қадар, аввал Шоҳрух, кейин Ҳирот тахтини эгаллаган бошқа Темурий ҳукмдорлар мирзо Абулқосим Бобур (1452—1457), Султон Абу Саъид (1451—1469) ва тахтга ўтирган бошқа шаҳзодалар саройида, давлат ишлари билан банд бўлади. Унинг замондоши Абдулвосе ан-Низомийнинг ёзишича, Абдураззоқ «хоқони саъид (яъни Шоҳрух)нинг давлати замонида узоқ муддатлар шуҳратли ишларни бажаришни бўйнига олган, баъзи соҳибдавлат шаҳзодаларнинг хизматида садоратлик олий маъсабига етишган, баъзи бошқаларнинг мулозиматида эса ноиблик ва хосликка эришган».

Вироқ Абдураззоқнинг ўзи асарларида мазкур садоратлик лавозимларини эслатмаса-да, тарихий воқеалар сирасидан унинг Темурийлар давлати хорижий дипломатик муносабатларни олиб боришда муҳим роль ўйнаганлиги англашилади.

XV асрнинг биринчи ярмида Темурийлар давлати билан Рум (Кичик Осиё), Миср, Ҳиндистон, Хитой ва бошқа мамлакатлар орасида дипломатик алоқалар йўлга қўйилган эди. Бу алоқаларнинг амалга оширилишида Абдураззоқ Самарқандийнинг ҳам фаол иштирок этганлигига, унинг ўз элчилик сафарлари ҳақида келтирган ахборотлари яққол далил бўлаолади. Чунончи «Матлаъи саъдайн»га киритилган «Ҳиндистон сафари достони ва у ернинг ажойиб-ғаройиботлари» деб номланган ўз сафар эсдаликларида Абдураззоқ Самарқандий 1442 йили Шоҳрух томонидан жанубий Ҳиндистонга юборилган элчиларга бошчилик қилганлигини ёзади. Элчилар 1442 йили 13 январда Ҳиротдан йўлга чиқиб, шарқи-жанубий Эрон, Арабистон, Хурмуз бандаргоҳи, Маскат, Арабистон денгизи орқали 1442 йил 17 октябрида Коликутга етадилар ва бу шаҳарда беш ой, Вижаянагарда эса 1443 йил охиригача туриб, сўнг орқага қайтидилар. Қайтишда яна денгиз йўли билан Хурмузга, у ердан 1444 йил декабрь ойида Ҳиротга етиб келадилар.

Шу каби «Матлаъи саъдайн»да Абдураззоқ Самарқандийни Шоҳрух Гилонга ва бошқа ерларга элчиликка юборганлиги эслатилади. Абдураззоқ охири марта Мисрга элчиликка юборилган пайтида Шоҳрух вафот этади ва шу боис элчилик амалга ошмайди. Шу каби дипломатик алоқаларда Абдураззоқ кейинги Темурий ҳукмдорлар Абулқосим Бобур, Султон Абу Саъидлар даврида ҳам фаол иштирок этганлиги, унинг ўз сўзларидан маълум.

1463 йилга келиб эса Абдураззоқ Самарқандийнинг ўз илтимосига биноан уни давлат ишларидан озод этдилар ва Ҳиротдаги Шоҳрухия хонақоҳига шайхлик вазифасига тайинлайдилар. Ҳижрий 887 йил жумод ал-аввал (1482 йил, июл—август) ойда шу шаҳарда оламдан ўтади.

Абдураззоқ Самарқандий шеър, араб тили грамматикасига оид рисола ёзганлиги маълум бўлса-да, лекин унинг бизгача етиб келган ягона тарихий асари — «Матлаъи саъдайн ва мажмаъи баҳрайн» («Икки саодатли юлдузнинг чиқиши ва икки денгизнинг қўшилиш жойи»)дир. Асар форс тилида ёзилган бўлиб, икки жилдни ташкил этади.

Асарни Абдураззоқ Самарқандий асосан 1467—1469 йиллар орасида ёзиб тамомлаган ва 1470 йили яна давом эттириб, шу йилнинг сафар ойида тугаллаган.

«Матлаъи саъдайн»нинг биринчи жилдида қисқа тарзда Чингизхон авлодидан бўлган Эрон ҳукмдори Абу Саъид (1316—1335) ҳақида сўзлагач, сўнг соҳибқирон Амир Темур тарихи бошланади ва умуман 1304 йилдан 1405 йилгача Ўрта Осиё, Афғонистон, Эрон, Озарбайжон, қисман Ҳиндистон ва бошқа мамлакатлар тарихига оид маълумотлар келтирилади. Тарихий воқеалар баёни Амир Темурнинг 17-шаъбон, 807 (18 февраль, 1405) йили Ўтрорда вафот этганлиги, унинг набираси Халил Султоннинг Самарқандда тахтга ўтирганлиги билан тугалланади.

Иккинчи жилднинг сўз бошисида муаллиф Амир Темур авлодлари ҳақида сўзламоқчи эканлигини айтиб, воқеаларни Шоҳрухнинг Ҳиротда тахтга ўтирган вақтидан (март, 1405) бошлайди. Сўнг Шоҳрух вафоти (1447)дан кейин ҳукмронлик қилган Темуррийлар: мирзо Абулқосим Бобур, Султон Абу Саъид ва бошқа шаҳзодалардан сўзлаб бўлгач, Ҳусайн Бойқаронинг Ҳиротда Ёдгор Мирзони қатл этиб, иккинчи марта тахтга ўтириши ҳақидаги маълумотлар билан асарни тугатади.

Абдураззоқ Самарқандий «Мутлаъи саъдайн»да тарихий воқеалар баёнини солнома тарзида жойлаштирган. Асарнинг муаллиф ўзи яшаган даврдан (XV аср ўрталари) илгариги қисмлари солномаси аввал ёзилган асарлар асосида тузилган. Бу ҳақда Абдураззоқнинг ўзи, 1427 йил воқеаларини яқунлар экан: «Ҳофизи Абрунинг ёзгани... «Зубдат ут-таворихи Бойсунғурий» шу ерда тугади», дейди ва ўзининг асосий манбаи ушбу асар эканлигини таъкидлайди. Бундан кейинги йиллар тарихининг ёритилишига келсак, айтиш мумкинки, уларнинг аксарини Абдураззоқ Самарқандий ўзи кўриб билган ёки шоҳидлар сўзларига асосланиб ёзган. Қандай бўлганидан қатъий назар «Матлаъи саъдайн» саҳифаларида баён этилган тарихий воқеалар, хоҳ Ҳофизи Абрудан олинган қисмлар, хоҳ ундан кейинги қисмлар бўлсин тадқиқотлар учун манба сифатида муҳим аҳамиятга эгадир.

Маълумки, «Матлаъи саъдайн»да кўпроқ сиёсий воқеалар баён этилган. Лекин шу билан бирга Темурий ҳукмдорларнинг мамлакатни иқтисодий, маънавий ва маданий ҳаётида ўйнаган бунёдгорлик роли ҳам Абдураззоқ Самарқандийнинг диққат марказида бўлган. Шунинг учун ҳам XV асрнинг деярли уч чорагида Самарқанд ва Ҳирот шаҳарларидаги илм-фан, маданиятнинг юксаклиги ҳамда бу борада Мирзо Улуғбек, Мирзо Бойсунғур ва баъзи бошқа шаҳзодаларнинг фаолиятлари ҳам изчиллик билан ёритиб берилган.

Эътиборга сазовор томони шуки, Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаъи саъдайн» асари ўз даврида шуҳрат топган ва бир қанча тарихнавислар томонидан эътироф этилган. Сўнгра бу асар Темурийлар даври ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий ва халқаро муносабатлари тарихига оид нодир ва ишончли манба сифати-

да Оврупода ҳам танилиб, унинг айрим қисмлари XIX асрдан бошлаб бир неча марта француз (Лангле, Катрме, Блоше), инглиз (Эллиот), рус тилларида чоп этилган.

«Матлаъи саъдайн»нинг форсча матни 1936 йили Лоҳурда (Покистон) матншунос олим Муҳаммад Шафе томонидан чоп этилган. Абдуразоқ Самарқандийнинг 1442—44 йиллардаги Ҳиндистон сафарномаси 1960 йили ўзбек тилида ва форсий танқидий матни билан, асарнинг 1405—1427 йиллар воқеалари (I жилд, 1-қисм), 1969 йили ўзбек тилида Тошкентда чоп этилди. 1992 йили эса «Матлаъи саъдайн»нинг шу қисмига киритилган Ғиёсиддин Наққошнинг Хитой сафари кундалиги ўзбек тилида чоп этилди. Асарнинг II жилд 2—3-қисмлари ҳам ўзбек тилидаги таржимаси амалга оширилган бўлса-да, ҳанузгача чоп этилгани йўқ.

МИРХОНД

(1433—1498)

Мир Муҳаммад ибн Саййид Бурхонуддин Ховандшоҳ ибн Камолуддин Маҳмуд ал-Балхий — Мирхонд ўрта аср тарих фанининг кўзга кўринган намоёндаларидан биридир. Ота-боболари бухоролик бўлиб, фиқҳ илмида замонасининг етук олимлари сифатида машҳур бўлган. Улардан Маҳмуд ибн Аҳмад ал-Маҳбубий (вафоти — тах. 1300) фиқҳ илмида пешқадам олим бўлганлиги учун «тож аш-шариаъ» (шариат тожи) номи билан ном чиқарган ва Шарқнинг машҳур фиқҳ олими Саййид Бурхонуддин Марғинонийнинг «Ҳидоя» асарига «Виқоя ур-ривоят фи масоил ул-Ҳидоя» («Ҳидоя масалаларини ҳимоя қилувчи ривоятлар») номли шарҳ ёзган. Убайдуллоҳ ибн Масъуд ал-Маҳбубий (вафоти — 1346) «тож аш-шариаъ соний» (иккинчи шариат тожи) номи билан танилган ва «Шарҳ ул-виқоя», «Ан-ниҳоя мухтасар ул-виқоя» номли машҳур китоблар ёзиб қолдирган. Мирхонднинг отаси Саййид Бурхонуддин Ховандшоҳ ҳам ўз даврининг билимдон кишиларидан бўлиб, Темурийлар ҳукмронлиги даврида Балхга келиб қолган ва ўша ерда вафот этган.

Мирхонд 1433 йили Балхда туғилган бўлса-да, деярли умрининг кўп қисмини Ҳиротда ўтказди. Унинг ҳаёти ва илмий фаолиятига оид маълумотлар жуда кам бўлишига қарамай, набираси Хондамир «Хулосат ул-ахбор» китобида бобоси ҳақида қуйидагиларни ёзади: «Падарпаноҳ жаноб амир Хованд Муҳаммад йигитлик чоғларида турли илмларни таҳсил этиш ва нафис фазилатларни камолига етказиш йўлида тиришқоқлик ва зўр меҳнат қилди... Қисқа вақт ичида билимдонликда замон фозилларининг пешқадами бўлиб олди. У (кўпроқ) тарих илмини касб қилди ва жаҳон аҳволини ҳамда осор-атиқаларини таҳқиқ қилишга киришди. Олижаноб хотирани тез фурсат ичида бу фанни эгаллашдан фориғ қилди,

аммо феълу атвори маишат аҳли билан қўшилишга йўл бермади, завқу-шавққа берилмади.. Дарс бериш ва амру маърифатга иштиёқ унинг равшан хотиридан асло кўринмади. Аммо (бу ҳол)... орзу ва омонликнинг қиблагоҳи, яъни олижаноб Султон (Ҳусайн) ҳазратлари яқин дўсти (Амир Алишер Навоий)нинг ҳузурларига боргунича ва унинг ҳар турли навозиш, марҳамат, илтифот ҳамда мурувватларини топмагунларича давом этди».

Хондамирнинг яна бир маълумотига қараганда, Навоий Мирхондга ўзининг «Ихлосия» хонақосидан бир ҳужра ажратиб берган ва ундан бир тарихий асар ёзиб беришни илтимос қилган. Мирхонд бу асарни қисқа вақт ичида ёзиб тамомлаган, сўнг, умрининг охирида, тахминан бир йил Ғозиргоҳда истиқомат қилган. 1497 йилнинг баҳорида оғир касалликка чалиниб, 1498 йилнинг 22 июнь кuni оламдан ўтган.

Навоийнинг кўрсатмаси ва ҳомийлиги билан Мирхонд яратган асарнинг номи «Равзат ус-сафо фи сийрат ул-анбиё ва-л-мулук ва-л-хулафо» («Пайгамбарлар, подшолар ва халифаларнинг таржимаи ҳоли ҳақида жаннат боғи») бўлиб, унда дунёнинг «яратилиши»дан то 1523 йилга қадар Ўрта Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида бўлиб ўтган ижтимоий-сиёсий воқеалар кенг баён этилган.

«Равзат ус-сафо» муқаддима, хотима ва жуғрофик қўшимчадан ташкил топган. Асар етти жилддан иборат: 1) Дунёнинг «яратилиши»дан то Сосоний Яъдижард III (632—651) давригача ўтган тарихий воқеалар; 2) Муҳаммад пайгамбар ва биринчи тўрт халифа даврида бўлиб ўтган воқеалар; 3) Ўн икки имом тарихи; Умавия ва Аббосия халифалари; 4) Аббосийлар билан замондош бўлган сулолалар (асосан Эрон, Ўрта Осиё ва Ҳиндистонда); 5) Мўғуллар. Чингизхон, унинг авлоди, Эрон ва баъзи қўшни мамлакатларда мўғуллар ҳамда улардан кейин Темур давригача мавжуд бўлган сулолалар; 6) Амир Темур ва унинг замонидан то Султон Абу Саъид ўлимигача (1469) бўлиб ўтган воқеалар; 7) Султон Ҳусайн Бойқор ва унинг фарзандларининг тарихи (1523 йилгача).

Хондамирнинг таъкидлашича, ушбу асар бизга маълум бўлган ҳолда Мирхонд томонидан тугатилмаган. Унинг еттинчи жилдининг матни, шубҳасиз, Хондамирнинг қаламига мансуб. Бу фикрни тасдиқлайдиган қуйидаги маълумотларга эътибор бериш kifоя: Хондамир «Маъосир ул-мулук» ва «Хулосат ул-ахбор»нинг хотимасида Мирхондга тўхталиб, Темур тарихига оид қорозга туширилган ҳар хил материалларга эга бўлмаганлиги учун, ўз асарини тугата олмаган ва агар фурсат топилса, (Хондамир) бобоси асарини тугатишга йўл топади; асарда баён этилган тарих то 1523 йилгача етказилган, ваҳоланки, Мирхонд 1498 йили вафот этган; еттинчи жилднинг матни Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр»ини III жилд 3 қисмининг иккинчи ярми билан деярли бир хил.

«Равзат ус-сафо»нинг «жуғрофик қўшимчаси» эса Мирхонд ва Хондамир томонидан амалга оширилган. Унда турли «ажойиботлар», баъзи денгизлар, дарёлар, муҳим шаҳарларнинг қисқача таърифи

баён этилган. Асар устида олиб борилган охириги таҳрир ҳам Хондамир томонидан бажарилган.

Асарнинг I—VI жилдлари бир-бирига боғлиқ бўлиб, мустақил аҳамиятга эга эмас. Унинг сўнгги қисми, хусусан VII жилди оригинал бўлиб, XV асрнинг иккинчи ярми тарихини ўрганишда катта аҳамият касб этади.

«Равзат ус-сафо»нинг қўлёзма нусхалари кўпгина жаҳон кутубхоналарида сақланган бўлиб, асар матни Бомбей (1845, 1848, 1864), Техрон (1853—1857, 1954) ва Лакхнав (1874, 1883, 1891)да чоп қилинган. Асардан айрим шарчалар рус, француз, инглиз ҳамда немис тилларида кўп бора нашр этилган. Асарнинг эски ўзбек тилига ўтирилган нусхалари ҳам мавжуд.

ХОНДАМИР

(Туғилиши 1473—76 йиллар, вафоти — 1534)

Ҳиротлик тарихчи Хондамир (тўла исми Ғиёсиддин Муҳаммад ибн Хожа Хумомуддин ибн Хожа Жалолуддин Муҳаммад ибн Бурҳонуддин) ўз асарлари билан XVI аср бошларида фан тараққиётига кириб келган алломалардандир. Унинг ҳаёти ва ижоди ҳақида ўз асарлари ва замондошлари ёзиб қолдирган оз-моз маълумотдан ташқари, деярли маълумот йўқ.

Она томонидан у «Равзат ус-сафо» («Мусаффолик боғи») муаллифи, машҳур тарихчи Миршоннинг набираси бўлган. Отаси Хожа Хумомуддин Муҳаммад ибн Хожа Жалолуддин Муҳаммад ибн Хожа Бурҳонуддин Муҳаммад Шерозий ўз замонининг зиёлиларидан эди ва Султон Маҳмуд мирзо Темурийнинг (Ҳисори Шодмон ва Бадахшонда ҳукмронлик қилган) вазири бўлган.

Хондамир 1473—1476 йиллар орасида Ҳирот шаҳрида туғилган ва ўша ерда таълим олган бўлса керак, деб тахмин қилинади. У тарих, адабиёт ва иншони пухта эгаллаб, ўз замонасининг йирик олими сифатида ном қозонган тарихчидир.

Хондамирнинг олим сифатида шаклланишида маърифатпарвар шоир Мир Алишер Навоийнинг ҳиссаси катта бўлиб, у бўлажак олимга, ўзининг жуда бой кутубхонасидан фойдаланишга рухсат берган ва шу билан бирга илмий ишларига раҳбарлик қилган.

Тарихчининг ўзи ҳақида келтирган маълумотлардан шу нарса маълумки, у ёшлик чоғидаёқ Навоий қўлига келган, дастлаб унинг кутубхонасида кутубхоначи, кейинроқ эса мудир бўлиб ишлаган.

Алишер Навоий вафотидан сўнг, Хондамир Хуросондаги сиёсий воқеалар гирдобига тушиб, дастлаб Балхга Султон Хусайн Бойқаронинг тўнғич ўғли Бадиуззамон мирзо саройида хизмат қилади. Айни шу пайтда Бадиуззамон Қундуз ҳоқими Хисравшоҳни Шайбонийхон (1500—1510) лашкари томонидан қўтирилган ҳужумдан Хуросонни ҳимоя қилишда иштирок этишга оғдириш орзусида юборилган элчилар қаторига Хондамир ҳам қўшилиб, шахсан ўзи

Бадиуззамоннинг махсус топшириғини бажарди. Шу даврда унга «садр» унвони берилган. Хондамир бироз ғурусатдан сўнг яна Бадиуззамон топшириғига биноан Шайбонийхонга қарши тузилган иттифоққа Кандаҳор ҳокимини бирлаштириш мақсадида у ерга жўнатилди. Аммо Бадиуззамон қизининг вафоти туфайли Хондамир сафарни тўхтатиб, Ҳиротга қайтишга мажбур бўлган ва 1506 йили Шайбонийхон Ҳиротнинг забт этишини шоҳиди бўлган ҳамда Хуросон маркази Ҳиротни топширишдаги шартларни ишлаб чиқишда иштирок этган.

Сулолалар ҳукмронлиги ўзгаргандан сўнг, Хондамир Темурийлар сулоласининг тарафдори бўлганлиги боис, Ҳиротдан кетишга қарор қилади ва 1507 йилдан то 1510 йилгача Шимолий Афғонистондаги Башт қишлоғида ижод билан шуғулланади. Ҳирот тахтига Сафавийлар сулоласи, унинг асосчиси Шоҳ Исмоил (1407—1424) келиши биланоқ, 1510 йили Хондамир Ҳиротга қайтиб келади. Шоҳ Исмоил вафотидан сўнг (1527) Ҳиротдан буткул юз ўгириб, Кандаҳорга, 1528 йили у ердан Бобурийлар пойтахти Аграга (Ҳиндистон) Заҳриддин Муҳаммад Бобур ҳузурига ўтади.

Хондамир Аграга келгач, Бобурнинг яқин одамлари қаторидан жой олади ва 1529 йили Бобурни Бенгалия ва Ганг дарёси соҳили томон қилган юриши пайтида кузатиб боради. Бобур вафотидан сўнг, унинг вориси Ҳумоюннинг (1530—1556) хизматида бўлиб, 1534 йили у билан бирга Гвалиорда бўлади ва Гужоратга қилган юришида қатнашади. Айни вақтда, у «Ҳумоюннома» асарини ёзади ва бу хизмати учун «Амир ал-муаррихин» («Тарихчилар амири») унвонига сазовор бўлади. Хондамир 1534 йили Ҳумоюн билан Мандуга қайтиб келаётганда вафот этади. Унинг васиятига кўра жасади Деҳлидаги қабристонга — Низомиддин Авлиё, шоир Хусрав Деҳлавийлар ёнига лафн этилади.

Хондамирнинг икки фарзанди — бирининг исми Амир Маҳмуд, иккинчиси Саййид Абдулхон бўлган. Амир Маҳмуд Шоҳ Исмоил ва Шоҳ Таҳмасп (1524—1576) ҳукмронлик қилган давр тарихини ёритган асар муаллифи бўлиб, асар Муҳаммадхон Шарафиддин Такалийга бағишланган. Ушбу асар «Равзат ус-Сафавия» («Сафавийлар боғи»)да келтирилган маълумотга кўра, ўша давр олимлари орасида катта эътибор қозонган.

Хондамир бутун умри давомида, тахминан ўн учта асар ёзган бўлса, бизгача шу асарларнинг саккизтаси етиб келган.

Муаррихнинг «Маъосир ул-мулук» («Ҳамаср подшоҳларнинг тарихи») асари Алишер Навоий илтимосига кўра ва унга миннагдорчилик иъзори тариқасида 1498—1499 йилларда ёзилган. Бу асар подшоҳ ҳамда қадимги донишмандларнинг хайрли ишлари ҳақида айтилган ҳикматнамо гапларни ўз ичига олади. Жумладан, Қаюмарседан Ануширвонгача, Одам Атодан Бузургмеҳргача бўлган ҳамда Муҳаммад найгамбар ва имомлар ҳақида битилган нақллардан иборат. Сўнгра муаллиф Уммавийлар, Аббосийлар, Сомонийлар, Ғазнавийлар ва бошқа сулолаларга тегишли ҳукмдорлар тарихи билан бирга Курд подшоҳлари ва турк хоқонлари тарихини ёритган.

Асарнинг охириги қисмида Хусайн Бойқаро ва Алишер Навоийга замондош бўлган ҳукмдорлар, олимлар ва донишмандлар ҳақида маълумотлар ҳам берилган.

«Хулосат ул-ахбор фи баён ул-аҳвол ул-аҳёр» («Хайрли кишилар аҳволини баён этиш борасида хабарлар хулосаси») 1498—1499 йиллар орасида ёзилган бўлиб, бу асар ҳам Алишер Навоийга бағишланган. Унда Хусайн Бойқаро ва Алишер Навоий замонида Хирот ва унинг атрофида олиб борилган улкан қурилишлар, қазилган сув иншоотлари, шунингдек, ўша замонда ўтган шоирлар, олимлар, математиклар, астрономлар, муסיқашунослар, шифокорлар, санъаткорлар ҳақида қимматли маълумотлар бор.

«Мақорим ул-аҳлоқ («Олийжаноб хулқлар») асари ҳам Алишер Навоийга миннатдорчилик рамзи сифатида ёзилган (лекин Навоий вафот этиб, Хондамир унга китобни тақдим этишга улгурмаган). «Мақорим ул-аҳлоқ»да Хондамир Навоийнинг юксак инсоний фазилаги, олижаноб ахлоқи, асарлари, унинг ташаббуси билан қурилган бинолар, унга замондош шоир, олим ва фозил кишилар, шунингдек, Хуросоннинг ўша даврдаги ижтимоий-сиёсий аҳволи, Навоий билан Хусайн Бойқаро орасидаги муносабатлар хусусида ҳикоя қилади.

Хондамирнинг «Дастур ул-вузаро» («Вазирлар учун қўлланма») асари Алишер Навоий илтимосига мувофиқ 1500 йили ёзилиб, Хусайн Буйқаро ва унинг вазири Амир Камолиддин Маҳмудга бағишланган. Орадан тўққиз йил ўтгач, 1509 йили асар қайта ишланган ва кенгайтирилган. Унда Шарқ мамлакатларининг VII—XVI асрлардаги тарихи, жумладан, Мовароуннаҳр ва Хуросонда Темурийлар сулоласи инқирозига қадар ўтган вазирлар, Чингизхоннинг вазири, кейинроқ мўғулларнинг Хитойдаги ноиб, хоразмлик Маҳмуд Ялавоч ҳамда унинг ўғли Чигатойхоннинг Мовароуннаҳрдаги вазири Масъудбек тўғрисида маълумотлар жой олган.

Алломанинг «Номаи номи» («Атоқли номалар»)сида 1522 йилда кечган воқеалар баён қилинган (Асарнинг «Иншои Ғиёсиддин» ёки «Иншои Ғиёсий» деган номи ҳам бор). Китоб иншо илмига оид (стилистика, турли мактуб ва фармонларни ёзиш қоидалари) бўлиб, шарқ мамлакатларида ўтган турли табақадаги тарихий шахсларга (шоҳлар, амирлар, садрлар, қозилар, шайхлар, шоирлар) доир маълумотлар, подшоҳ ва хонларнинг ёрлик ҳамда фармонларидан намуналар, уларни битиш тартиблари ҳам баён этилган. Асарнинг қиммати шундаки, асар баъзи бир муҳим мансабларнинг (парвоначи, мунший, муставкаий, ихтисоб (мухтасиб), қалантар, мубашшир, ҳофиз) келиб чиқиши, бундай мансаб эгаларининг ҳақ ҳуқуқлари, вазифалари хусусида сўз юритади.

Мирхонднинг «Равзат ус-сафо фи сират ул-анбиё ва-л-мулк ва-л-хулафо» («Халифалар, подшоҳлар, авлиёлар ҳаётига оид мусаффолик боғи») асарига Хондамир томонидан 1522 йилда ёзиб тугатилган илова (7-жилд), ва «Жуғрофий қўшимча» қисмлар мавжуд. Еттинчи жилд мазмунан Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр» асарининг учинчи жилд учинчи қисм иккинчи ярми мазмуни билан

мосдир. Асарнинг «Жузрофий қўшимчаси», тахминан 1495 йили Мирхонд томонидан ёзила бошлаган ва 1523 йилда Хондамир унинг давомини ёзиб тугатган. Унинг мазмуни ҳам «Ҳабиб ус-сияр»га кирган маъдан ташкил топган ва бу ўринда воқеаларни «Ҳабиб ус-сияр» орқали ўрганган маъқулроқ деб ўйлаймиз.

Хондамирнинг энг йирик асари «Ҳабиб ус-сияр фи ахбор афрод ул-башар» («Ипсон зоти хабарлари ва дўстнинг таржимаи ҳоли») 1520—1524 йиллар мобайнида ёзилган ва вазир Каримуллоҳи Хожа Ҳабибуллоҳ Соважийга бағишланиб, асар номи ҳам қисман шу вазир исми билан боғланган. Асарда қадим замонлардан то 1524 йилга қадар Шарқ мамлакатларида, хусусан, Эрон, Афғонистон, Ироқ ва Ўрта Осиёда содир бўлган воқеалар қаламга олинган. Унинг XV асрнинг сўнгги ва XVI асрнинг биринчи чорагида Мовароуннаҳр ҳамда Хуросоннинг умумий аҳволини акс эттирган учинчи жилд учинчи ва тўртинчи қисмларидаги маълумотлар янгилиги билан катта илмий қимматга эгадир.

Хондамирнинг «Хумоюннома» асари «Қонуни Хумоюн» номи билан ҳам машҳур бўлиб, Ҳиндистон подшоҳи Бобурий Хумоюн Мирзога бағишланган ва 1535 йили ёзиб тамомланган. Асардаги Хумоюн Бобурийлар давлатида ҳуқумронлик қилган даврида жорий этилган янгиликлар, аҳолини уч табақга; ҳокимиятни эса тўрт идора усулига бўлиниши ва Хумоюннинг меъморчилик фаолияти ҳақидаги маълумотлар диққатга сазовордир.

Хондамирнинг қолган бешта асарининг фақатгина номлари маълум, холос. Булар: «Осор ул-мулук ва-л-анбия» («Подшоҳ ва пайгамбарлар ҳақида ҳикоялар»), «Ахбор ул-ахёр» («Яхши инсонлар ҳақида хабарлар»), «Мунтахаб-и тарих-и Вассоф» «Вассоф тарихидан сайланма», «Ҳавоҳир ул-ахбор» («Хабарлар гавҳарлари») ва «Ғаройиб ул-асрор» («Қизиқарли сирлар») деб номланган асарларидир.

А. Навоий асарларидан шу нарса маълумки, Хондамир «Нақий» тахаллуси билан шеърлар ҳам битган, бироқ унинг шеърлар тўплами бизгача етиб келмаган, лекин айрим парчалар «Хумоюннома», «Мақорим ул-ахлоқ» ва бошқа асарларида қисман учраб туради.

Юқорида келтирилган маълумотларга кўра, Хондамир Ўрта Осиё, Афғонистон, Ҳиндистон тарихига оид асарлар яратган ва шу билан бирга жаҳон маданияти хазинасига муносиб ҳисса қўша олган.

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР

(1483—1530)

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўрта аср Шарқ маданияти, адабиёти ва шеъриятида ўзига хос ўрин эгаллаган адиб, шоир, олим бўлиш билан бирга йирик давлат арбоби ва саркарда ҳамдир. Бобур кенг дунёқарашли ва мукаммал ақл-заковати билан Ҳиндистон-

да Бобурийлар сулоласига асос солиб, бу мамлакат тарихида давлат арбоби сифатида номи қолган бўлса, сержило ўзбек тилида ёзилган «Бобурнома» асари билан жаҳоннинг машхур тарихнавис олимлари қаторидан ҳам жой олди. Унинг нафис газал ва рубойилари туркий шеърятнинг энг нодир дурдоналари бўлиб, «Мубаййин» («Баён этилган»), «Хатти Бобурий», «Ҳарб иши», Аруз ҳақидаги рисоалари эса ислом қонуншунослиги, шеърят ва тил назарияси соҳаларида муносиб ҳисса бўлиб қўшилди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур 1483 йилнинг 14 феввалида Андижонда, Фарғона улусининг ҳокими Умар Шайх Мирзо оиласида тўнғич фарзанд бўлиб дунёга келди. Бу даврда Ўрта Осиё ва Хуросонда турли ҳокимлар, ака-укалар, тоға-жиёнлар, амакиваччалар ўртасида ҳокимият — улў боболари Амир Темур тузган йирик давлатни қайта тақсимлаш учун кураш ниҳоят кескинлашган эди.

Адабиёт, нафис санъат, табиат гўзаллигига ёшлигидан меҳр қўйган Заҳириддин, барча Темурий шаҳзодалар каби, бу илмларнинг асосини отаси саройида етук устозлар раҳбарлигида эгаллади. Бироқ унинг беташвин ёшлиги узоққа чўзилмади, 1494 йили отадан етим қолди. 12 ёшида отаси ўрнига Фарғона улусининг ҳокими этиб кўтарилган Бобур қаламни қиличга алмаштириб, Андижон тахти учун укаси Жаҳонгир Мирзо, амакиси Султон Аҳмад Мирзо, тоғаси Султон Маҳмудхон ва бошқа феодал гуруҳларга қарши курашишга мажбур бўлди. Бобур укаси Жаҳонгир Мирзо билан муросага келиш учун унга ён беришга — Фарғона улусини иккига тақсимлаб, ярмини укасига топширишга қарор қилди ва ўзи Самарқанд учун олиб борилаётган феодал гуруҳлар курашига киришиб кетди. Бир неча йил давом этган бу кураш қиргин-баротдан бошқа бирор натижа бермади: унда катта ҳарбий куч билан аралашган Шайбонийхоннинг қўли баланд келди ва Бобур Самарқандни ташлаб кетишга мажбур бўлди. 1504 йили Шайбонийхон Андижонни ҳам қўлга киритгандан сўнг Бобур жанубга қараб йўл олди ва Кобул улусида ўз ҳокимиятини ўрнатди. 1505—1515 йилларда у Ўрта Осиёга қайтишга бир неча бор уриниб кўрди. Аммо бу уринишлардан ҳеч қандай натижа чиқмади. Сўнг ўз мавқеини янада мустаҳкамлаш мақсадида, 1519—1525 йиллар давомида Ҳиндистонни қўлга киритиш учун бир неча бор жанглар олиб борди. 1526 йил апрель ойида Панипатда Ҳиндистон султони Иброҳим Лўди билан ва 1527 йили март ойида Читора ҳокими Рано Санго билан бўлган жангларда Бобурнинг қўли баланд келди. Тарихий маълумотларнинг баён қилишича, Бобурнинг Ҳиндистонга юришида Деҳли ҳукмдори Иброҳим Султон сиёсатидан норози бўлган Панжоб ҳокимлари ҳам Бобурни қўллаганлар ва Сикри жангидаги бу ғалаба Бобурга Ҳиндистонда ўз ҳукмронлигини узил-кесил ўрнатиш ва Бобурийлар сулоласини барпо этиш имкониятини берди. Оврупо тарихчилигида «Буюк мўғуллар» номи билан «ғалати машхур» бўлган, аслида «Бобурийлар сулоласи» Ҳиндистонда 300 йилдан ортиқ ҳукмронлик қилди.

Бобур бу ғалабадан кейин узоқ яшамасди — 1530 йил декабр

ойида Агра шаҳрида вафот этди ва кейинроқ унинг васиятига кўра фарзандлари унинг хокини Кобулга олиб келиб дафн этдилар.

Бироқ қисқа бир вақт ичида Бобур Ҳиндистонда сиёсий муҳитни барқарорлаштириш, Ҳиндистон ерларини бирлаштириш, шаҳарларни ободонлаштириш, савдо-сотиқ масалаларини тўғри йўлга қўйиш, боғ-роғлар яратиш ишларига ҳомийлик қилди. Ҳиндистонни ободонлаштириш, унда ҳозиргача машҳур бўлган меъморий ёдгорликлар, боғлар, кутубхоналар, карвонсаройлар қурдириш, айниқса, унинг ўғиллари ва авлодлари даврида кенг миқёсга ёйилди. Ҳиндистон санъати ва меъморчилигига Ўрта Осиё услубининг кириб келиши сезилабошлади. Бобур ва унинг ҳукмдор авлодлари ҳузурида ўша даврнинг илғор ва зеҳни ўткир олимлари, шоирлари, мусиқа-шунослари ва давлат арбобларини мужассам этган мукамал бир маънавий-руҳий муҳит вужудга келди. Бобурийлар давлатидаги маданий муҳитнинг Ҳиндистон учун аҳамияти ҳақида Жаваҳарлаъл Неру шундай ёзган эди: «Бобур Ҳиндистонга келгандан кейин катта силжишлар юз берди ва янги рағбатлантиришлар ҳаётга, санъатга, архитектурага тоза ҳаво бахш этди, маданиятнинг бошқа соҳалари эса бир-бирларига тутшиб кетди».

Бобур Ҳиндистонда катта ҳажмдаги давлат ишлари билан бир қаторда ўзининг адабий-бадий фаолиятини ҳам давом эттирди ва юқорида зикр этилган асарларини яратди. Бобурнинг бутун жаҳон оммасига машҳур бўлган шеър асари «Бобурнома»дир. Маълумки, унда Бобур яшаган давр оралиғида Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрон ва Ҳиндистон халқлари тарихи ёритилган. Асар асосан уч қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи қисми — XV асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиёда рўй берган воқеаларни, иккинчи қисми — XV асрнинг охири ва XVI асрнинг биринчи ярмида Кобул улуси, яъни Афғонистонда рўй берган воқеаларни; учинчи қисми — XVI асрнинг биринчи чорағидаги Шимолий Ҳиндистон халқлари тарихига бағишланган. «Бобурнома»да ўша даврнинг сиёсий воқеалари мукамал баён қилинар экан, ўз юрти Фарғона вилоятининг сиёсий-иқтисодий аҳволи, унинг пойтахти Андижон шаҳри, Ўрта Осиёнинг йирик шаҳарлари: Самарқанд, Бухоро, Қарши, Шаҳрисабз, Ўш, Урганч, Ўратепа, Термиз ва бошқа шаҳарлар ҳақида ниҳоятда нодир маълумотлар келтирилган. Унда Кобул улусининг йирик шаҳарлари Кобул, Ғазна ва улар ихтиёридаги кўшдан-кўн туманлар, вилоятлар, Шимолий Ҳиндистон ҳақида маълумотларни учратиш мумкин.

«Бобурнома»ни варақларканмиз, кўз олдимиздан Ўрта Осиё, Афғонистон ва Ҳиндистон халқларига хос бўлган фазилат ва нуқсонлар, уларнинг тафаккур оламини кенглиги ва мураккаблиги билан бирга, феодал жамиятдаги ҳаёт муаммолари, Бобур давлатидаги сиёсий ва ижтимоий ҳаётнинг тўлиқ манзараси намоён бўлади. «Бобурнома»да келтирилган бу тарздаги маълумотлар Бобур даврида ёзилган бошқа тарихий манбалар: Мирхонд, Ховдамир, Муҳаммад Солиҳ, Биноий, Муҳаммад Ҳайдар, Фарихта, Абул-Фазл Алломий ва бошқа тарихчиларнинг асарларида бу даражада аниқ

ва мукаммал ёритилган эмас. Муаллиф «Бобурнома»да Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий, Беҳзод, Улугбек Мирзо ва бошқа алломалар ҳақида ўзининг энг юқори фикр ва мулоҳазаларини билдиради.

«Бобурнома»—Мовароуннаҳр, Хуросон, Ҳиндистон, Эрон халқларининг XV аср охири XVI асрнинг биринчи ярмидаги тарихини ўзида акс эттирган бўлса ҳам, шу билан бирга жуда кўн долзарб иқтисодий, ижтимоий масалалар, юқорида номлари келтирилган вилоятларнинг ўзаро сиёсий-иқтисодий ва савдо муносабатлари, жуғрофий мавқеи, иқлими, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, тоғлари, дарёлари, халқлари, қабила ва элатлари ва уларнинг яшаш шароитлари, урф-одатлари, муҳим тарихий иншоотлари—ҳиндулар ва мусулмонларнинг ибодатхоналари, тўй ва дафн маросимлари ҳақида ниҳоятда нодир маълумотларни ўзига қамраб олган шоҳ асардир. Шу боис «Бобурнома» тарихий ва адабий мерос сифатида дунё олимларини ҳайратда қолдириб келмоқда.

Узоқ йиллар давомида Ғарб ва Шарқнинг машҳур шарқшунос олимлари «Бобурнома» мазмунини жаҳон жамоатчилигига етказиш борасида катта фаолият кўрсатдилар. Масалан, голландиялик олим Витсен, англиялик олимлар Ж. Лейден, В. Эрскин, Р. Колдекот, А. Беверез, Т. Албот, германиялик Ю. Клайрат ва А. Кейзер, франциялик Паве де Куртейл, ҳиндистонлик Мирзо Насриддин Ҳайдар Ризви, туркиялик Р. Р. Арт ва Н. И. Баюр ва бизнинг давримиздаги франциялик олим Бакке Громон, афғонистонлик олим Абулҳай Ҳабий, покстонлик олимлар Рашид Ахтар, Надви ва Шоҳ Олам Мавлиёт шулар жумласидандир. «Бобурнома»ни ўрганиш соҳасида жаҳоннинг машҳур шарқшунослари қаторидан япониялик олимлар ҳам жой олмоқдалар.

Маълумки, Бобурнинг тарихий, илмий ва адабий меросини ўрганиш ва оммалаштиришда Ўзбекистон, Тожикистон, Русия олимларининг фаолиятлари ҳам диққатга сазовордир. XIX—XX асрлар давомида Георг Кер, Н. Ильминский, О. Сенковский, М. Салье, Порсо Шамсиев, Содир Мирзаев, В. Зоҳидов, Я. Ғуломов, Р. Набиев, С. Азимжонова, А. Қаюмов каби олимларнинг саъй-ҳаракатлари билан «Бобурнома» бир неча бор рус ва ўзбек тилларида чоп этилди, уларга сўзбоши ёзилди ва кенг китобхонлар оммасининг маънавий мулкига айлантирилди, унинг шеърлари ҳам бир неча бор нашр этилди.

Бобур ўзбек адабиётида ўзининг нозик лирик асарлари билан ҳам машҳурдир. Унинг ҳаёти ва адабий фаолияти Мовароуннаҳрда сиёсий ҳаёт ниҳоят мураккаблашган феодал гуруҳларнинг бошбошдоқлик ҳаракатлари авжига чиққан ва Темурийлар давлатининг инқирози давом этаётган бир даврга тўғри келган эди. Бундай мураккабликлар инъикосини «Бобурнома»да кўрган бўлсак, уларнинг шоир руҳиятида қандай акс этгани унинг шеърларида намён бўлади. Мовароуннаҳрни бирлаштиришга уринишлари натижа бермагач, Бобур руҳан қийналган, амалдорларнинг хиёнатлари таъсирида умидсизликка тушган кезлардаги кайфияти шеърларида акс

этган. Кейинчалик ўз юртини тарк этиб, Афғонистон ва Ҳиндистонга юз тутганда Бобур шеърлятида Ватан туйғуси, Ватан соғинчи, унга қайтиш умиди мавж урабошлади.

Толё йўқки жонимга балолиғ бўлди,
Хар ишниким, айладим хатолиғ бўлди,
Ўз ерин қўйиб Ҳинд сори юзландим,
Ераб, нетайин, не юз қаролиғ бўлди.

Шу билан бирга Бобур лирикасида шеърлятнинг асосий мазмуни бўлган инсоний фазилатлар, ёр васли, унинг гўзаллиги, унга чексиз муҳаббат ва ҳижрон азоби, айрилиғ аламлари ва висол қувончлари ниҳоят гўзал ва моҳирона ифода этилган.

Хазон япроғи янглиғ гул юзунг ҳажрида саргардим,
Қўруб раҳм айлагил, эй лола руҳ, бу чехраи зардим.
Сен эй гул, қўймадинг саркашлигингни сарвдек ҳаргиз,
Аёғинга тушуб барги хазондек мунча ёлвордим.

Бобур ўз лирик шеърлярида ҳар доим одамларни яхшилиқка, адолат, инсонпарварликка, юксак инсоний туйғуларни қадрлашга чақирди:

Ҳар кимки вафо қилса, вафо топқусидур,
Ҳар кимки жафо қилса, жафо топқусидур.
Яхши киши кўрмағай ёмонлиғ ҳаргиз,
Ҳар кимки ямон бўлса, жазо топқусидур.

Бобур лирик шеърляри ва тарихий, «Бобурнома»сидан ташқари ислом қонуншунослиги ва бошқа соҳаларда ҳам асарлар яратган. 1522 йилда Ўғли Ҳумоюнга атаб ёзган. «Мубаййин» номли асарида ўша замон солиқ тизимини, солиқ йиғишнинг қонун-қоидаларини, шарият бўйича кимдан қанча солиқ олиниши ва бошқа масалаларни назмда изоҳлаб берган. «Хатти Бобурий» деб аталган рисоласида араб алифбосини туркий тиллар, хусусан ўзбек тили нуқтаи назаридан бирмунча соддалаштириб беришга ҳаракат қилган. У, тажриба сифатида «Хатти Бобурий» алифбосида Қуръони каримни кўчирган. Бобурнинг аруз вази ва қофия масалаларига бағишланган «Муфассал» номли асари ҳам бўлганлиги маълум, бироқ бу асар бизгача етиб келмаган.

Бобур ўзининг маълум ва машҳур асарлари билан тарихнавис адиб, лирик шоир ва ижтимоий масалалар ечимига ўз ҳиссасини қўшган олим сифатида халқимиз маънавий маданияти тарихида муносиб ўрин эгаллайди.

ХУЛОСА

XIV асрнинг охири XV аср Марказий Осиё, аниқроғи Мовароуннаҳр ва Хуросон тарихида — ўрта аср учун олий даражадаги маданий-маънавий юксалиш даври бўлди. Бу юксалишни Марказий Осиё заминида IX—X асрда рўй берган ва сунъий равишда узилиб қолган маданий-маънавий юксалиш — Уйғониш даврининг тикланиши ва олий даражаси деб аташ мумкин. Бу юксалишлар бир жараённинг икки хил бир-бирига боғлиқ бўлган даврининг бошланиши ва якунидир. Чунки улар иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маънавий жиҳатдан ниҳоятда ўхшаш, айрим ҳолларда бир хил асосларга эгадир.

Биринчи давр араблар истилосидан сўнг мустақилликка эришув ва ерли феодал давлатларнинг вужудга келиши заминида шаклланди. Шунингдек, сўнгги XIV—XV аср маънавий-маданий ривожланиш даври мўғуллар истилосидан қутулиб, мустақил феодал давлатининг вужудга келиши заминида юзага келди. Ҳар икки ҳолда ҳам феодал ишлаб чиқариш, ҳунармандчилик, Шарқда хос бўлган феодал институтларнинг ривожини ва мустақамланишини ва улар маданий юксалишга катта таъсир кўрсатганлигини кўрамиз. Ҳар икки ҳолда ҳам ислом дини ва унинг қоидалари маънавий ҳаётда устунлик ва белгиловчи аҳамият касб этди. Лекин шу билан бирга даврнинг ижтимоий-сиёсий омиллари, маънавий мазмунида тафовутлар ҳам кўзга ташланади.

IX—XII асрларда Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳудудларида араб мустамлакачилигидан қутулиш ва мустақил давлатни барпо этишга интилиш жараёни ерли феодал давлатларининг пайдо бўлиб, сўнг йўқола бориши, улар ўртасидаги ўзаро курашларнинг узлуксиз давоми билан характерланади. Уч аср давомида Тоҳирийлар, Сомонийлар, Қорахонийлар, Ҳазнавийлар, Салжуқийлар, Хоразмшоҳлар давлатларининг вужудга келиб, кейин тарих саҳнасида сурилиб кетгани бунинг ёрқин мисолидир.

XIV—XV асрда мўғуллар мустамлакачилигига қарши курашда Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳудудида яхлит, йирик ва мустақам феодал давлати қад кўтарди. Бу — юксак давлат арбоби ва саркарда соҳибқирон Амир Темур номи ва фаолияти билан боғлиқдир. Маданиятнинг юксалиши ҳам Амир Темур ва Темурийлар фаолияти, ҳаракати, сиёсатининг натижасидир.

IX—XII асрлар Мовароуннаҳр ва Хуросонда ислом тарқалганига эндигина II—III аср бўлган, у маънавий ҳаётнинг турли соҳаларига сингиб бормоқда эди. XIV—XV асрларга келиб ислом, шариат мустақамланиши билан тасаввуф ва айниқса, унинг халқ ҳаётига жуда яқин кўриниши — Нақшбандия тариқатининг устун бўлиши билан кўзга ташланади. Бу давр маънавий ҳаётида араб тилига нисбатан туркий ва форсий тилнинг роли

кучайди. Ҳозирги ҳақиқий ўзбек тили ва адабиёти шу даврдан бошланди. Бу масалалар махсус ўрганиш, тадқиқотни талаб этади.

Лекин мазмун жиҳатдан ҳар икки давр маънавиятида, яъни умуман Уйғониш даври маънавий-маданий ҳаётида инсоний қадриятларнинг юксак хислатлари — илмга интилиш, билимни кучайтириш, ақлни улуғлаш, инсонийлик, руҳий покланиш, ахлоқий камолотга эришув, адолат, ижтимоий юксалиш, барча учун бахт-саодат, дўстлик-биродарлик, комил жамоа ва комил инсонни яратиш каби масалалар олға сурилди. Улар муҳим илмий тадқиқотлар, адабиёт, санъат, диний асарларнинг мазмунини ташкил этди. Бу даврдаги олим, мутафаккир, донишманд, санъаткорларнинг кўпчилиги шу мақсад йўлида ижод қилдилар.

Бу давр маданиятининг ютуқлари халқимизнинг кейинги маданий ривожланишида катта замин яратди.

Ҳозирда Ўзбекистоннинг мустақилликка эришуви туфайли ўтмишимиз, тарихимизни ҳақиқий илмий ўрганиш имконига эришдик ва тарихимиз бошидан кечирган барча масалаларни, қийинчилик ва ютуқларини, турли шахсларнинг маданий ривожланишдаги тутган ўрнини очиқ-ойдин таҳлил этаолиш, бу соҳаларда музокара юритиш имкониятига эга бўлдик. Ўтмиш салафларимиз меросини қанчалик тез фурсат ичида халқимизга етказсак, алломаларимиз ҳаёти ва ижодини чуқурроқ ўргансак, Мустақил давлатимизнинг порлоқ келажагини янада ёритган бўламиз.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
XIV аср охири — XV асрда Мовароуннаҳр ва Хуросонда маданий юксалиш — Академик <i>М. М. Хайруллаев</i>	4
Амир Темури	11
Шоҳрух Мирзо — <i>т. ф. н. Т. Файзиев</i>	17
Улуғбек — <i>т. ф. д. А. Аҳмедов</i>	19
Тафтазоний — <i>фалс. ф. н. М. Қодиров</i>	27
Журжоний — <i>фалс. ф. н. М. Қодиров</i>	30
Қозизода Румий — <i>т. ф. д. А. Аҳмедов</i>	34
Ғиёсиддин ал-Коший — <i>т. ф. н. Д. Юсупова</i>	37
Али Қушчи — <i>т. ф. д. А. Аҳмедов</i>	40
Яъқуб Чархий — <i>М. Ҳасанов, т. ф. н. О. Бўриев</i>	45
Хожа Муҳаммад Порсо — <i>т. ф. н. О. Бўриев, М. Ҳасанов</i>	47
Хожа Аҳрор — <i>т. ф. д. А. Уринбоев</i>	51
Саккокий — <i>т. ф. н. Қ. Муниров</i>	54
Лутфий — <i>фил. ф. д. С. Эркинов</i>	57
Абдурахмон Жомий — <i>фил. ф. д. А. Ҳайитметов</i>	63
✓ Алишер Навоий — <i>фил. ф. д. М. Имомназаров</i>	71
Қосими Анвар — <i>фалс. ф. д. Ҳ. Алиқулов</i>	76
Давлатшоҳ Самарқандий — <i>т. ф. н. Д. Юсупова</i>	78
Ҳусайн Бойқаро — <i>т. ф. н. Т. Файзиев</i>	82
Жалолиддин Давоний — <i>фалс. ф. д. Ҳ. Алиқулов</i>	84
Ҳусайн Воиз Кошифий — <i>фалс. ф. н. Р. Ж. Маҳмудов</i>	87
✓ Камолиддин Беҳзод — <i>фил. ф. д. О. Усмонов</i>	90
Фасиҳ Ҳавофий — <i>т. ф. н. Д. Юсупова</i>	95
✓ Низомиддин Шомий — <i>т. ф. д. А. Уринбоев</i>	97
✓ Шарафуддин Али Яздий — <i>т. ф. д. А. Уринбоев</i>	100
Абдураззоқ Самарқандий — <i>т. ф. д. А. Уринбоев</i>	104
Мирхонд — <i>т. ф. н. Д. Юсупова</i>	107
Хондамир — <i>т. ф. н. Д. Юсупова</i>	109
✓ Заҳририддин Муҳаммад Бобур — <i>УЭР ФА мухбир аъзоси С. Азимжонова,</i> <i>т. ф. н. Д. Валиева</i>	112
Хулоса — <i>М. М. Хайруллаев</i>	117

Илмий-оммабон нашр

БУЮК СИЙМОЛАР, АЛЛОМАЛАР

(Марказий Осиёдаги машҳур мутафаккир ва донишмандлар)

2-к и т о б

Ў з б е к т и л и д а

Нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир — **М. М. Хайруллаев**

Муҳаррир **Илҳом Зойир**

Мусаввир **Темур Саъдулла**

Тартибловчи муҳаррир **Мирзёд Олим**

Мусахҳих **Зиёдахон Латифхон қизи**

ИБ № 146

Теришга берилди 15.04.1996 й. Босишга рухсат этилди 16.05.1996 й.
Бичими 60×90 ¹/₁₆. Езма қоғози. Шартли босма табоғи 7,5. Нашр босма
табоғи 7,84. Адади. 10.000 нусхада. Ваҳоси шартнома асосида. Буюртма № 279.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот Қўмитасининг Абдулла Қодирий
номидаги халқ мероси нашриёти, Тошкент — 129, Навоий кўчаси, 30-уй.
Шартнома № 14/96.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот Қўмитасининг Тошкент китоб-
журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент — 194, Юнусобод даҳаси,
Муродов кўчаси, 1-уй.